

EDUARD URBANEK

O ZNOVUZAHÁJENÍ VÝUKY SOCIOLOGIE NA FILOSOFICKÉ FAKULTĚ KU

Když nahlédneme do seznamů přednášek na filosofické fakultě KU z poválečných let, můžeme zjistit, že poslední zmínky o sociologii jsou ze studijního roku 1949—1950. V seznamu přednášek letního semestru školního roku 1948—49 je ještě sociologie uváděna v rubrice I. — vědy filosofické a pedagogika — jako samostatná disciplína s vlastními přednáškami, seminářem a proseminářem. V seznamu přednášek ze studijního roku 1949—50, který obsahuje výtah z ustanovení o reformovaném studiu na filosofické fakultě, sociologie již není samostatně uvedena v I. části, kde jsou oznamovány povinné přednášky a cvičení pro I.—IV. semestr. Jsou zde sice spolu s filosofií uváděny v nadpisu sociální vědy, ale o vlastní sociologii již není zmínka. Je tu dialektický a historický materialismus a politická ekonomie, ale vlastní sociologické disciplíny chybí. Až teprve ve druhé části seznamu, kde jsou přednášky a cvičení pro V.—VIII. semestr a nepovinné přednášky pro I.—IV. semestr, se objevuje ještě sociologie, ale již jen pod hlavičkou filosofie a sociálních věd. Profesor Král tu má přednášku Hlavní problémy současné sociologie a tehdy ještě soukromý docent Galla přednášku Učení marxismu-leninismu o státě a revoluci. Soukromý docent přírodovědecké fakulty A. Boháč oznamuje přednášku Populační a společenské teorie od vystoupení K. Marxe. V prosemináři filosofickém a sociálně vědním má profesor Král Výklad základních pojmů sociologických, v semináři filosofickém a sociálně vědním Problémy současné společnosti. Kromě toho profesor Svoboda oznamuje pro filosofický a sociálněvědný seminář rozbor a kritiku Masarykovy „Otázky sociální“. A. Boháč ještě rozebírá populační a sociální jevy.

Tyto uvedené změny — se sociologií se již nepočítá pro reformované studium — byly jen vnějším projevem nebo výrazem procesů, které v podstatě vedly k vyloučení a k likvidaci sociologie jako samostatné disciplíny a oboru na filosofické fakultě. Není zde místa na podrobný rozbor příčin a důvodů, jež vedly k těmto opatřením. Jistě tu měla svou roli i skutečnost, že v Sovětském svazu byla již sociologie jako údajná buržoazní pavěda na dlouhá léta zlikvidována. Kromě toho tehdy nebyly vzácné představy, že historický materialismus v podstatě nahradí sociologii, a jeho zavedení na filosofické fakultě bylo vlastně počátkem konce sociologie. Tento předpoklad sám o sobě nebyl neoprávněný. Teoreticky je možné chápat — a takové pojetí se vyskytuje i dnes — historický materialismus jako

marxistickou sociologii. Ovšem v atmosféře a v podmínkách vznikajícího a rozvíjejícího se kultu osobnosti, v době nadvlády dogmatismu ani historický materialismus nemohl podstatně nahradit a teoreticky i metodologicky překonat obecné konceptce buržoazní sociologie. Je proto možné se značnou dávkou jistoty předpokládat, že i v případě, kdyby tehdy sociologie zůstala, postihl by ji asi úděl všech ostatních společenských věd. Byla by dogmatickou, společenskovědní disciplínou, jejímž hlavním úkolem by byla apologetika politické praxe, nebo by její problematika byla jednoznačně zredukována především na úkoly propagandistické.

Zůstává tedy jednoznačným faktem, že v roce 1950 mizí z filosofické fakulty sociologie jako samostatný studijní a vědecký obor. Jistě, zůstaly i v rámci filosofie a jiných společenských věd sociologické problémy a otázky. Mnozí posluchači fakulty, kteří začali studovat sociologii dříve, se zabývali v rámci filosofie nadále sociologickou problematikou a psali diplomové práce z oblasti sociologie. Ale to všechno již byly jen poslední tendence a projevy. Od r. 1952—53 mizí konkrétní sociologická problematika, jen některé otázky, kterými se zabývají sociologové, byly okrajově nebo metodami a způsoby, jež odpovídaly období kultu, rozvíjeny v rámci filosofie a částečně i historie. To se týká například problémů teorie tříd a třídního boje, otázek revoluce, rolnické a národnostní otázky, otázek míru a války a podobně. Obdobně i některé práce z etiky se alespoň v určitých bodech stýkaly se sociologií. To ovšem bylo velice málo. Základní skutečnost, že na relativně dlouhou dobu zmizela sociologie jako vědní a studijní obor, měla velmi neblahé důsledky. Sociologie nebyla pěstována a rozvíjena jako moderní společenskovědní disciplína, nebyli vůbec posluchači sociologie, mnohé závažné a palčivé problémy společenského vývoje vlastně byly mimo okruh jakéhokoli vědeckého nebo teoretického zájmu.

Teprve po XX. sjezdu KSSS se vytvořily podmínky, aby se začalo velmi nespěšně a postupně o sociologii znovu uvažovat. Od roku 1958 se objevují diplomové práce, které již vykazují silnější tendenci k sociologické problematice. Přitažlivě působí příklad Polska, kde měla sociologie vždy větší tradice a také byla méně a kratší dobu potlačena. Určitý vliv též měla lepší informovanost o zahraniční literatuře, první publikace a knihy z oblasti sociologie, které se k nám dostávaly. Je však velmi zajímavé, že od teoretického zájmu a teoretické aktivity zájemců o sociologii na fakultě i mimo fakultu byla ještě velmi daleká cesta k institucionálnímu a oficiálnímu prosazení návratu sociologie na vysoké školy, zvláště pak na filosofickou fakultu. Diskuse o sociologii, o jejím vztahu k filosofii, vědeckému komunismu a k historickému materialismu již probíhaly na konci padesátých let, kdy se také objevuje první publikace o empirické sociologii (Klofáč, Tlustý). První přednáška ze sociologie na filosofické fakultě pro filosofy byla však realizována teprve v roce 1964. V tomtéž roce již také vzniklo z pověření a iniciativy prof. Svobody na katedře oddělení sociologie. Určitý tlak vykonávaly i jiné vysoké školy a instituce, kde v důsledku příznivější situace nebo větší iniciativy vznikají první sociologická pracoviště a oddělení ještě dříve než na filosofické fakultě.

O potřebě rozvoje sociologie na fakultě, o nutnosti jejího znovuzavedení a jejího studia nebylo v oddělení sociologie na katedře filosofie pochyb. Bylo tu však málo pracovníků (ze začátku jen 3), malé nebo žádné zkušenosti s výukou sociologie, znalost zkušeností ze zahraničních fakult byla naprosto nedostatečná. Problém byl také v tom, že nebyl nikdo, kdo by byl ochoten vzít si na starost těžký a nevděčný úkol zavést znovu sociologii jako studijní a vědecký obor na filosofickou fakultu. Hrozilo nebezpečí, že určité zpoždění, které filosofická fakulta měla ve srovnání s jinými fakultami a institucemi, se ještě zvětší. Na jaře roku 1965 z iniciativy prof. Svobody a pracovníků oddělení sociologie byl jmenován vedoucí oddělení s hlavním cílem a úkolem otevřít již ve školním roce 1965/66 studium sociologie. Znamenalo to vypracovat urychleně učební plány, provést první přijímací pohovory a zahájit v říjnu 1965 přednášky a semináře. Bylo využito zkušeností varšavské a bělehradské university, byly navázány kontakty s brněnskou a bratislavskou fakultou, kde probíhaly podobné přípravy. S nedostatečným počtem učitelů (jen 4), bez místností, bez materiálního zajištění, jedině s pomocí katedry filosofie bylo možno přijmout přes třicet studentů na studium sociologie v kombinaci s filosofií. Výuka, přednášky a semináře byly zahájeny v pořádku a včas. Od školního roku 1965—66 má filosofická fakulta KU jako centrum všech základních moderních společenskovědních disciplín znovu posluchače sociologie a je zde přednášena a rozvíjena sociologie jako studijní a vědecký obor.

Od 1. ledna 1966 byl oficiálně jmenován vedoucí katedry a katedra byla ustavena i institucionálně. Na základě zkušeností s prvním ročníkem byly připraveny pohovory pro školní rok 1966—67 a byli rovněž přijati posluchači pro studium sociologie také někteří vynikající studenti z vyšších ročníků filosofie. V současné době je na filosofické fakultě 76 posluchačů sociologie v denním studiu a 40 posluchačů v různých formách studia při zaměstnání. V souladu s tradicemi fakulty i s přáním některých oborů zastoupených na fakultě byli přijati na studium sociologie studenti s kombinací sociologie s ekonomikou, etnografií a historií. Přípravuje se také pro další léta studium sociologie pro některé vybrané posluchače studia zemí Asie a Afriky.

Institucionální ustavení katedry a jmenování vedoucího nevedlo však bohužel k vyřešení všech základních požadavků a nároků nového oboru. Katedra sociologie je ve srovnání s jinými katedrami filosofické fakulty pracovištěm, které plní podobně jako jiné všechny základní funkce a úkoly rozvoje oboru. Není však ještě dosud katedrou v plném slova smyslu, protože nemá zajištěny základní existenční podmínky pro svou práci. Katedra má i nadále nedostatek pracovníků, přestože se v tomto směru situace zlepšila, nemá místnosti, nemá žádné technické a materiální vybavení pro organizování konkrétních sociologických výzkumů. Dotace na nákup sociologické literatury a časopisů, zvláště pak na nákup sociologické literatury ze zahraničí jsou nedostatečné. Patnáct let vynucené přestávky

ve výuce sociologie poznamenaly také sociologickou knihovnu. Chybí základní významná díla světové sociologické literatury za patnáct let. Zřízení a vybudování navrhované sociologické laboratoře je v nedohlednu. Práci katedry také brzdí a omezuje skutečnost, že na fakultě nebyly rozvíjeny příbuzné a různé pomocné vědní obory jako sociální psychologie, kulturní a sociální antropologie, politická věda a teorie řízení.

Přes všechny tyto základní nedostatky, jejichž rychlé řešení je naprosto nutné, však probíhá a pokračuje příprava nových sociologů. Studium sociologie je především v prvních dvou ročnících koncipováno tak, aby posluchači dostali hluboké a obsáhlé teoretické, metodologické i historické znalosti. Přebíhá proto předměty teoretické, důraz se klade na dějiny sociologie světové, československé, dějiny politických teorií a dějiny marxistického sociologického myšlení. Hlavní teoretickou disciplínou je pak obecná sociologie navazující na základní koncepci materialistického pojetí dějin a usilující o kritické přejímání a kritické přehodnocení významných teoretických koncepcí obecné sociologické teorie v zahraničí. Současně studenti projdou dostatečně kvalitní přípravou v těch předmětech, které buď přímo nebo jako disciplíny pomocné zajišťují nezbytnou znalost konkrétních metod a technik sociologického výzkumu, anebo umožňují kontakt s příbuznými a pomocnými obory. To se týká zvláště metod a technik sociologického výzkumu, matematické a symbolické logiky, statistiky, demografie, kulturní a sociální antropologie, sociální psychologie, teorie řízení a psychologie práce. Katedra sociologie usiluje o dialektické spojení teoretické a historické přípravy s přípravou v oblasti matematických a statistických metod a postupů. Cílem je dát posluchačům všestranný přehled a informaci o soudobých směrech, školách a koncepcích sociologie s důrazem na marxistické pojetí sociologie jako teoretické, sociálně kritické a humanitní disciplíny. Pojetí sociologie, které vychází ze základních předpokladů marxistické koncepce společnosti a jejího vývoje, ze základních principů marxistické dialektické metody, nevylučuje a neodmítá reálné výsledky, jichž bylo dosaženo v oblasti konkrétních metod a technik sociologického výzkumu, ani neodmítá použití a aplikaci moderních kvalifikačních metod. Současně však je proti fetišizaci kvantifikačních metod v sociologii, proti jednostrannému zdůrazňování technik a procedur v sociologii bez spojení se základními metodologickými a teoretickými principy obecné, teoretické sociologie.

Zvláštním problémem budování a rozvíjení sociologie na fakultě je otázka vztahu marxisticky chápané sociologie k sociologii rozvíjené a pěstované v kapitalistických zemích. Dnes již je jasné, že je neudržitelné ono pojetí, které chápalo sociologii vcelku jako buržoazní pavědu a logicky i fakticky nesprávně konstruovalo jen rozdíl mezi marxistickou a buržoazní sociologií. Sociologie v kapitalistických zemích není jen buržoazní a sama buržoazní sociologie je poměrně značně vnitřně diferencována. Mnozí sociologové v kapitalistických zemích chápou sociologii jako sociálně kritickou humanitní teoretickou disciplínu, jejímž úkolem je napomáhat k humanizaci a racionalizaci lidských vztahů. Takto chápaná so-

ciologie má být nástrojem sociální kritiky, má přispívat k odhalování pověr, předsudků, mýtů a iluzí, má napadat všechny formy útlaku, odcizení a odlidštění. Sociologie této orientace je nám velmi blízká a můžeme přes všechny dílčí výhrady a kritiku na mnohé navázat. Problémem je však dobře znát všechny současné základní významné směry i osobnosti světové sociologie. Nekritické přejímání jen některých směrů nebo díla jen některých významných sociologů a opomíjení nebo odmítání směrů či postav jiných vede k desorientaci, často také vytváří velmi falešné a jednostranné představy o skutečné situaci sociologie v kapitalistických zemích. Hrozí určité nebezpečí povrchního přejímání a osvojení řady termínů a kategorií, které používá sociologie v zahraničí. Mnohé pojmy a termíny ztrácejí svůj původní význam, vytržením z kontextu koncepce nebo určitého sociologického systému se z nich stává jakýsi módní pseudoprofesionální žargon. Často jsou určité pojmy a kategorie i v zahraničí používány nejednotně, jsou dvojnásobné nebo jsou předmětem kritik a výhrad.

Pro solidní a fundovanou informovanost o zahraniční sociologii je třeba, aby byla přístupná základní sociologická literatura. Naprosto nezbytné jsou zahraniční kontakty a styky, možnosti studijních krátkodobých i dlouhodobých pobytů v socialistických i kapitalistických zemích, kde je sociologie zvláště rozvinuta. V tomto ohledu však katedra sociologie nemá nijak zvláště příznivé podmínky. Byly zatím navázány styky především s polskými sociology. Větší rozmach kontaktů a pracovních styků je však závislý na tom, aby katedra sociologie měla možnost organizovat a provádět konkrétní sociologické výzkumy a aby její pracovníci měli možnost poznávat sami prostřednictvím zájezdů a studijních pobytů stav sociologie ve světě. Stejně tak je nutné, aby i studenti měli možnost studovat v řadě zahraničních zemí a mohli poznávat kladné i záporné zkušenosti z rozvoje sociologie i její teoretické a institucionální výstavby.

Současný stav sociologie na filosofické fakultě, nedostatečné podmínky materiální, technické i personální pro její úspěšnou práci a rozvoj ovlivní také vývoj sociologie v budoucích letech. Katedra sociologie na filosofické fakultě KU je vedle fakulty filosofické v Brně a v Bratislavě jednou z kateder, kde jsou vychováváni a školeni kvalifikovaní sociologové, kteří již za několik let budou pracovat v průmyslu, zemědělství, na vysokých školách, v oblasti kultury. Všeobecný souhlas s tím, že sociologie je nutná a nezbytná pro náš průmysl, zemědělství a kulturu, ještě neřeší palčivé otázky přípravy sociologů na vysokých školách a zvláště pak nedostatky v materiálním, finančním a technickém vybavení sociologických pracovišť. Kromě těchto otázek je nutno řešit problém, jaký má být profil sociologa, v čem bude spočívat jeho činnost a práce v praxi, jaká má být diferenciac a specializace v přípravě sociologů na filosofických fakultách.

Přes všechny nejasnosti, nedostatek zkušeností lze již dnes poukázat na některé možnosti diferenciac a specializace podle přibližných potřeb a nároků institucí a podniků. Patnáctiletá přestávka ve studiu sociologie vyvolala naprostý nedostatek skutečně kvalifikovaných a vzdělaných sociologů. Jen menšina těch, kdo dnes

pracují v oblasti sociologie, má původní sociologickou přípravu a vzdělání. Ostatní přešli pracovat do sociologie z filosofie, ekonomie, historie, psychologie apod. Vysoké školy budou potřebovat určité množství učitelů sociologie, rovněž i vědecké ústavy a instituce potřebují určitý počet teoretických, odborných pracovníků. Pro oblast vysokých škol a vědeckých ústavů však bude třeba jen relativně menší počet absolventů. Budou-li realizovány základní a zvláště cílové zásady nové soustavy řízení průmyslu, obchodu a také zemědělství, pak by měla být i v těchto oblastech poptávka po kvalifikovaných pracovnících z oboru sociologie. Další sociologové by měli nalézt uplatnění ve sféře kultury a umění. Naprosto je sociologii ještě nedotčena oblast veřejné správy a politického řízení.

Když vycházíme z předpokládaných nebo odhadovaných potřeb řady oblastí veřejného hospodářského, politického a kulturního života, pak můžeme také alespoň přibližně odhadnout možnosti a potřebu různých typů školených a kvalifikovaných sociologů. Určitá menší část sociologů se bude po absolvování společného teoretického a metodologického sociologického základu specializovat na práci vědeckou a teoretickou nebo i pedagogickou v ústavech a na vysokých školách. Uvnitř této skupiny může být ještě užší diferenciací z hlediska profilu jednotlivých škol a podle vnitřního členění ústavů a institucí na jednotlivé odborné specializované disciplíny. Z hlediska tradic, současné a předpokládané situace filosofické fakulty KU bude určitou část studentů nutno orientovat na studium sociologie jazyka, literatury, umění a kultury. Tyto sociologické specializace nejsou u nás vůbec nikde rozvíjeny a rozpracovávány.

Další, asi nejpočetnější skupina studentů bude připravována pro praxi průmyslových a podnikových sociologů, a to i v obchodu i zemědělství. Přesný profil těchto sociologů ještě není v učebních plánech stanoven (na fakultě jsou teprve tři ročníky studentů sociologie). Předběžné úvahy jsou již však teď nutné. Tito studenti musí kromě základních znalostí sociologie průmyslu a podniku, teorie řízení a psychologie práce ještě projít řadou předmětů, které mají bezprostřední vztah k vlastní činnosti a k procesům, jež probíhají přímo v podnikové a hospodářské praxi.

Katedra sociologie na filosofické fakultě KU je proti jednoznačnému pojetí sociologa v praxi jako technika nebo manipulačního sociotechnického pracovníka. Na druhé straně však existuje určitý nesporně objektivní rozdíl mezi sociologem pracujícím na vysoké škole nebo v odborném ústavu a sociologem praktikem. Úvahy a diskuse o profilu sociologa praktika, sociotechnika nejsou ani předčasné, ani zbytečné. Všechny tyto problémy jsou zatím ve stadiu úvah. Sem patří i problém délky studia, možnosti spolupráce s Vysokou školou ekonomickou i problém postgraduálního studia.

Jiná možná specializace sociologické přípravy je spojena s budoucím rozvojem sociologie politiky a politických věd. To závisí na rozvoji této disciplíny na fakultě a zda jí bude určen úkol vychovávat a připravovat odborníky a teoretické pracovníky tohoto zaměření.

Sociology praktiky pro oblast kultury a sféru takzvaných masových komunikačních prostředků chce připravovat fakulta osvěty a novinářství. Katedra sociologie nechce a ani nemůže monopolizovat přípravu sociologů všech specialací a zaměření, v budoucnu však je nutné uvažovat i o rozvoji specializovaných sociologických disciplín, které mají vztah k divadlu, hudbě, filmu a televizi. Vypracování koncepce takového vývoje je nutné nejen kvůli koordinaci a spolupráci různých fakult a vysokých škol, ale je nutné také proto, aby nedocházelo k nerozumnému a neefektivnímu rozptylování prostředků v rámci vysokých škol. Vytváření velkého množství sociologických pracovišť bez dostatečného materiálního a finančního zajištění, bez kvalifikovaných sociologů, je jedním ze základních nedostatků rozvoje sociologie u nás v posledních letech. Tento vývoj tak nejvíce poškodil právě katedru sociologie na filosofické fakultě.

Úvahy o perspektivách, o možnostech vývoje sociologie a specializace výuky a přípravy sociologů samozřejmě odrážejí současný stav sociologie jak na filosofické fakultě, tak i v celém státě. Je to situace, která poznamenává sociologii a její vývoj a způsobuje, že mnohá řešení mají ještě předběžný a prozatímní ráz. Mnohé bude ještě třeba prověřovat, zkoušet, měnit a zdokonalovat. Rozhodující však pro další vývoj sociologie v ČSSR i pro vývoj filosofické fakulty KU, jako centra všech základních a důležitých společenskovedních disciplín, je, že byly přes všechny překážky a nedostatky vytvořeny určité institucionální, personální předpoklady, aby se sociologie jako významná moderní disciplína na filosofické fakultě KU znovu rozvíjela a pěstovala.

Od roku 1964 bylo již vykonáno mnoho práce. Byla připravena a zajištěna výuka sociologie. Katedra sociologie má dnes 8 odborných vědeckopedagogických pracovníků, jednu interní aspirantku a jednu technickou odbornou sílu. Katedra školí také dva aspiranty externí. Výuku pomáhá zajišťovat řada externistů z jiných kateder fakulty (z katedry psychologie, vědeckého komunismu, etnografie, ze Sociologického ústavu ČSAV nebo z jiných sociologických pracovišť). Pracovníci katedry sociologie se zúčastnili práce na vydání filosofického slovníku, kde zpracovali hesla z historického materialismu a ze sociologie. Tento slovník byl odměněn cenou nakladatelství Svoboda. Nyní se někteří pracovníci katedry účastní práce na vydání prvního sociologického slovníku. Péčí katedry byla vydána skripta ze sociální psychologie, do tisku byla odevzdána antologie překladů ze současné americké teoretické sociologie. Na podzim budou odevzdána do tisku skripta metod a technik sociologického výzkumu. Členové katedry se podílejí i na překladatelské činnosti, zejména překlady z polské sociologie. Pracovník katedry sociologie dr. Jan Sedláček přeložil již 4 významné práce čelných polských sociologů do češtiny.

V rámci státního badatelského plánu výzkumu katedra sociologie zpracovává výzkumný úkol z dějin světové sociologie se zaměřením na problematiku sociální role. Kromě tohoto základního úkolu katedra sociologie připravuje v rámci státního badatelského plánu výzkumu několikiletý výzkum politické aktivity a politických

postojů studentů Karlovy university. V současné době se vypracovává základní teoretický projekt tohoto výzkumu. Kromě práce vědecké, pedagogické rozvíjejí pracovníci katedry také intenzivní činnosti popularizační v tisku, v rozhlasu i o televizi a v rámci Socialistické akademie. Výsledkem práce katedry sociologie je také předkládaný sborník statí a studií, v němž pracovníci katedry publikují dílčí studie, které jsou součástí státního badatelského plánu výzkumu z dějin světové sociologie a současné světové sociologie. Katedra spolupracuje s Ústavem marxismu-leninismu pro vysoké školy, mnozí její pracovníci jsou účastníky a konzultanty výzkumu, které organizují různé ústavy i stranické orgány.

Pro další rozvoj vědecké, teoretické, pedagogické i popularizační činnosti je nutné, aby katedře sociologie byly vytvořeny daleko lepší podmínky, aby byly rychle uspokojeny její oprávněné materiální, technické i personální požadavky. Splnění těchto požadavků může vytvořit takové předpoklady, které jsou nutné pro to, aby práce a činnost katedry byla na výši v souladu s významem a úlohou, kterou hraje a má hrát filosofická fakulta KU a její společenskovědní pracoviště.

JIRINA ŠIKLOVÁ

K DEJINÁM PRAŽSKÉ SOCIOLOGICKÉ ŠKOLY MEZI DVĚMA SVĚTOVÝMI VÁLKAMI

Zabývat se příliš důkladně dějinami sociologie je sami o sobě „trochu povážlivé“, neboť pro sociologii, kterou chápeme především jako vědu o současnosti, jsou vlastní dějiny něčím vedlejším. Nikdy v ní nehrály a ani nebudou hrát roli odpovídající třeba dějinám filosofie pro filosofii samu, neboť vlastní prostor sociologie je v poznávání právě vznikající skutečnosti a ne v analýze vývoje vlastního oboru. Přestože filosofie a sociologie si jsou jako společenské vědy blízké a byly a jsou si zvláště blízké v našich poměrech, rozdíl mezi nimi je mimo jiné i v tom, že rozbořením dějin sociologie nepoznáme nic jiného než minulost vlastního oboru a toto poznání nemá pro sociologii o nic větší význam než poznání dějin lékářství pro medicínu a dějin přírodovědních věd pro současnou biologii. A toto platí tím více pro dějiny sociologie v našich zemích, neboť československá sociologie nikdy nevytvářela hlavní proudy a špičky sociologie světové. Právě proto, jen jsme-li si vědomi tohoto základního přístupu, má cenu sledovat dějiny československé sociologie a zabývat se jimi, neboť nám mimo jiné umožní lépe pochopit i současný vývoj sociologie u nás.

O dějinách československé sociologie dosud pojednává jen minimální počet prací. V době programového odvratu od sociologie se u nás tímto „kacířským“ tématem nikdo nezabýval a teprve nedávno, hlavně zásluhou Jana Macků, J. Obrdlíkové, J. Solaře a dalších pracovníků při katedře sociologie v Brně, bylo znovu upozorněno na tuto problematiku. Také jejich zásluhou již vyšlo několik statí, zabývajících se především sociologickými názory I. A. Bláhy, J. L. Fischera a jejich žáků.

Sociologie má v Československu starou a významnou tradici, přestože momentální rozmach a popularnost dělá dojem, jakoby byla u nás novou disciplínou. Opomíneme-li úmyslně sociálně filosofické myšlení, tedy období přibližně do devadesátých let minulého století, rozpadne se nám vývoj sociologie v Československu do několika fází. (Při dělení se přidržuji členění vývoje sociologie u nás dle Josefa Krále a Karla Gally, obou z roku 1967.) První fází rozumíme období od konce 19. století do vzniku samostatné Československé republiky, druhou fází dvacátá a třicátá léta, po nichž následuje odmlčení se sociologie v době druhé světové války. Po krátkém poválečném rozmachu sociologie můžeme další etapu, přibližně v letech 1950—1960, charakterizovat jako období naprosté stagnace,

které bylo teprve po roce 1960 vystřídáno velkým rozmachem a podporou sociologie v Československu.¹⁾

Začátek prvé fáze vývoje sociologie u nás je vymezen vydáním prací G. A. Lindnera a vystoupením T. G. Masaryka v devadesátých letech minulého století, jehož práce a přednášky na filosofické fakultě v Praze jsou považovány za počátek rozvoje sociologie v našich zemích. Období mezi dvěma světovými válkami, na něž soustřeďujeme pozornost v této stati, můžeme označit jako druhou vývojovou fázi, charakterizovanou především vytvořením institucionální základny sociologie v Československu, tj. ustavením sociologických seminářů při universitách v Praze, Brně a Bratislavě, vznikem celé řady sociologických pracovišť a prvních odborných časopisů. Tehdy začíná skutečný rozvoj sociologie a její pronikání na veřejnost a současně dochází k první diferenciaci pracovišť a pracovních okruhů. První významnější pracoviště vzniká v Brně kolem sociologického semináře prof. In. Arnošta Bláhy, časopisu Sociologická revue a Masarykovy sociologické společnosti. Druhý okruh plaudující empirické sociologii se soustřeďuje v Praze kolem osobnosti profesora Josefa Krále, časopisu Sociální problémy a později kolem Společnosti pro sociální bádání.

Je samozřejmé, že vedle této skupiny pracovala v Praze celá řada dalších významných sociologů, kteří nespolupracovali s touto skupinou. Jmenuji z nich alespoň tři nejznámější, a to Emanuela Chalupného, Karla Gallu a Jaroslava Šímu. Tito tři se však, jak již bylo podotknuto, nehlásili ke skupině vedené profesorem Josefem Králem, ale spíše spolupracovali s brněnskou sociologickou školou nebo byli na zcela neutrální pozici. O Emanuelu Chalupném je připravována samostatná studie. Druhé dva bude vhodnější hodnotit spíše spolu s brněnskou školou, s níž též spolupracovali a s jejímž programem se částečně ztotožňovali.

Námětem naší studie však je především skupina sociologů soustředěná kolem časopisu Sociální problémy, vedená profesorem Josefem Králem, která bývá v poslední době nazývána „pražskou sociologickou školou“.

Vzhledem k tomu, že je toto vůbec první stať věnovaná tomuto úseku dějin československé sociologie, chápeme ji pouze jako přehledovou studii naznačující pouze koncepci pojetí a úmyslně jsme ji proto příliš nezatěžovali odkazy na prameny a literaturu. Je to pouze první nástin zachycující úsek vývoje sociologie v Praze od konce dvacátých let do druhé světové války, v němž však již budou naznačena hlavní hlediska přístupu a hodnocení.

Samo označení „pražská sociologická škola“, které začali používat současní historici sociologie v Brně, je velmi problematické, neboť ve skutečnosti se v Praze nikdy nevytvořila škola ve smyslu vědecké školy, tj. neexistovalo zde seskupení žáků-stoupců určitého vědce, hlásících se a pokračujících v linii takové

¹⁾ Seznam těchto statí je nejpřehledněji uveden v článku J. Macků: O tradicích československé sociologie, publikovaném ve sborníku Základní otázky sociologie — materiály z celostátního semináře, vydala Socialistická akademie 1965.

vědecké osobnosti. Byla to *spíše skupina sociologů* sdružená kolem časopisu Sociální problémy²⁾ a integrovaná orientací na empirickou sociologii a osobností prof. Josefa Krále. Termín pražská škola, přestože je velmi vágní a sama s ním zcela nesouhlasím, používáme proto, že tato skupina tvořila jakýsi pendant ke škole brněnské, a proto je vhodné i obdobné pojmenování. Proto také se budeme snažit ji blíže *charakterizovat právě jejím rozdílem, její rozdílnou orientací od školy brněnské*. Jestliže však brněnskou školu můžeme členit generačně a vymezit ji i topograficky a případně název brněnská rozšířit a charakterizovat ji též jako školu moravskou, bylo by obdobné členění či pojmenování v případě pražské školy zcela nesmyslné. I když centrální postavení obdobné postavení I. A. Bláhy zaujímal v Praze v této skupině prof. Josef Král, nebylo s úlohou a významem Bláhy pro Brno srovnatelné. Mezi J. Králem a členy pražské školy nebyl vztah žáka k učiteli, ale spíše poměr vzájemně si nekonkurujících, jinak orientovaných a jednoznačně vyhraněných spolupracovníků. Nikdo nebyl skutečně učitelem a nikdo nebyl skutečně žákem. Proto i homogenita prací pocházejících z této školy byla minimální a kontinuita vůbec žádná. A dále byla pražská škola skutečně omezena jen na Prahu a dělat paralelu pražská, tj. česká škola (obdobně, jako se říká brněnská neboli moravská škola) by vzhledem k její programové orientaci znělo zvláště nesmyslně.

Tento rozdílný vývoj československé sociologie v Praze a v Brně měl především své příčiny v rozdílném vývoji v období první republiky.

V Brně pracoval a působil již před první světovou válkou I. A. Bláha, známý v té době jak vysokoškolským studentům, tak v širší veřejnosti. Byl mnoha svými názory a především svým etizujícím pojetím sociologie nejen žákem, ale i pokračovatelem T. G. Masaryka. Státní převrat a změny po něm následující nenarušily tuto kontinuitu, a tak hned na počátku dvacátých let vznikla na brněnské filosofické fakultě škola, později doplněná o další dominující osobnost v podobě J. L. Fischera a celý kruh významných spolupracovníků Sociologické revue. Generace žáků následovala své učitele, orientovala se dle nich, přijímala jejich podněty a byla jimi usměrňována.

V Praze působil na filosofické fakultě před rokem 1914 T. G. Masaryk, Eduard Beneš a Břetislav Foustka. První dva absentovali již v době světové války a státní povinnosti, kariéra profesionálních politiků, jim znemožnila vrátit se na fakultu. Třetí, přestože se horlivě snažil také navazovat na T. G. Masaryka a sám se prohlašoval za jeho stoupence³⁾ a převzal jeho přednášky, nebyl strhující osobností, autoritou, učitelem, který by mohl podstatně ovlivnit své žáky. To bylo

2) Tato skupina byla ve spojení od poloviny dvacátých let a nejdříve se sdružovala kolem časopisu Parlament. Od roku 1931 vydávala samostatný časopis Sociální problémy — revue pro sociální teorii a praxi.

3) Profesor Josef Král vzpomenul při besedě na katedře sociologie v Praze dne 20. IV. 1967, že T. G. Masaryk dával Břetislavu Foustkovi sám mnohdy podněty k tomu, které tituly knih by měly být přeloženy do češtiny.

pro vývoj sociologie v Praze záporom i kladem. Posluchači se museli orientovat sami, anebo hledat tuto orientaci v cizině, například Zdeněk Ullrich, Jan Mertl či Otakar Machotka, kteří v této době spolu s J. Králem tvořili jádro školy. Josef Král⁴⁾, který měl předpoklady být osobností integrující tuto skupinu, byl v této době jmenován docentem v Bratislavě⁵⁾ a když se skoro po dvanácti letech opět vrací do Prahy, nemůže již, i kdyby to bylo jeho úmyslem, výrazně profilovat sociologii přednášenou na filosofické fakultě Karlovy university. Vedle profesora Krále působil v Praze i nadále prof. Břetislav Foustka, a to byl další důvod, pro který se tzv. pražská škola neformovala kolem sociologického semináře na fakultě, ale jakoby mimo fakultu, kolem redakce časopisu Sociální problémy. Ironií je, že v době vzniku pražské školy většina z jejích členů (kromě Z. Ullricha a statistika Ant. Boháče) nepůsobil v Praze a Praha pro ně byla v prvních letech jen místem, kde byla redakce časopisu.⁶⁾ Nemožnost přímého působení na fakultě (v prvních letech) byla i jednou z dalších příčin, proč tato škola neměla vliv na studenty, proč jen nepatrně ovlivňovala generaci mladších sociologů. Jestliže v Brně, jak jsme se již zmínili, je možno jasně oddělit generaci učitelů od generace žáků, v Praze to není možné, neboť zde hierarchická struktura zcela chyběla. Věkově mladší členové této školy (např. Ullrich, Machotka, Mertl) byli již v době jejího vzniku jasně formováni většinou svým studiem v cizině. Každý měl již svou určitou specializaci⁷⁾, a tak je spojoval spíše shodný metodický názor než spolupráce na určitých společných tématech.

4) Všichni tři několik semestrů studovali v cizině, především ve Francii a v Německu, odkud, jak jim později bylo vyčítáno jejich odpůrci, si prý přivezli „všechnu moudrost, kterou u nás ohromují“.

5) Profesor J. Král působil od roku 1920 v Bratislavě na universitě J. A. Komenského jako docent pro dějiny filosofie, od roku 1923 i pro sociologii. Do Prahy se vrací teprve v roce 1932, kdy je jmenován profesorem pro dějiny filosofie a teprve v roce 1935 i pro sociologii. Ovšem i nadále na pražské filosofické fakultě zůstává profesorem sociologie dr. Břetislav Foustka. I tato skutečnost se vedle jeho pozdního návratu do Prahy promítla do jeho činnosti a způsobila, že jeho vliv na studenty není tak silný (a ani nemohl být) a tak jednoznačný jako třeba vliv Bláhův v Brně.

6) Časopis Sociální problémy začal vycházet v květnu 1931 (šestkrát do roka) a většina jeho spolupracovníků se již dříve angažovala v časopise Parlament. Redakční kruh řídil Josef Král s Václavem Verunáčem, (který později z redakce odešel) a v redakční radě byl Antonín Boháč, Robert Kollar, J. Kolovrat-Krakovský, Otakar Machotka, Jan Mertl, Frant. Munk, Hynek Pelc, Otakar Pertold, Zdeněk Peška, Th. Pistorius a Gustav Reif. V druhém roce existence tohoto časopisu k nim přistupuje ještě P. N. Savickij „pravidelně referující o filosofii v Sovětském svazu, Vlad. Vybral, J. Souček a Leopold Šauer a tzv. americký redaktor J. S. Rouček. Však zařadit všechny tyto členy redakční rady do tzv. pražské školy je nesprávné. Vedle Josefa Krále ji tvořili, to jest dávali jí základní orientaci a vytvářeli její charakter, tyto členové: Z. Ullrich, Jan Mertl, Ot. Machotka, J. Voráček, J. Souček, Ant. Boháč, Korčák a později i Dědek. Časopis Sociální problémy vycházel pod tímto názvem od roku 1931 do roku 1939, po válce byl v roce 1947 obnoven pod názvem Sociologie a sociální problémy. Rok poté přestal vycházet.

7) Ant. Boháč se věnoval především statistice, Jan Mertl sociologii politiky, Ullrich a Machotka především metodám empirického výzkumu, Václav Verunáč problémům technokracie, P. N. Savickij sledoval filosofii v SSSR a Josef Král byl především historikem sociologie a filo-

Program této školy je částečně formulován již v časopisu *Parlament*⁸⁾, který se stal tribunou této skupiny v druhé polovině dvacátých let, tedy ještě před založením vlastního časopisu. V časopisu *Parlament*, vycházejícím od roku 1921, byly občas uveřejňovány články vztahující se k sociologii, ale teprve v sedmém ročníku tohoto časopisu vznikla soustavná sociologická rubrika, v níž byly vedle článků průběžně zveřejňovány i recenze sociologické literatury⁹⁾. Část spolupracovníků této rubriky v následujícím roce založila časopis *Sociální problémy*.

Avšak první, nepřímý programový prohlášení této skupiny nacházíme v posledním ročníku časopisu *Parlament*, a to ve společném článku Zdeňka Ullricha a Ot. Machotky: *Sociologie a sociální vědy*.¹⁰⁾ V tomto článku oba autoři upozorňují na základní možnosti řazení a vztahu sociologie a sociálních věd a zdůrazňují koncepci vyzdvihující především nutnost studovat sociální jevy ve vzájemné souvislosti, nevytrhovat je ani nepreferovat jen určitou kategorii jevů či motivů, ale postihovat celou totalitu. „Jednotlivé vědy sociální nepopisují vlastně skutečné jevy sociální v jejich vzájemné závislosti, ale pouze abstrakce ze sociálního života, nezachycují jej v celé jeho plnosti, nýbrž jen v jeho základních, hlavních obrysech.“ Za specifikum sociologie považují „zkoumání sociálních skupin a procesů, které má odkrývat to, co jest na nich specificky společenské, aby se došlo k všeobecně platným pravidelnostem a typům“.¹¹⁾ Dále zdůrazňují induktivní a empirickou sociologii proti sociologii deduktivní, formulují myšlenku standardizovaného sociologického pojednání a vyzývají ke kritice tzv. sociologických pramenů. V recenzích upozorňují na celou řadu knih a článků zabývajících se empirickou sociologií a sociologickými metodami. Obdobně je formulováno i úvodní prohlášení v časopise *Sociální problémy*.¹²⁾ I v něm autoři zdůrazňují, že chtějí vytvořit tribunu umožňující spolupráci jednotlivých sociálních věd a propagují kompenzaci nezdravé specializace. Jejich posláním je i „součinnost jednotlivých sociálních věd na základě sociologickém za účelem objektivního a jednotného výzkumu společnosti a skutečné spolupráce teorie a praxe.“

Tento původní, značně vágní program byl později zpřesněn. Nikdy sice nedošlo ke zveřejnění nějakého nového, přesně vypracovaného programu, ale můžeme ho

sofie. Přestože byl vedoucí osobností této „školy“, názorově se podstatně od svých žáků lišil.

8) Časopis *Parlament* vycházel v letech 1921–1929 a byla to revue programově věnovaná otázkám politickým a státním. Sociologická problematika se v tomto časopise objevovala jen sporadicky, maximálně ve dvou až třech článcích do roka. V redakční radě ze sociologů byl pouze prof. Břetislav Foustka, mezi spolupracovníky (ale nepublikujícími v tomto časopise byl I. A. Bláha). Systematičtější orientace na sociologii souvislá i se změnou v redakční radě, kdy od sedmého ročníku se stává vedoucím redaktorem sociolog zaměřující se hlavně na otázky moderní techniky a technokracie Václav Verunáč. Ten potom také přechází jako redaktor i do nově založeného časopisu.

9) *Parlament*, roč. VII. str. 15, článek Břet. Foustky: Několik slov úvodem k sociologické rubrice.

10) *Parlament*, roč. VII. str. 17.

11) Oba citáty jsou z článku Z. Ullricha a O. Machotky uvedeném v odkazu č. 10.

12) *Sociální problémy* roč. I. str. 4.

vyvodit z celé řady dodatečných diskusí, hodnocení, recenzí a hlavně z prací Josefa Krále, Jana Mertla, Z. Ullricha a O. Machotky. Jestliže vstupním programem bylo vytvoření prostoru pro spolupráci jednotlivých sociálních věd, převládá později ve většině zveřejněných článků a statí zdůrazňování empirických metod, technik a procedur statistických ukazatelů, pluralismu příčin a nutnosti objektivismu. Postulují „ryze objektivní sociologii, prostou jakéhokoliv hodnocení a zřetelů filosofických“¹³⁾ a později se snaží techniky a procedury empirického výzkumu uplatnit i přímo v produkci svých členů. Otakar Machotka v knize „Mravní problém ve světle sociologie“ několikrát zdůrazňuje nevědeckost bilanční sociologie a na historickém materiálu, konkrétně na rozboru H. Spencera, Wundta, George Simmela, ale zvláště Emila Durkheima se snaží řešit otázku, jak ustavit vědu o mravnosti, aniž by byla normativní. Za úspěch považuje vývoj od filosofického pojetí mravního problému k pojetí sociologickému, vývoj od proklamací norem k pouhému konstatování a vyvozování názorů.¹⁴⁾ Přesto však se nedomnívá, že by se člověk musel spokojit jen s popisem skutečnosti, je jen přesvědčen, že dosud nepřišel čas, že dosud toho lidé vědí příliš málo sami o sobě, ale že jednou budou nalezeny sociologické zákony, které umožní vědecky zdůvodnit morálku.¹⁵⁾ Obdobně si všímá normotvorného procesu i Jan Mertl, který se omezuje v článku „Jednání o XI. třídu v sociálním pojištění jako dokument“¹⁶⁾ pouze na popis průběhu normotvorného procesu u nás a řeší tuto otázku především po stránce metodické. Postuluje opět důsledné vyloučení jakéhokoliv mravního či politického hodnocení. Obdobné názory zastává i Zdeněk Ullrich ve své statí o komponentální metodě i v řadě sociologických výzkumů koncipovaných nebo i uskutečněných výzkumnou skupinou utvořenou okolo časopisu Sociální problémy. Touto skupinou byl například projektován a uskutečněn výzkum sociálně potřebných rodin v Praze, výzkum abiturientů českých středních škol v Čechách a na Moravě a ve Slezsku v roce 1933—34, shromažďován materiál pro výzkum asimilace našich menšin v zahraničí, výzkum dědičnosti povolání a sociálního vzestupu, shromážděn materiál pro šetření o sociálním původu československých filosofů atd. Většina těchto a dalších výzkumů byla publikována ve formě článků v časopise Sociální problémy. Samostatně byl v němčině publikován třisetstránkový výzkum zabývající se procesem poměšťování pražského okolí.¹⁷⁾

¹³⁾ Heslo věnované v Ottově slovníku naučném — dodatky sv. III.—2 — str. 1387 Otakaru Machotkovi. Toto heslo bylo dle sdělení prof. J. Krále psáno členy pražské školy. Obdobný názor se objevuje i v recenzi Masarykovy Sebevraždy z pera J. Krále.

¹⁴⁾ Ot. Machotka: Mravní problémy ve světle sociologie — názory, metoda, kritika — Praha 1927, st. 15.

¹⁵⁾ Například vytýká A. Comtovi, že nečekal, až nalezne tyto zákony na podkladě empirického výzkumu a že pouze přidával další systém. Současně se však nepřiklání k čistému empirismu a nikde ani on, ani členové této školy neproklamují agnosticismus.

¹⁶⁾ Sociální problémy — roč. II.

¹⁷⁾ Zdeněk Ullrich: „Komponentální metoda a studium venkova“ — Sociální problémy roč. II. 1932, č. 5—6, str. 370 a násl., kde za komponentální metodu prohlašuje: rozkládání složitých

Samozřejmě, že by bylo neadekvátní klást na tyto práce dnešní měřítka pro empirickou sociologii, neboť metody byly tehdy právě ve svém zrodu a od té doby v nich byl učiněn velký pokrok. Přesto však, že tyto „empirické“ práce nepatřily ani ve své době k špičkové produkci evropské, je třeba ocenit to, jak se v této skupině sociologů projevuje snaha kombinovat určité techniky šetření, i to, že nepropadají obvyklému opojení empiriků ze statistické metody, ale naopak jsou k ní již tehdy velmi kritičtí. Například Zdeněk Ullrich v pátém ročníku Sociálních problémů upozorňuje na omezenost použití statistické metody a zdůrazňuje, že může být pouze ukazatelem pro výzkumníky, ale nesmí nahrazovat vlastní sociologické metody.¹⁸⁾ Obdobný názor zastával v řadě svých zásadních statí i v recenzích Josef Král, který touto metodou nepracoval a empirismus nikterak nepro-pagoval, ale přesto byl k názorům členů své skupiny naprosto liberální.

Stmelujícím a krystalizačním bodem této školy je tedy orientace na sociologické metody, někdy až křečovitě zdůrazňovaná. V pozadí celého tohoto úsilí stojí jejich zahraniční učitelé, jako Leopold v. Wiese, Max Weber a především Emil Durkheim.¹⁹⁾ Většina myšlenek, přenášených touto skupinou ze západní sociologie z oblasti metod sociologických byla v našich specifických poměrech přínosem, neboť se tím zkracovala vzdálenost mezi náskokem západní Evropy v sociologii a námi — česká sociologie se tak dostávala blíže k světové úrovni. Vlastní produkce této skupiny však přínosem k světové úrovni sociologie nebyla, neboť její členové většinou pouze konstatovali a přejímali to, co se tehdy objevovalo ve špičkové produkci v oblasti empirické sociologie, ale sami nové metody ani neobjevovali, ani nezkoušeli. Přesto to bylo v našich poměrech něco výjimečného, ba průkopnického, neboť, jak například vyplývá z tehdejší rozhořčené diskuse o sociologickém objektivismu, byl pro nás typ neangažovaného vědce něčím zcela neobvyklým.²⁰⁾ S trochou trpkého humoru by se dala tato angažovanost našich

sociálních skutečností na jevy jednoduché v nich se vyskytující, pak dále sledování těchto jednoduchých jevů a jejich vlivu a konečně jejich opětovné skládání v typy větší nebo menší všeobecnosti.

¹⁸⁾ Materiál k výzkumům byl získáván většinou dotazníky (tuto metodu považoval I. A. Bláha ještě v roce 1933 za nebezpečnou a povážlivou [Sociolog. revue 1933, str. 212]), které byly statisticky zpracovávány, nebo sbíráním hotových dokumentů, kronik, spolkových zápisů, deníků, či rozbořem již shromážděného empirického materiálu. Touto metodou zvláště pracoval Ant. Boháč, Sekyry a J. Souček) — blíže Sociální problémy roč. V. str. 53–60.

¹⁹⁾ K E. Durkheimovi se hlásí většina z nich zcela otevřeně a v II. roč. Sociálních problémů (str. 149) se Z. Ullrich přímo přihlašuje k vlivu tohoto sociologa na celou pražskou školu. Vedle Durkheimova vlivu působila na Z. Ullricha i americká sociální psychologie, což je patrné nejen v jeho recenzích této literatury, ale i v poznámkách a doplňcích k překladu knihy P. Sorokina: Sociologické nauky přítomnosti.

²⁰⁾ Diskuse o sociologickém objektivismu probíhá nejprve na stránkách časopisu Česká Mysl roč. XXVIII., č. 6, stať V. K. Škracha a Fr. Fajfra, později v časopise Sociální problémy roč. II., str. 330 a násl., kde v recenzi na Škrachův článek diskutuje J. Král s „filosofy kolem České mysli“ a konkrétně polemizuje s Rádlm a jeho názory na objektivní sociologii tak, jak je hlásá Rádl ve II. díle svých Dějin filosofie. V tomto uvedeném článku i v článku v rubrice Časové úvahy v časopise Sociální problémy roč. IV., str. 26–29, vytýká

vědců vysvětlit tím, že jsme nikdy na „čistého vědce neměli“. Tak jako čeští filosofové byli současně moralisty, osvětáři a politiky, tak i většina českých sociologů se exponovala pro politické, nacionální či sociálně morální problémy. A právě tento aktivismus spojený s moralizováním, tak typický pro T. G. Masaryka a jeho stoupence, byl nepřímou programem i tzv. brněnské školy. Sám I. A. Bláha byl vědomě angažován a ve svých knihách, pojednáních a studiích sledoval vždy určitý cíl. Chtěl pro něco získat a určitým směrem ovlivnit veřejnost, či alespoň jí poskytnout záměrnou orientaci a dovést ji k určitým závěrům. Vzhledem k našemu historickému vývoji bylo toto vědomí o vlastním poslání mezi naší inteligencí výraznější než v jiných zemích a projevovalo se i vysokou demokratičností našich vědců a jejich snahou proniknout se svými názory na veřejnost, mezi lid, a tak „změnit“ národ. Obavy z izolace našich vědců v pověstné věži ze slonoviny jsme skutečně nemuseli mít. Naopak Bláha, J. L. Fischer i celá brněnská škola se snažili popularizovat své názory a poznatky. K tomuto účelu právě sloužila také Masarykova sociologická společnost, ale ne již později profesorem J. Králem založená Společnost pro sociální bádání, která byla omezena na úzce odborné kruhy.²¹⁾ Nejjasněji byl tento názor, ba možno říci zásadní stanovisko pražské školy vyjádřeno Z. Ullrichem v polemice s „filosofy kolem České Mysli“, které však bylo současně i polemikou s koncepcí brněnské školy. V obsáhlém článku nazvaném: „Sociologie v programu našich filosofů“²²⁾ prohlašuje pražská sociologická skupina sociologii za odbornou speciální vědu a brání ji z nařčení ze spojení s filosofií. „Sociologie je věda teoretická a jako taková nesmí být ovlivněna žádným filosofickým ani politickým směrem.“ Objektivní a empirická sociologie (za jejíž stoupence se skupina považuje) má dle nich zkoumat společenské události

těto filosofům, že jejich pojetí zaujatého, pro určitý program exponovaného vědce neodpovídá současné době a že věda nemůže v detailech zasahovat, ale jen konstatovat obecné správné jednání.

21) Společnost pro sociální bádání byla ustavena 21. V. 1937 a jednou z uvedených příčin jejího založení byl právě i nesouhlas s přílišnou popularizační činností Masarykovy sociologické společnosti. Založení této společnosti předcházela léta sporů a nesrovnalostí s činností Mas. sociolog. společnosti, která byla právě vedena a ovlivněna žáky In. A. Bláhy a na jejíž půdě se oba tábory střetávaly. Bezprostřední příčinou bylo vystoupení prof. Josefa Krále proti Em. Chalupnému. Úkolem Společnosti pro sociální bádání (která existuje dodnes) bylo vytvoření komunikačního pole pro vědce z různých oborů, propracování a propagace sociologických metod a možnost organizování vědeckých výzkumů a vědeckých diskusí a setkání odborníků. Jejím předsedou byl prof. Josef Král a v předsednictvu doc. Ant. Boháč, doc. Z. Ullrich, doc. L. Šauer a dr. J. Souček. Bylo několikrát zdůrazněno, že Společnost má seskupovat především odborníky a i diskusní náměty, např. srovnávání kvantitativních dat, diskuse o metodické hodnotě rozložených statistických řad, použití korelačního koeficientu ve statistice a pro sociologii) vylučovaly účast laického publika. Názory zastávané skupinou sociologů v Praze se zvláště vyhranily v polovině třicátých let, kdy někteří její členové dospívají až k čistému empirismu a polemiky s brněnskou školou se stávají zvláště ostrými a kapriciózními.

22) Z. Ullrich: Sociologie v programu našich filosofů, Sociální problémy, roč. IV., str. 46–52. Tento článek, přestože byl podepsán Z. Ullrichem, byl, jak jsem usoudila z rozhovoru s prof. Králem, názorem celé této skupiny.

vědeckými metodami, podat nezaujatý obraz skutečnosti, zachovat si naprosto nestranný objektivní postoj, a tak odhalit skutečnou podstatu sociálních jevů a demaskovat jednotlivé ideologie. „Sociologie nesmí být pod vlivem žádného směru filosofického, tedy také nikoliv pozitivismu, a nesmí být pod vlivem žádné ideologie, tedy také nikoliv ideologie demokracie.“ Dle nich „objektivní sociologie není »liberalistickým přežitkem«, nýbrž výtvorem moderního vědeckého úsilí směřujícího k specializaci a k zpřesnění metod.“ V následujícím prohlášení zaručují, že nikdy nebudou dodávat, ani zdůvodňovat společnosti vládnoucí ideologii, ani její akční program a že budou „odhalovat podstatu jevů sociálních nedávajíc na sebe působit žádným subjektivním postojem“. A toto prohlášení plnili, neboť, pokud se někteří z nich exponovali politicky v době předválečné, ale hlavně poválečné, dělali to jako soukromé osoby, ale nesměšovali nikdy politiku a vědu. Jen jeden z nich, Jan Mertl (jehož se ovšem celá skupina jednoznačně zřekla a přerušila s ním styky), se exponoval i za války pro fašistickou ideologii. Tyto proklamace však jim nebránily v publikování maximálně ostrých, ba někdy i osobně zaměřených recenzí a polemik proti pracím jejich odpůrců.

Tyto polemiky, ale bohužel i velmi plodnou práci, přerušila léta okupace, kdy oba časopisy byly zastaveny a sociologie „jakoby“ přestala existovat. Nebyla sice výslovně okupanty zakázána, ale uzavření vysokých škol v Protektorátě Čechy a Morava, likvidace časopisů, zrušení jakýchkoliv dotací a omezení práva shromažďovacího prakticky tuto vědní disciplínu likvidovaly. Ale jak vyplývá ze vzpomínek pamětníků, například prof. Ludvíka Svobody či prof. Josefa Krále, práce v době okupace přece jen nebyla zcela přerušena. V Praze se pokoušel o udržení kontinuity Jaroslav Šíma vydáváním cyklostylovaných letáků a nenápadná Společnost pro sociální bádání se scházela i nadále během války. I když tato činnost z hlediska přínosu pro sociologii neměla význam, přece jen udržela jakousi kontinuitu a hlavně umožnila rychlejší poválečný nástup a obnovení celé práce. I po této stránce měli větší akceleraci stoupenci brněnské školy, takže první poválečné číslo Sociologické revue vyšlo o několik měsíců dříve než časopis Sociální problémy, který byl přejmenován na Sociologie a sociální problémy. Sociologická revue vycházela až do roku 1949, zato druhý časopis byl zastaven, patrně vzhledem k emigraci doc. Otakara Machotky a doc. Zdeňka Ullricha, hned v prvních měsících po únorovém převratu.²³⁾ Profesor Král však zůstal na filosofické

²³⁾ Chceme-li provést srovnání obou základních časopisů těchto skupin, tedy Sociologické revue a Sociálních problémů, případně kladné hodnocení bezpochyby na stranu Sociologické revue, která byla (a dodnes by byla) nejlépe vedenou vědeckou revue, jaká kdy v Československu vycházela. Recenze sociologických knih, rešerše našich i zahraničních časopisů, dokumentace, překlady zahraniční produkce z různých oblastí sociologie v ní uveřejňované jsou dodnes cenným studijním materiálem pro studium období mezi dvěma světovými válkami. Naproti tomu okruh témat prací recenzovaných v Sociálních problémech byl mnohem užší a statě a články již vyhraněné z velmi zúžené oblasti sociologické. Recenze prací z produkce stoupenců brněnské školy byly až přehnaně ostře kritizovány a omezovaly se často přímo na vyhledávání nedostatků, což bylo autory recenzí označováno ze „nestrannou

fakultě až do roku 1950, kdy byl penzionován, a Společnost pro sociální bádání se scházela a pracovala i v těchto pro sociologii tak nepříznivých letech. Dokonce to byla jediná organizace, která zastupovala oficiálně československou sociologii v mezinárodních sociologických asociacích a s těmito zahraničními společnostmi udržovala písemné spojení. Když sociologie v Československu nabyla opět na významu a když se v roce 1964 ustavila Československá sociologická společnost, byla nabídnuta této společnosti možnost splynutí s Československou sociologickou společností. Nakonec zůstala Společnost pro sociální bádání i nadále samostatnou vědeckou společností a jen prof. Josef Král byl přijat do předsednictva Československé sociologické společnosti, aby tím byla zaručena spolupráce a koordinace činnosti obou organizací.

Po tomto stručném exkursu vraťme se opět k hlavnímu spornému bodu obou škol (tj. brněnské a pražské), k otázce empirismu, objektivismu a hodnocení v sociologii. Kolikrát se již do té doby objevily ve vědeckých diskusích argumenty zdůvodňující iluzi o možnosti nadstranického, zcela objektivního poznání a kolikrát již byly tyto utopické sny vědců vyvráceny teoreticky i samou praxí! A přesto jejich další stoupenci stáli na svém názoru dál. I v tomto případě se opakovalo to samé. Zajímavost polemiky zvyšoval fakt, že i druhá strana (okolo časopisu Česká mysl a Sociologická revue) byla přesvědčena o možnosti nadstranického postavení a mesiášském poslání inteligence. Každý si ovšem to mesiášství představoval po svém. Jeden hledal spasení v holém faktu, a proto navrhoval „opustit pole širokých úvah sociálně filosofických a věnovati se drobné, namáhavé a pozvolna k výsledkům vedoucí práci vědecké“ (tak to formuluje Z. Ullrich ve výše uvedeném článku), druhý koncipoval program, jímž by inteligence svým duchovním vlivem a drobnou aktivní prací obrodila společnost. Tento základní rozdílný přístup k problematice je patrný nejen v řadě článků, polemik i v rozsáhlé základní koncepci obou kmenových časopisů (Sociologické revue a Sociálních problémů), ale především v přístupu k stejné problematice. Jako příklad je možno uvést rozdílné pojetí sociologie rodiny u In. A. Bláhy a Otakara Machotky.²⁴⁾ In. A. Bláha nejen analyzuje a osvětluje problémy konkrétními příklady ze života, z literatury, ale nebrání se ani projevit své rozhořčení či souhlas. Jak sám o sobě říká, spojuje hledisko teoretické s hlediskem praktickým, hledisko vědce, nezaujatě konstatujícího s hlediskem člověka zaujatého možností nápravy. Jeho cílem je

vědeckou kritiku“. Recenze uveřejňované v Sociologické revue byly i vůči odpůrcům mnohem velkorysejší, liberálnější a objektivnější. Výjimku tvoří pouze poslední předválečný svazek Sociologické revue (z roku 1941), kdy se polemika ze strany členů brněnské školy stala neméně ostrou a osobní a obhroublou. To bylo zvláště nepříjemné, neboť druhá strana vzhledem k zastavení časopisu Sociální problémy nemohla již odpovědět. Samozřejmě, že i vliv časopisu Sociální problémy byl mnohem menší i na veřejnosti. Zatímco Sociologická revue byla odbírána celou řadou učitelů a kulturních pracovníků, byly Sociální problémy především časopisem odborníků.

²⁴⁾ I. A. Bláha: Dnešní krize rodinného života, I. vydání z roku 1933; Otakar Machotka: K sociologii rodiny — metoda statistická a individuální — Praha 1932.

nejen objasnit, ale také dát člověku podnět k přemýšlení i k vlastnímu úsilí o nápravu. Je to vědecké i umělecké dílo zároveň, esej i dobře napsaná moralita, z níž je nám jasné, kde, kdy a jaký autor ji psal. Naproti tomu Machotkova kniha plně odpovídá podtitulu: Příspěvek k metodám empirické sociologie. Je to především metodologická příručka pro monografickou práci o rodině, která, plně na úrovni tehdejší empirické sociologie, vysvětluje a zdůrazňuje objektivní přístup k problematice a statistickou a individuální metodu. Mohla být v té době napsána kdekoliv v Evropě. Jestliže Bláhova práce nám dodnes může poskytnout podněty k přemýšlení a přiblížit tehdejší dobu a způsob uvažování, je Machotkova práce dnes již pouze historickým dokumentem, jak se vyvíjely sociologické metody a může zajímat jen velmi úzký okruh odborníků. To ovšem nemá být vyzdvihováním ani snižováním jednoho, či druhého přístupu ani oživováním diskuse Praha — Brno, která byla nechutná již v době, kdy probíhala.²⁵⁾ Oba směry byly pro formování československé sociologie nutné a oba svou existencí vyrovnávaly extrémy školy opačné. Hodnotit vztah těchto dvou přístupů znamená převést ho na hodnocení vztahů empirické a hodnotící sociologie, převést ho na obecnou problematiku řešenou již v mnoha jiných pojednáních, a tím ho zbavit jeho specifčnosti. Proto hodnocení vztahu těchto dvou škol je možno provést jen z hlediska jejich specifického přínosu pro tehdejší a dnešní československou sociologii, tedy pouze z hlediska historické úlohy, kterou sehrály ve vývoji této vědní disciplíny u nás. A vzhledem k tomu, že je toto první stať věnovaná hodnocení právě tzv. pražské školy, budu se snažit ukázat především její pozitivní stránky.

Jak již bylo výše podotknuto, sociologie, tak jako třeba i filosofie, nebyla u nás nikdy chápána jen jako určitý úzce specializovaný vědní obor, ale byla na ni kladena měřítko politická, nacionální i etická, a tato neblahá specifčnost „českého“ přístupu k určitým vědním disciplínám se často objevuje i dnes, a ještě častěji ji promítáme do minulosti. Přínosem „pražské školy“ bylo, že se právě tomuto údělu programově chtěla vyhnout, nechtěla suplovat jiné složky veřejného života a odmítla nést vinětu „česká“ sociologie. Chtěla být světová, chtěla být na úrovni světové sociologie, a proto ji často kopírovala a někdy až ukvapeně přejímala cizí vlivy, aniž je přetvářela. Tento komplex dohánění západní Evropy byl u nás i v jiných disciplínách a v diskusích o české literatuře, hudbě a umění se objevuje již koncem minulého století. Pražská škola pouze obdobný spor evokovala v třicátých letech ve svém oboru.

Dohánět světovou úroveň je možno dvojím způsobem. Buď tím, že věnujeme minimální pozornost světovému vývoji a vytváříme něco specificky svého, nebo

²⁵⁾ Protože autorka této statě již vzhledem k datu svého narození nemohla příslušet k žádné z těchto škol, nemusí se bát, že snad bude obviněna z úmyslného exponování se v zájmu jedné či druhé skupiny.

že přenášíme k nám vzory, seznamujeme se s tím, co je nové, případně kopírujeme. Pražská sociologická škola se věnovala té druhé činnosti. Odsuzovat jednoznačně její epigonství by bylo krátkozraké, neboť k nám přinášela mnoho podnětů, informací, které obohatily další vývoj sociologie u nás, a vytvořila základy empirické sociologie v Československu. Bezespору, bylo to právě její zásluha, že vlna empirické sociologie šířící se v USA na počátku třicátých let také k nám tak brzo dorazila. Ať je náš postoj vůči empirické sociologii jakýkoliv, bezespору sám fakt zakotvení a seznámení s ní byl pro vývoj sociologie kladným. Členové pražské sociologické školy se snažily vtisknout této skupině charakter mezinárodní (kosmopolitní) socialistické asociace (kromě prof. Josefa Krále, který se především věnoval české filosofii), a to se jim částečně zdařilo. Proto je nesmyslné právě toto jim dnes vytýkat a za to je snad i odsuzovat, nehledě k tomu, že to bylo přímo jejich programem. Na tuto svou orientaci však sama tato škola doplatila, neboť poučnorová emigrace některých jejích čelných představitelů byla zcela kontinuitní s její programovou linií, takže tato škola se zcela rozpadla.

A význam pro dnešek? Hovořit o tradici pražské sociologické školy tak, jak je to možné v případě brněnské školy, je absurdní již vzhledem k termínu tradice v této souvislosti, neboť tato škola se přece bránila „tradiční českosti“ a na této obraně vlastně postavila i svůj program. Ovšem podnětem, který si můžeme vzít z jejího vývoje, je snaha orientovat se, přejímat podněty a být „up to date“ se světovou empirickou sociologií, o což se mnozí u nás snaží i bez vědomí souvislosti s pražskou školou.

HISTORY OF THE PRAGUE SCHOOL OF SOCIOLOGY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

J. Šiklová

R é s u m é

After some years of complete silence on the subject, work on the history of Czechoslovak sociology has started again. While past years have seen the publication of several articles dealing with A. Bláha and the Brno school, the other trend, represented by the Prague group of empirical sociologists, has not hitherto received the same attention. The present article presents the first view of the development of this school to be published in Czechoslovakia.

In her introduction the author delimits and states her objections to the term „Prague sociological school“, because the group was not a school in the sense of a school of learning, but merely an association of some sociologists led by Prof. Josef Král around the journal *Sociální problémy*. Alongside the journal and Prof. Král's personality, the link was a common interest in sociological methods and empirical sociology. The author employs the term „Prague school“ nevertheless, because with its empirical orientation, the group was in a way a complement to the Brno school and continues to characterise it primarily by its difference from the group of sociologists led by Arnošt Bláha in Brno.

The leading members of this Prague group were, in addition to Prof. Král, Otakar Machot-

ka, Jan Mertl, Zdeněk Ullrich, A. Boháč, J. Voráček, Korčák and later Dědek. The main reason for the divergent development of sociology in Prague and Brno is considered by J. Šiklová to be that after T. G. Masaryk and E. Beneš had left to devote themselves to politics, no dynamic personality equal to that of Bláha appeared in the field of sociology at the Prague Philosophical Faculty and consequently there was a stronger leaning towards western sociology in place of a working out of some specific conception. Prof. Břetislav Foustka, who was T. G. Masaryk's immediate successor, was not such an outstanding personality and so many gifted young Prague sociologists tended to look abroad for their examples. Josef Král, who had the capacity to provide an integrating influence, was working at the time in Bratislava. The advantage of this specific development was the increased attention to foreign sources and the transfer of what were then the latest methods of empirical sociology to Czechoslovakia.

Following a review of the main writings by members of this group, the author calls attention to their empirical research; she compares the *Sociologická revue* and the journal *Sociální problémy*, pointing to the polemic about objectivism in sociology; in her concluding evaluation she suggests that treatment of these two schools involves not merely a „Prague—Brno“ dispute, but also the conflict between empirical and interpretive (balancing) sociology and that thereby it undoubtedly oversteps the bounds of locality and should not be confined to them. Assessment of the schools can, therefore, be undertaken solely from the points of view of their specific contributions to Czechoslovak sociology in their day and in the present, that is from the standpoint of their historical role in the progress of this branch of learning in their country. Bearing in mind that in the past Czech historiography, philosophy, literary studies and several other branches of learning were obliged to fill the breach in other fields of public life, the author considers it to have been an advantage that this group refused the label of „Czech sociology“ and wished to follow the course of empirical, non-interpretive sociology — although this involved errors typical for this trend. Nevertheless, it contributed new findings to Czechoslovak sociology, laying the foundations for the further progress of empirical work in this field.

JAROSLAV KAPR

POZNAMKY K TEORETICKÉ A EMPIRICKÉ PROBLEMATICE STRATIFIKACE

Tento text není systematickým a úplným výkladem zmíněného problému, ale pouze souhrnem několika poznámek. V důsledku toho, že téma i používaná terminologie není v naší literatuře vžitá, věnujeme více místa úvodním částem.

1.

1.1 Některé principy diferenciacce společnosti

Z běžného života jsme přivyklí na různé způsoby odlišování individuí. Navzájem se rozpoznáváme a určujeme podle určitých znaků, jako např. podle národnosti, věku, pohlaví, oblečení, zaměstnání, politické příslušnosti, postojů atd.

S těmito skutečnostmi se denně setkáváme, a proto i obecná představa odlišnosti individuí je nám blízká a pochopitelná.

Fakt odlišnosti sociálních postavení individuí však často spojujeme pouze s minulostí, s třídní společností. V minulých letech jsme často pod vlivem popularizující a zjednodušující propagandy měli možnost slyšet, že naše společnost odstranila sociální nerovnost. Nedočkávaná projekce vizí komunistické společnosti dospívala k ideálu rovnosti jako nerozlišenosti v sociálním postavení individuí. Sice se připouštělo dosavadní rozčlenění naší společnosti na třídu rolníků a dělníků (s inteligencí byly v tomto schématu potíže v tom smyslu, že nebylo vymezeno, za co ji považovat a kam zařadit), ty se však prakticky dále nečlenily a byly mezi nimi deklarovány tzv. neantagonistické vztahy (protiklady). Tato představa byla vhodně doplňována přesvědčením, že i toto je stav dočasný a v budoucnu zmizí i toto přežívající sociální členění, a navíc, bude-li odstraněna „mrzačící dělba práce“, dojdeme ke stavu homogenity a harmonie. Všichni si budou rovni nejen ve smyslu sociálního postavení, ale dokonce i jako pracovníci, jako svobodná individua rozvíjející své schopnosti v různých, ničím neomezovaných sociálních činnostech. Podobné představy, i když pochopitelně ne v tak zjednodušené podobě, se vyskytovaly donedávna i v odborných studiích. Taková představa o diferencovanosti společnosti jako o něčem přežívajícím zjednodušuje hrubým způsobem nejen faktický aktuální stav, ale tím více očekávaný budoucí stav společnosti.

Společnost byla vždy, je a bude nadále mnohvrstevnou strukturou. Mění se jen stupně, typy a způsoby takového rozvrstvení. Relativně homogenní a málo

členěné jsou primitivní a izolované společnosti a i ty ještě jen podle některých znaků. Podle jiných mohou být složitě členěné. Moderní průmyslové společnosti však vykazují naopak jako charakteristický rys vysoké členění a heterogenitu založenou na složitě a specializované dělbě práce. Nepřehledná složitost profesionálních rolí, kulturních vzorců a všech ostatních sociálních činností vede k nutnosti koordinace a tato potřeba vytváří složitě sociální řazení s rozlišenými sociálními pozicemi jedinců a jednotek s rozlišenými funkcemi a úkoly.

Tento složitý obraz moderní společnosti bývá zkoumán různými vědami a zachycován v různých pojmech. Některé vědy si všimají vrstvení kulturního a etnického, jiné národnostního a jazykového, jiné pracují s takovými rozlišovacími znaky, jako je věk, pohlaví, smrt, narození apod.

Sociologie dnes věnuje největší pozornost tomu typu členění, který užívá jako selektivních kritérií sociálních znaků (např. typ profesionální role, podíl na moci atd. — na rozdíl od takových jako rasa, pohlaví, i když i tyto znaky mohou být v určitých podmínkách instrumentálními při formování sociálních skupin).

1.2 Stratifikace

V této stati nás bude zajímat takové členění společnosti, pro které se užívá termínu stratifikace.

První obtíž je s překladem tohoto pojmu. Český korelát vrstvení nevyhovuje, protože je obecnější, a termín členění má poněkud jiný význam. Proto se často raději tento pojem vůbec nepřekládá. Tohoto zvyku se od této chvíle budeme přidržovat i v tomto textu.

V nejšířším významu slova znamená stratifikace „roztřídění“, „rozvrstvení“ osob podle jejich typického sociálního postavení v určité sociální struktuře určité společnosti.

V této fázi našich úvah musíme nyní poukázat na první sérii problémů. Vzniká otázka, podle čeho budeme třídit individua nebo sociální jednotky do větších celků, vrstev a jaký typ uspořádání dostaneme.

Vědecký přístup vždy vyžaduje určité „uspořádávání“ materiálu. Uspořádáním se v této souvislosti myslí řazení objektů do skupin podle jednoho nebo několika znaků, které jsou jim společné. Cílem takového postupu je vytvořit skupiny objektů homogenní podle stanovených znaků. (Např. skupinu osob stejného pohlaví a stejného věku.) V sociálním prostředí je však takové uspořádání značně obtížnější než např. v prostředí přírodním, a to z těchto důvodů:

1. Velké množství sociálních procesů má různou úroveň, ale všechny jsou důležité, i když ne podstatně nutné k výkonu nějakého systému jako celku. To znamená, že je velmi obtížné stanovit důležitost, význam, váhu určitého procesu, znaku, vlastnosti pro nějaký proces.
2. Procesy nejsou fixovány a nejsou invariabilní, ale jsou vysoce závislé na vý-

sledcích předcházejících procesů i na informacích z okolí. To znamená, že je velmi obtížné stanovit nějaký znak, o kterém by se dalo předpokládat, že je stabilní vůči změněným podmínkám.

3. Některé procesy se realizují v mnoha různých kontextech v podobných funkcích k různým účelům. To znamená, že je obtížné soudit, že podobné procesy, podobná uspořádání jsou výsledkem adekvátního rozložení příčin a podmínek. Máme tedy co činit s materiálem velmi heterogenním, nestabilním, dynamickým. Skupiny, které takto vytvoříme, se navíc liší od přírodního materiálu vysokou vzájemnou závislostí jednotek, které tvoří často systém, uvnitř něhož mohou mít jednotky jiné vlastnosti než vně takového systému.

Může se nám proto velmi snadno stát, že skupina, kterou vymezení podle několika znaků (a to je v sociálním prostředí při složitosti systémů většina případů), bude vždy homogenní jen podle jednoho, ale heterogenní podle jiného.

Např. sociální skupina — mistři —, kterou vymezení znaky: a) postavení v organizaci práce, b) vzdělání, c) věk, d) organizační schopnosti, bude homogenní podle znaku a), relativně (ve statistickém smyslu) homogenní podle znaku c), ale heterogenní podle znaků d) a b).

Přes tyto uvedené a další obtíže vyplývající ze složitého a dynamického charakteru užívá se i v sociálních vědách běžně postupů třídění a uspořádání sociálních jednotek, ovšem s vědomím těchto potíží.

Vraťme se však k vymezení pojmu stratifikace.

1.3 Status

V souvislosti s jeho užíváním se velmi často vyskytuje ještě jeden termín, a to *s t a t u s*. Téměř v každé práci se nalézají jeho synonyma např. *p o z i c e* (position), *m í s t o* (place), *p o l o h a* (location), *p o s t a v e n í* (standing). Nejvíce se však vžil termín *s t a t u s*, protože vyhovuje modelu sociální stratifikace jako představa bodu nebo skupiny bodů ve vícerozměrovém prostoru, definovatelných určitými parametry. (Vedle tohoto obecného statutu se užívá termín *s t a t u s* i pro označení dílčí pozice, např. v zaměstnání, v rodině atd.). Ujijeme-li nyní termín *s t a t u s* v jeho obecném významu, můžeme předběžně chápat stratifikaci jako relativně stálý systém rozvrstvení individuů nebo sociálních jednotek do vrstev podle typického statutu v určité společnosti.

Na tomto hrubém vymezení se většina autorů shoduje. Problémy nastávají, pokusíme-li se o přesnější vymezení.

V takovém případě se setkáváme s mnoha různými koncepcemi stratifikace, kde rozdíly nejsou jen terminologického rázu. Existují však dvě základní koncepce, z kterých ostatní tak či onak vycházejí. Je to marxistická koncepce třídního uspořádání společnosti a strukturně funkcionalistické pojetí stratifikace.

Funkcionalistická koncepce vychází ze dvou základních premis. Za prvé, že existují sociální pozice různého funkcionálního významu. Za druhé, že

existuje různá potřeba (nedostatek) vhodných osob. Nejnutněji charakterizuje funkcionalistickou koncepci ve svých kritických poznámkách Melvin M. Tumin. Formuluje sedm principů, z kterých toto pojetí stratifikace vychází:¹⁾

1. Některé funkce ve společnosti mají větší funkcionální význam než druhé a vyžadují speciální schopnosti k výkonu těchto funkcí.
2. Pouze omezený počet osob ve společnosti má talent, na základě kterého může být vycvičen tak, aby byl schopen zastávat danou funkci.
3. Přeměna talentu v schopnosti vyžaduje určitou dobu přípravy a určité oběti.
4. Aby bylo možno osoby přimět k obětem, které vyžaduje příprava, musí jejich budoucí pozice přitahovat diferencovaností odměny.
5. Typy gratifikace mohou být klasifikovány v těchto třech dimenzích: věcné, související se zábavou a rozptýlením, související se sebeuplatněním.
6. Diferencovanost gratifikace má za následek diferencovanost úcty a prestiže přisuzované různým vrstvám. Stratifikace v tomto smyslu je institucionalizovaná nerovnost.
7. Nerovnost vrstev co do množství odměn, úcty a prestiže je pozitivně funkcionální a v každé společnosti nezbytná.

Důsledkem těchto principů je selekce vhodných osob do vhodných rolí. Selekтивními kritérii jsou schopnosti, kvalifikace, výkon atd. Koncepce byla z mnoha stran kritizována pro vágnost a neurčitost některých pojmů, zejména pro pojem funkcionální nezbytnost, pro tvrzení nutnosti nerovných odměn zmíněných typů, pro ahistoričnost atd.

Podle mého názoru je nejzávažnější námitkou ta, která míří proti samému vymezení pojmu stratifikace. V případě, že rozdělení profesionálních rolí, jinými slovy dělbu práce doprovázenou různým funkcionálním významem rolí a různým odměňováním a příslušným selektivním mechanismem — nazveme sociální diferenciací, je možno o navrhovaném modelu vážně diskutovat a neodmítat jej. Potom však musíme disponovat jiným modelem pro takové uspořádání do vrstev, kde se uplatňují askripční kritéria, mocenské prvky, dědičné a příbuzenské aspekty apod., které závažným způsobem modifikují strukturu a funkce sociálního uspořádání a které nazveme stratifikací. Jinými slovy, vědecká analýza uspořádání společnosti musí rozlišovati mezi tzv. sociální diferenciací a stratifikací. I když mají jistě tyto dva modely uspořádání sociálního systému mnoho společného, přináší násilná aplikace jednoho z těchto modelů na obecné uspořádání společnosti řadu sporných a obtížně vysvětlitelných důsledků.

Marxistická koncepcí uspořádání společnosti je tradičně u nás užívána a běžně známa. Nebudu se proto zabývat její charakteristikou. Poznamenám jen, že klasický Marxův model společnosti vyžaduje určité modifikace, aby byl použitelný v této diskusi a aplikovatelný na dnešní stav.

¹⁾ Melvin M. Tumin: Some Principles of Stratification: A Critical Analysis, Ve sborníku R. Bendix - S. M. Lipset: Class, Status and Power — Free Press 1966.

O takovou modifikaci se pokusili autoři V. Tlustý a J. Klofáč²⁾ ve své práci *Soudobá sociologie*. Z jejich koncepce v tomto textu budu dále vycházet.

Chápu stratifikaci vzhledem k třídní struktuře jako obecnější pojem. Třídní uspořádání je specifickým typem stratifikace. Specifickým ne v tom smyslu, že by se lišil nějakými zcela novými vlastnostmi, ale v tom smyslu, že vzniká za určitých podmínek. Třídní struktura podle jejich vymezení vzniká tam, kde stratifikaci protíná tzv. čára minima životní úrovně tak, že některá strata zůstávají pod touto čarou a některá nad ní. Tím je stratifikace dichotomicky polarizovaná na dvě „třídy“ (skupiny vrstev, tříd). Toto uspořádání vytváří zvláštní povahu vztahů a konfliktů, zvláštní semknutost, identifikaci se svou třídou a nepřátelský, antagonistický postoj k třídě druhé. V podobné situaci je charakter konfliktů takový, že nejde o snahy posouvat se ve stratifikaci výše, ale o změnu a přestrukturování celého systému uspořádání vrstev. V tomto pojetí je nejobecnějším pojmem sociální diferenciacce. (Pro určitý typ sociální diferenciacce vzniklý v podmínkách moderní dělby práce by s určitými modifikacemi mohl platit funkcionalistický model.) Speciálním typem sociální diferenciacce je stratifikace a speciálním typem stratifikace je třídní uspořádání.

Autoři vymezují stratifikaci jako uspořádání do vrstev, kde příslušnost individua nebo sociální jednotky k vrstvě určují takové dimenze jako příjem, podíl na moci, prestiž a společná kultura, tj. hodnotový systém, ideologie atd., která vede k solidaritě a identifikaci s vrstvou.

Někdy vznikají spory o tzv. subjektivní a objektivní přístup k analýze stratifikace. Jedni autoři tvrdí, že za jediné a základní znaky je třeba považovat příjem, vlastnictví, vzdělání, původ, zaměstnání, pravomoc atd., které jsou objektivní. Takový znak, jako je vědomí příslušnosti k vrstvě, je znak subjektivní a nespolehlivý v tom smyslu, že jsou individua, která si své příslušnosti nemusí být vědoma. Naopak druzí autoři tvrdí, že jediný přístup, který má smysl, je ten, který zjišťuje vědomí příslušnosti k vrstvě, identifikaci s vrstvou apod., tedy znaky subjektivní. Uvádějí, že jsou to jediná spolehlivá kritéria, protože neexistuje-li solidarita a společné vědomí příslušnosti k vrstvě, což je v této koncepci hlavním kritériem, mohou různí autoři poměrně libovolně a „subjektivně“ stanovit, co je třeba považovat za objektivní kritéria, a konstruovat tak různé vrstvy stratifikace. Je zřejmé, že je třeba vyloučit z analýzy obě extrémní koncepce. Extrémní zdůraznění objektivních znaků může skutečně vést k tomu, že chápeme vrstvu jen jako logickou třídu a námi zvolené znaky mohou ztratit svůj diferenciacční význam pro skutečnou stratifikaci. Naopak při extrémním zdůraznění subjektivních znaků můžeme ta individua nebo skupiny, které si neuvědomují svou příslušnost k vrstvě, neoprávněně z ní vyřadit. V dějinách známe mnoho příkladů, že si sociální skupina, zejména v počátcích svého konstituování, odlišnost svého postavení neuvědomuje. Stupeň uvědomění si příslušnosti k vrstvě a stupeň identifikace s ní bezpochyby

²⁾ J. Klofáč—V. Tlustý: *Soudobá sociologie* — Praha NPL 1965.

však zůstává jedním z velmi důležitých činitelů. Užitečná analýza by tedy měla spojit ve svém postupu využití jak objektivních, tak subjektivních znaků vymezujících jednotlivá strata.

1.4 Kongruence parametrů statu

Z toho, co jsme dosud uvažovali, vyplývá, že analýza sociální stratifikace se soustřeďuje kolem dvou základních problémových okruhů. První okruh problémů je vymezen snahami nalézt kritéria, určit znaky, podle kterých bude možno diferencovat a které budou instrumentální při formování sociálních skupin. Druhý okruh problémů je vymezen snahami určit funkci stratifikace obecně a jednotlivých stratifikačních kritérií zvláště vzhledem k výkonu sociálního systému jako celku a vzhledem k jednání individuí a skupin.

První problém je problémem stanovení statu. Jinými slovy řečeno stanovením parametrů, které určí polohu individua nebo skupiny na stratifikační stupnici. Zmiňovali jsme se již dříve, že je to pro heterogenitu sociálního materiálu velmi obtížná úloha. Inkongruentnost statu, stratifikace, je v literatuře známým problémem. Zpravidla se buduje model stratifikace jako vícerozměrový, kde se jednotlivé dimenze různě doplňují. Analyticky je lze rozlišit, empiricky však splývají a vzájemně se ovlivňují. Pokusy o analýzu proto vycházejí ze základní otázky, tj. z otázky po vztazích mezi jednotlivými parametry statu. Různá řešení bývají orientována přibližně těmito hlavními směry:

1. Není-li možno sestavit kongruentní stratifikaci podle různých parametrů, je možno se pokusit o různé způsoby kombinací parametrů, o sestavení průměru z různých parametrů.
2. Je možno jednotlivým parametrům přiřadit určitou váhu (závažnost).
3. Je možno hledat nějaký syntetický parametr statu.

Ad 1 — K tomuto postupu přivádí autory obvykle potřeba sestavit obecnou stupnici stratifikace. Tento požadavek je pochopitelně oprávněný, protože výsledkem analýzy by skutečně měl být obraz o určitém obecném postavení vrstev v rámci sociálního systému jako celku. Při realizaci tohoto směru analýzy však narazíme na potíže. Tak např. pro primitivní společnost je charakteristické, že individuum může ve své osobě soustředit vrcholné postavení v několika oblastech sociálních činností. E. E. Bergel³⁾ uvádí biblického Mojžíše, který byl vůdcem, nejvyšším knězem, zákonodárcem, bohatým mužem, básníkem a umělcem apod. Takový případ je v dnešní společnosti netypický. Jedna osoba může dosáhnout nejvýše 2—3 vrcholových pozic a typická je spíše inkongruence parametrů statu. Pokusíme-li se to řešit tím, že budeme zjišťovat celkový, průměrný status, stíráme velmi významné charakteristické rozdíly (např. u nás v určité době typickou inkongruenci mezi vzděláním a postavením v struktuře profesionálních rolí ve-

³⁾ Egon Ernest Bergel: Social Stratification — McGraw—Hill Comp. INC 1962.

doucích hospodářských pracovníků), které jsou pro analýzu stratifikace velmi cenné. Potřeba vytvoření obecné stratifikace je však tak silná, že tyto pokusy nadále podnikáme.

Ad 2 — Otázka po vztahu mezi jednotlivými parametry statu vede nevyhnutelně k pokusům o diferenciaci parametrů, přisuzování větší důležitosti jednomu a menší druhému. Tradičně bývá za nejvýznamnější považován tzv. ekonomický činitel (parametr příjmu, vlastnictví atd.), protože významně ovlivňuje všechny ostatní. Toto tvrzení má však relativně historický charakter, protože současné zkušenosti ukazují, že např. vzhledem k mobilitě vzhůru hraje pro individuuum dnes v mnoha případech větší úlohu vzdělání (viz Kaare Svalastoga).⁴⁾

Ad 3 — Tento druhý postup, který předpokládá nalezení nejvýznamnějšího parametru ovlivňujícího všechny ostatní lze doplnit dalším, tj. snahou nalézt takový parametr, který by v sobě syntetizoval působení ostatních. Za takový bývá někdy považován např. příjem (který vypovídá o podílu na moci, prestiži, životní úrovni atd.), hlavně však p r e s t i ž.

Zmiňovali jsme se již o tom, jakou úlohu hraje prestiž v koncepci strukturálně funkcionalistické školy. Je obecným, syntetickým ukazatelem („uspořádání jednotek sociálního systému do stupnice v souladu se standardy společného hodnotového systému“ — T. Parsons podle J. Kľofáč — V. Tlustý — Soudobá sociologie, str. 183). Prestiž tedy syntetizuje pozitivní funkcionální význam pozice, příjem, moc, životní úroveň apod.

Nevýhodou takto koncipovaného parametru je právě jeho syntetičnost. Přesouváme tím de facto problém inkongruence parametrů statu do jednoho parametru, jehož složkami se stávají parametry ostatní.

1.5 Důsledky inkongruence pro chování individuí a reakce jejich sociálního prostředí

Neméně významný je druhý námi zmíněný problém, tj. funkce jednotlivých parametrů statu vzhledem k pohybům sociálních celků a vzhledem k jednání lidí.

Zajímavým způsobem shrnuje zjišťované důsledky inkongruence parametrů statu pro sociální jednání individuí Andrzej Malewski.⁵⁾

Parametry statu je možno chápat jako podněty, které reagují, např. v tom smyslu, že hodnotí celkový komplex parametrů statu nebo jednotlivé parametry jako vyšší nebo nižší, jako lepší nebo horší apod. Velmi důležité je uvědomit si několik premis.

1. Ke statu se váže určitý systém normativně očekávaného chování. Čím větší je divergence mezi komplexem parametrů statu a normativně očekávaným

⁴⁾ Kaare Svalastoga: Social Differentiation v Handbook of Modern Sociology — Edited by R. E. L. Faris Chicago 1964.

⁵⁾ Andrzej Malewski: The Degree of Status Incongruence and Its Effects v sborníku R. Bendix—S. M. Lipset: Class, Status and Power — Free Press 1966.

chováním s tímto komplexem spojeným, tím větší je inkongruence statu vnímaná ostatními. Jinými slovy, nestačí pouze divergence mezi jednotlivými parametry, tj., že některé jsou hodnoceny jako nižší a jiné jako vyšší, ale tato divergence musí být nekonzistentní s normativním očekáváním okolí, v kterém se dané individuum pohybuje.

Např. sportovec, světový rekordman, který má nejnižší vzdělání disponuje parametrem nejvyšším a nejnižším. Tato inkongruence však nemá pro něho žádné nežádoucí důsledky, protože vztah kongruence není normativně očekáván.

2. Inkongruenci parametrů statu vnímá, uvědomuje si určité sociální prostředí. Normativní očekávání různých sociálních prostředí nejsou stejná, očekávání neplatí pro všechny situace. Např. lékaře — černocho nebudou černoši a pokrokové vrstvy bělošského obyvatelstva v USA chápat jako osobu disponující nekongruentním statem, ale ostatní naopak jako osobu s nekongruentním statem.
3. Pro chápání kongruence nebo inkongruence parametrů statu je dále důležité, aby protikladné podněty současně vnímali titíž lidé. Vysokoškolský profesor, který bude bydlet v nevyhovujícím bytě v chudé čtvrti, nebude vystaven nežádoucím důsledkům plynoucím z inkongruence parametrů statu v tom případě, když jeho sousedé nebudou znát jeho postavení na pracovišti a jeho pracoviště a jeho kolegové ho nenavštíví v jeho bytě.

Na základě těchto premis vyslovuje pak Malewski řadu tvrzení. Tak např.:

- a) Čím vyšší je inkongruence parametrů statu daného individua vnímaná ostatními, tím větší je nejistota jeho statu, tj. bude větší pravděpodobnost, že ostatní budou reagovat tak, jakoby dané individuum mělo nižší status, než kterého ve skutečnosti požívá.
- b) Takto vnímaná inkongruence přimáší individuu určitý trest a vyloučení inkongruence jako zdroje odměny. Nemusí to však být ve všech případech. Stane-li se universitním profesorem velmi mladý muž, můžeme to klasifikovat jako inkongruenci statu, protože je nekonzistentní s normativním očekáváním, ale přesto může být jeho celkový status touto inkongruencí zvýšen.
- c) Jestliže nějaké individuum vykazuje nekongruenci parametrů statu, v nichž některé jsou hodnoceny jako nižší, jiné jako vyšší, a jestliže si uvědomuje možnost změnit ty nižší, jeví tendence k jejich zvýšení. V případě, že takové zvýšení je obtížné nebo neuskutečnitelné (např. askripční složky statu jako pohlaví, barva pleti atd.), jeví tendenci vyhnout se lidem, kteří na ně reagují, nebo spojit se s těmi, kteří odmítají ten systém hodnot, který ospravedlňuje dané hodnocení.
- d) Lidé, jejichž status je velmi vysoký a stabilní, věnují méně pozornosti chování symbolicky označující jejich status.
- e) Čím vyšší je inkongruence statu mezi členy skupiny, tím nižší bude stupeň vzájemného přátelství.

Ukazuje se tedy, že inkongruence statu není jen metodickým problémem při teoretické analýze stratifikace, který činí obtíže při pokusech sestavit obecnou stratifikaci, vymezit určitá strata s určitým stupněm ostrosti, ale je zdrojem skutečných diferenciací v reálném sociálním chování jednotlivců i skupin.

2.

2.1 Sociální prestiž

Na základě dříve uvedených poznámek se můžeme vrátit k pojmu sociální prestiž již vybaveni základními informacemi. Půjde nyní o to, jak dosavadní poznámky utřídit a doplnit. V nejširším významu bývá prestiž chápána jako určitý způsob pozitivního hodnocení, ocenění, úcty, které přiřazujeme osobám, předmětům, sociálním pozicím, činnostem. V dosavadním textu jsme chápali prestiž jako jeden z parametrů sociálního statu, zmiňovali jsme se o tom, že někteří autoři zvláště vyzdvihují jeho syntetičnost a funkcionalisté ho považují za hlavní ukazatel, měřítko funkcionální důležitosti pozice ve stratifikaci.

Prestiž je v moderní společnosti nepochybně jedním z nejvýznačnějších znaků, kterými od sebe odlišujeme sociální individua. Plně nahradila dřívější rod, stav a jsou jisté tendence nasvědčující tomu, že není již tak silně spjata s majetkem. Prestiž je jedním z nejpůsobivějších integrativních činitelů sociálních skupin. Osoba, která se identifikuje s nějakou skupinou, vrstvou, identifikuje se ve skutečnosti s prestižními nároky a aspiracemi této skupiny, vrstvy. (V podmínkách, kdy se hodnotový systém jednotlivce a skupiny bude lišit, kdy se jejich prestižní aspirace budou rozcházet, může ovšem hrát prestiž dezintegrativní úlohu).

Mechanismus zmíněného procesu probíhá tak, že sociální skupina nebo vrstva zpravidla formuluje, lépe řečeno přijímá určité ideální ctnosti, vzory chování, kolem kterých jednotliví členové budují své životní dráhy. Vytváří se tak specifické hodnotové systémy s hierarchickou strukturou a prestiž jednotlivého člena dané sociální skupiny je tím větší, čím více ztělesňuje onen ideální soubor ctností. Navenek se to projevuje tak, že se členové (kromě instrumentálních styků) nedsružují s lidmi mimo tento hodnotový systém, mimo jejich standard, a naopak vyhledávají ty, kteří jsou jim rovni nebo stojí výše. Hodnotí proto ostatní z hlediska své vlastní úrovně (tak jak si ji představují), zda jsou jim rovni nebo stojí výše či níže. Tyto prestižní aspirace jsou v tomto smyslu aspiracemi na sociální status. Různé individuální nároky, aspirace, prestižní snažení mohou být samy o sobě nepochopitelné nebo směšné, ale přijaty skupinou, „potvrzeny“, stávají se vzorem jednání, jsou závazné, motivují jednání.

Zrekapitulujme si nyní, co jsme dosud uvažovali v souvislosti s prestiží.

A. Vymezili jsme v nejobecnější podobě prestiž jako způsob pozitivního hodnocení, ocenění určitých sociálních jevů. V našem případě jsme nejčastěji o prestiži hovořili ve smyslu ocenění určité sociální pozice. Uváděli jsme, že prestiž sociální pozice záleží v určitých privilegích, zejména ekonomických a sociálních,

kterými společnost danou pozici obdařuje. Toto hodnocení má hierarchický charakter, tzn. že je možno o nich mluvit ve smyslu vyšší a nižší.

B. Zmiňovali jsme se o funkci takto chápané prestiže ve stratifikaci. Z hlediska funkcionalistického modelu, jehož platnost v rámci rozvinuté sociální diferenciaci (dělbý profesionálních rolí) jsme připustili, je spjata prestiž s nerovností odměn. V modelu stratifikace jako sociálního typu sociální diferenciaci má prestiž zmíněnou úlohu integrativní. Diferenciaci v stratu má důsledek v určité sociální izolaci jednotlivých strat, v jejich užší integraci. Strata mají tendenci preferovat vlastní příslušníky, monopolizovat určité role, příležitosti apod., a mají tendenci předávat je dědičně. V rámci takto chápaného modelu stratifikace hraje pak prestiž úlohu integrativního a motivačního činitele, který se snaží stratum monopolizovat.

C. Poznamenali jsme, jaký význam může mít stupeň kongruence parametrů statu pro jednání individuí, pro reakce jejich sociálních partnerů a pro reakce skupin. Aplikace toho, co bylo řečeno o kongruentnosti parametrů statu na prestiž se nabízí očividně. Chápeme-li prestiž jako celkové ocenění statu (komplexu parametrů), platí pak vše to, co bylo řečeno o kongruentnosti statu, o prestiži. Stojíme pak před problémem vzájemných vztahů jednotlivých složek prestiže jako syntetického ukazatele.

D. Zbývá nám učinit několik poznámek k problematice diferencí v prestižním hodnocení. Není to zcela náš předchozí problém, kde jsme se setkávali s faktickými, empiricky existujícími diferencemi, které nám znemožňovaly dosáhnout jednotného a kongruentního modelu uspořádání společenských vrstev, ale setkáváme se s faktem, že individua, skupiny, vrstvy různě hodnotí a oceňují stejné sociální pozice, role, činnosti atd.

Jinými slovy, máme co činit s různými prestižními systémy. Diference v prestižních systémech mohou být způsobeny hlavně těmito okruhy činitelů:

1. diferencemi v osobních charakteristikách individuí;
2. specifikou jednotlivých sociálních jednotek, ve kterých jsou poněkud odlišné systémy hodnot kombinované se systémem osobní prestiže (úcty — esteem) individuí vykonávajících určité role v dané jednotce;
3. diferencemi v prestižních systémech různých vrstev ve stejné společnosti, různých společnostech v jedné historické etapě a stejných společnostech v různých historických etapách.

Z toho vyplývá, že mohou existovat vedle sebe různé prestižní systémy, prolínat se, tolerovat, podporovat navzájem, ale také mohou být zcela nezávislé, protikladné, být v konfliktu. Vyplývá z toho, že diferencovaná společnost má nutně různé úrovně zájmů, typů jednání, aspirací, cílů, hodnotových systémů, a proto také neexistuje jednotná, obecně platná stupnice prestiže.

Velmi důležitým aspektem je systém gratifikace spojený s prestiží. To, jaký typ odměny je charakteristický pro určitou pozici, výrazně ovlivňuje její celkovou prestiž. Záleží to ovšem zase pochopitelně na hodnotovém systému daného jed-

notlivce nebo sociální skupiny. Tak např. může prestiž podporovat v různém poměru u různých sociálních jednotek odměna finanční (příjem), která má nepochybně největší váhu v systémech zbožní výroby, dále odměny vyplývající z pracovních podmínek (počet pracovních hodin, začátek a konec práce, čistá práce, bezpečnost práce apod.), odměny čestné a nakonec různé kombinace těchto odměn. Oddělit od sebe různé typy odměn je možné pouze analyticky, protože empiricky splývají a jsou často podvědomými motivacemi prestižního hodnocení.

V této stati nás především zajímala prestiž připisovaná pozici. Odlišuje se však prestiž vyplývající z výkonu role a z osobních vlastností individua uplatňujících se při výkonu role, která bývá v literatuře na rozdíl od prestiže označována terminologicky jako *úcta* (esteem, deference). Z vymezení plyne, že *úcta* nemá obecný charakter jako prestiž, ale je spjata s konkrétní sociální jednotkou, ve které individuum zastává danou roli. (Pochopitelně, že ne jen profesionální roli, ale také roli v rodině, v přátelské nebo sousedské skupině atd.). Osobní *úcta* souvisí s prestiží, ale může se s ní významně rozcházet, protože daná jednotka, instituce, subkultura atd. má svou relativně autonomní stupnici *úcty* a prestiže.

Dalším specifických aspektem prestiže je popularita. V moderní společnosti se projevuje tendence k tomu, že osoby s vysokou popularitou dosahují vysoké prestiže. V posledních desetiletích se popularita přestává týkat jednotlivých osob, ale stává se motivací jednání celých profesionálních skupin, jako herců, sportovců, politiků, umělců apod. Jde o popularitu v rámci té sociální oblasti, ve které je působnost dané role, ale charakteristickým rysem je, že vysoká popularita má tendenci být generalizována i na oblasti jiné. Prestiž plynoucí z popularity sleduje tuto generalizační tendenci také.

Otázky, o kterých jsme se dosud zmiňovali, nejsou výslovně věci teoretické analýzy. Považuji teoretický a empirický přístup za dvě stránky jedné věci — vědecké analýzy daného problému. Proto nebudou následující poznámky věnované problematice empirických výzkumů sociální prestiže pojednávat o něčem zcela odlišném.

3.

3.1 Zaměření empirických šetření

Výzkumy sociální stratifikace, které se tak či onak vždy dotýkají sociální prestiže, se koncentrují kolem těchto tří typů šetření:

- a) výzkumy, které aplikují tzv. subjektivní přístup, tj. takové, které se pokoušejí charakterizovat a měřit sociální pozici individua jeho sebezaražením,
- b) výzkumy užívající k zařazení individua nebo sociální skupiny sboru soudců, expertů, členů obce apod.,
- c) výzkumy aplikující tzv. objektivní přístup, tj. takové, které se pokoušejí charakterizovat a měřit pozici individua podle jeho ekonomického statu, vzdělání, moci atd.

3.2 Výzkum prestiže povolání

Nejčastěji se však užívá různých kombinací zmíněných typů výzkumu. Nejvíce bylo vykonáno v oblasti výzkumů prestiže povolání. Vychází se z předpokladu, že profesionální role má významný vztah k takovým parametrům statu jako příjmu, pravomoci apod. Kromě toho je to typ obecný. Prestižní hierarchie vyplývající z dělby práce je ve většině vyspělých průmyslových společnostech podobná a řada srovnávacích výzkumů to potvrzuje. Tato stabilita prestižní struktury zjevně odráží stabilitu dělby a charakteru práce moderní společnosti.

Znalosti o povolání a relativně rozsáhlý konsensus v hodnocení povolání jsou v populacích značně rozšířeny. Na základě těchto zkušeností se pokoušejí mnohé výzkumy prestiže povolání provést dedukci takového typu, že z prestiže povolání usuzují na prestiž statu, ke kterému nepochybně povolání umožňuje přístup.

V některých výzkumech však dochází ke krátkému spojení a diferenciaci povolání podle prestiže byvá dávána do bezprostředního vztahu se stratifikací. Již dříve jsme poukazovali na nutnost odlišení těchto dvou modelů diferenciaci společnosti. Diferenciace podle povolání je specifický typ sociální diferenciaci a může probíhat i v rámci jednotlivých vrstev, které z hlediska stratifikace dále nečleníme a považujeme za určitý celek. Nemůžeme proto v žádném případě směšovat stratifikaci a diferenciaci podle povolání, i když nepochybně mají společné znaky v tom, že profesionální role je významným činitelem, který spolu s ostatními konstituuje status.

3.3 Syntetičnost prestiže jako empirický problém

Obtíže, o kterých jsme hovořili v první části, vystoupí velmi výrazně, pokusíme-li se o empirická šetření. Zpravidla bývá snahou výzkumníků sestavit obecnou stupnici prestiže, např. povolání, nebo sestavit obecnou stratifikaci.

V případech šetření prestiže povolání se nám inkongruence různých složek prestiže promítne např. při zadávání instrukce. Stane se totiž, že při různých instrukcích dostaneme různou hierarchii povolání. Jinou, žádáme-li ocenění z hlediska sociální utility, jinou z hlediska očekávané úcty a vážnosti pojevované povolání a jinou z hlediska očekávaného příjmu.

Jeden možný postup je zadávat několik instrukcí (např. z hlediska sociální utility, úcty a vážnosti, očekávaného příjmu, očekávaného vzdělání) a bodové koeficienty získané z jednotlivých instrukcí převádět na průměrný bodový koeficient, který by zachycoval průměrné ocenění (anebo přiřazovat různou váhu jednotlivým složkám). Stírá se tím ovšem inkongruence složek, která je pro nás zajímavá. Další možný postup je zadat obecnou instrukci, která by nebyla podnětem k hodnocení některé jednotlivé složky prestiže, ale byla vůči nim neutrální. Je to instrukce, které žádá ocenění obecného postavení povolání ve společnosti. Nevýhodou takové instrukce ovšem je, že v ní splývají různé složky natolik, že

nejdou odlišovat, a nejsme si jisti, podle čeho respondent povolání hodnotí, a musíme připustit možnost podvědomé motivace. Výsledky však ukazují, že prestižní stupnice získaná podle takovéto instrukce je poměrně invariabilní a mezinárodně srovnatelná. To by svědčilo o tom, že respondenti hodnotí relativně stejné a stabilní složky prestiže.

Autor statě prováděl v rámci šetření „vertikální sociální diference a mobility obyvatelstva v ČSSR“, které se realizuje pod vedením doc. P. Machonina, v předvýzkumu srovnání prestiže vybraných povolání s výsledky dosaženými v roce 1963 v americkém výzkumu nazývaném „NORC Study“⁶⁾ a zjistil významnou shodu v oceňování povolání.

Např. bylo dosaženo těchto výsledků:

U nás		USA	
ministr	94	ministr	87
profesor	93	profesor	90
ředitel továrny	92	ředitel	87
inženýr	90	inženýr	86
nukleární fyzik	86	nukleární fyzik	92
lékař	82	lékař	93
sociolog	80	sociolog	83
důstojník	79	důstojník	82
ekonom	78	ekonom	78
elektrikář	75	elektrikář	76
učitel	75	učitel	81
holič	64	holič	63
horník	74	horník	50
čistič bot	31	čistič bot	34

Index se pohybuje od 20 bodů (nejhorší ocenění) do 100 bodů (nejlepší ocenění). Získané výsledky pro naše podmínky byly dosaženy na poměrně malém vzorku, a proto bodové diference v rozpětí 1–5 bodů nejsou významné.

Problematika šetření prestiže povolání má ovšem řadu příliš specifických otázek dalších, které stojí stranou našeho zájmu v této stati.

V empirických výzkumech sociální prestiže v souvislosti s výzkumy stratifikace se uplatňují dva základní přístupy, které vyplývají z toho, o čem jsme se již zmiňovali.

- a) Jedna skupina výzkumníků se snaží sestavit obecnou stupnici prestiže, obecný model stratifikace. Přes zdůrazňované potíže se ukazují jisté možnosti využitím matematických modelů. Na základě vícerozměrových modelů, modelů fakto-

⁶⁾ Robert W. Hodge, Donald J. Treiman and Peter Rossi: A Comparative Study of Occupational Prestige. V sborníku R. Bendix— S. M. Lipset: Class, Status and Power — Free Press 1966.

rové analýzy apod. je možno sestrojiti složitější obraz stratifikace, redukovat inkongruenci parametrů tím, že se podaří určit nejzávažnější atd.

- b) Druhá skupina výzkumníků se orientuje na šetření, zabývající se jednotlivými parametry statu, jednotlivými složkami prestiže a studuje spíše rozdíly v prestižním hodnocení, vychází vědomě z inkongruence. Tyto výzkumy si všímají prestiže individua v určitém subsystému, v obci, prestiže vyplývající z výkonu role, z činností ve volném čase apod. Domnívám se, že oba postupy jsou užitečné a potřebné, že není třeba jeden preferovat před druhým. Potřeba obecného modelu může být vhodně doplňována srovnáním s modely dílčími, speciálními.

Smyslem této statě bylo učinit několik poznámek k významům, v jakých se užívá pojmu sociální prestiž, poukázat na některé problémy jeho aplikace v teoretické analýze stratifikace, zmínit se o funkci prestiže ve stratifikaci jako jednoho z důležitých parametrů statu a na jeho funkci vzhledem k chování jednotlivců a konečně věnovat několik poznámek způsobům šetření prestiže. Zde bylo autorovou snahou poukázat na to, že teoretická a empirická analýza těsně souvisí. Nepřesnosti, nejasná a sporná místa v teoretické analýze se nevyhnutelně musí projevit v empirických šetřeních.

Závěrem bych však chtěl poukázat na to, co by vlastně mělo být vyústěním této analýzy, ale na co nestačí mé síly ani množství informací, které je k dispozici, totiž analýza funkce sociální prestiže v naší společnosti.

Studium tohoto problému v podmínkách socialistické společnosti by bylo závažné a užitečné z toho důvodu, že naše společnost má teoreticky zvláště výhodné podmínky k vytváření integrovaného sociálního systému.

Sociální prestiž je v určitém slova smyslu, v rámci hodnotového systému, základním integrativním činitelem. Integrovanost každého sociálního systému, a tím také jeho optimální funkce závisí na stupni shody cílů, hodnot a norem systému s cíli, hodnotami a normami individuí nebo sociálních jednotek. Čili jinými slovy je žádoucí, aby vysokou prestiž měla např. tvůrčí práce a vzdělání nejen v oficiálně předkládaném systému hodnot, ale i v prestižních systémech kolektivů a jednotlivců ve formálních i neformálních skupinách.

To je však jen první krok. Aby toto hodnocení, tato pozitivní prestiž nebyla jen slovy, aby podněcovala a motivovala jednotlivce k jednání, ke snaze dosahovat takových hodnot, znamená to konstituovat a zavést určitý systém rozdělování příležitostí, moci a gratifikací v souladu s těmito hodnotami, v souladu s jim přisuzovanou prestiží. Znamená to zakotvit tento systém rozdělování příležitostí, moci a gratifikací institucionálně.

Domnívám se, že úkol studovat současný stav naší společnosti z těchto hledisek a porovnávat jej s optimálními požadavky je nejvýše aktuální a žádoucí úlohou pro sociologickou analýzu.

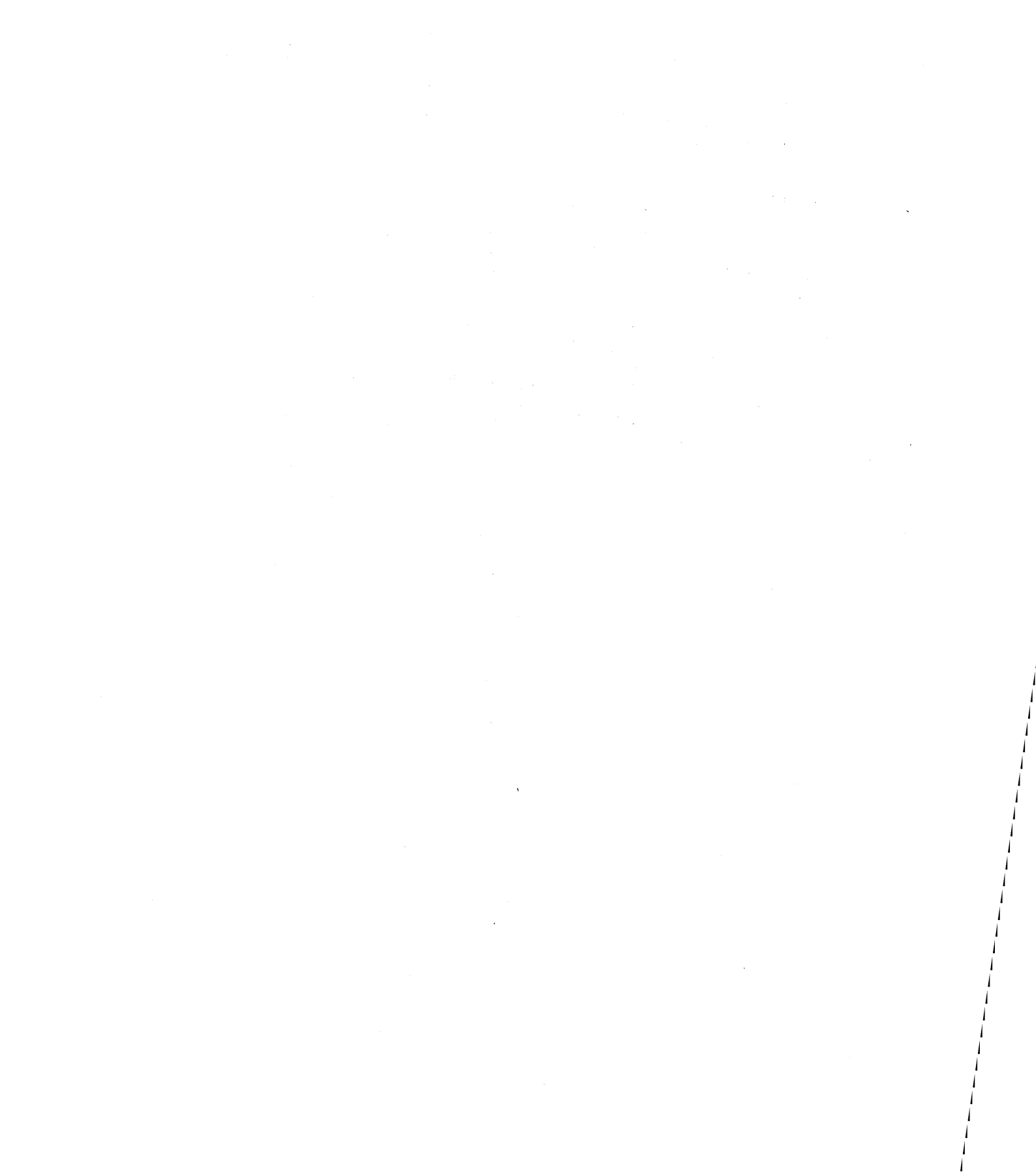
**NOTES ON THEORETICAL AND EMPIRICAL QUESTIONS RELATING
TO THE FUNCTION OF SOCIAL PRESTIGE IN STRATIFICATION**

Jaroslav Kapr

R é s u m é

In his introduction the author provides brief information on the general theoretical conception of stratification, especially on the functionalist and Marxist views. He considers the problem of the congruence and incongruence of status to be an outstanding issue in the theoretical analysis and methodology of empirical investigation.

In the following part he makes a brief examination of the significance of social prestige in stratification, directing his comments to the question of the prestige accorded to social position. In this connection he describes research work on occupation prestige. The purpose of the article is to present a concise account of the social prestige concept as a factor in theoretical and empirical analysis of stratification. The author has set out to demonstrate that theoretical and empirical analysis are interrelated, being simply different aspects of and approaches to a common purpose — the scientific analysis of a given problem.

MARTIN MARUŠIAK

VÝVOJ POJETÍ SOCIÁLNÍ VAZBY

Statistický soubor a sociální skupina

Sociální svazky spojují lidi v určitá trvalá nebo méně trvalá seskupení, která mohou vystupovat v různých formách a podobách. Každý z nás se denně účastní života v několika skupinách, patří do jisté skupiny, sousedství jako skupiny, lokální společnosti, má jistý okruh přátel, je členem nějakého spolku nebo organizace, rekreuje se nebo se baví v jiných společenských skupinách. Už z tohoto chaotického vylíčení skupin plyne velká pluralita společenských útvarů, kterými člověk prochází během svého života. V tomto smyslu všichni dobře víme o lidech, s nimiž se setkáváme, navazujeme nebo přerušujeme kontakty, ale z vlastní praktické zkušenosti nemůžeme pochopit hlubší aspekty společenské činnosti, která nás různým způsobem modifikuje nebo utváří.

Úkolem sociologie je provést klasifikaci těch forem společenského života, s nimiž se běžně setkáváme, a objasnit strukturu a procesy, které v těchto skupinách probíhají. Pokud však není objasněn sám pojem sociální skupiny, lze těžko pokračovat v analýze struktury a vzájemných vztahů uvnitř skupiny. Proto je potřeba nejdříve rozlišit jisté termíny, které v běžné řeči mají velmi podobný, ale v sociologické terminologii rozdílný smysl. Je to pojem „souboru“ a „sociální skupiny“.

Souborem se zpravidla nazývá jistý počet lidí, kteří mají jisté společné znaky nebo vlastnosti. Za soubor lze označit libovolný počet lidí, kteří mohou být nějakým způsobem „kategorizováni“, zařazeni pod společný jmenovatel. Tato kategorizace je nezávislá na okolnosti, zda sami lidé si tyto vlastnosti uvědomují nebo ne. Soubor je jistá teoretická „konstrukce“ vytvořená badatelem nebo vnějším pozorovatelem, která má za cíl na základě objektivních znaků umožnit lepší orientaci ve společenských útvarech, vrstvách, profesích atd. Takovýchto souborů si můžeme vytvořit libovolný počet v závislosti na tom, jaké hromadné jevy nás budou zajímat při vědecké analýze. Mohou to být např. soubory „zaměstnanců těžkého průmyslu“, soubory „lidí stejného věku“, pohlaví atd. Anebo to mohou být soubory vytvořené na základě několika společných vlastností, jako je mládež do 20 let, která pracuje v zemědělství, atd.

Soubor lidí vykonávající stejnou profesi se někdy také označuje kategorií za-

městnanců, lidí patřících do stejné věkové skupiny kategorií věku, nebo lidu stejného pohlaví tvoří kategorii pohlaví. Zkrátka každý soubor vytvořený na základě jistých vlastností se nazývá kategorií souboru. Toto odlišení má své opodstatnění z toho prostého důvodu, že ne všichni jedinci vykonávající určité povolání tvoří skupinu v sociologickém slova smyslu. Kategorie zaměstnanců je statistickým souborem, tzn. logickou konstrukcí vytvořenou na základě společného znaku vykonávání zaměstnání. Tato zaměstnanecká kategorie se samozřejmě může přetvořit ve skupinu v sociologickém slova smyslu za předpokladu, že se mezi lidmi stejné profese vytvoří vnitřní svazek, vzniknou vlastní symboly, pocit společenské odlišnosti od jiných vrstev, jisté specifické vědomí, tradice, obřady nebo vědomí místa ve společenské struktuře. V takovémto případě se statistický soubor přetváří v sociální skupinu.¹⁾

Sociální skupinou rozumíme dvě nebo více osob, mezi nimiž se vytvářejí jisté společenské svazky, jinak řečeno, skupina existuje jenom tehdy, když členové vzájemně na sebe působí, když vcházejí do jistých typů kontaktů. V sociologii a sociální psychologii dnes všeobecně převládá shoda v tom, že nezbytnou podmínkou vzniku sociální skupiny jako sociologické kategorie je existence *sociální interakce*. Sociální interakcí budeme rozumět trvalé nebo opakovatelné působení jednoho člena skupiny na druhého, akce a reakce jednotlivých členů. Vzhledem k neurčitosti termínu „sociální interakce“ se jako minimální charakteristika používá pro označení sociální skupiny kontinuita interakce, to znamená, že osoby ve skupině působí na sebe delší dobu, že vznikne jistá stabilizovaná síť vztahů.²⁾

1) Pojem „kategorie souboru“ zavádí do sociologické terminologie prof. Jan Szezepański: Základní sociologické pojmy, Varšava 1965, str. 123, a v práci O sociologii povolání se těchto termínů používá pro odlišení skupiny v sociologickém smyslu a skupiny ve smyslu statistického souboru.

2) Do jaké míry lze charakteristiku „kontinuity“ přijmout jako charakteristiku minimální, anebo charakteristiku všeobecnou, ukazuje už sám neurčený termín „trvání sociální interakce“. Někteří sociologové rozlišují podle stupně trvalosti (Wiatr) skupiny krátkodobé, sporadické nebo skupiny trvalé. Vycházejí přitom z toho, že je zásadní rozdíl mezi skupinami, které vznikají jen v důsledku nějaké příležitosti, a rozpadají se po zániku této příležitosti a skupinami, které fungují po dlouhou dobu a plní významnou funkci v nejrůznějších životních situacích. Dav náhodných chodců, kteří pozorují automobilovou nehodu, tvoří skupinu prvního druhu, rodina patří do druhé kategorie. Kritérium trvalosti je značně relativní a nelze ho vymezit v absolutních pojmech. Když skupina je s to přetrvat déle, než trvá jedna příležitost nebo nahodilá situace, mluvíme někdy o sociální skupině ve vlastním slova smyslu. Pro některé jiné sociology nebo sociální psychology krátkodobá shromáždění nejsou považována za sociální skupiny. Donald W. Olmsted v práci „Social Groups, Roles and Leadership“, Michigan State University (1961) ne všechny společenské situace zahrnuje do skupin; skupina se nehodí pro označení souboru lidí, kteří se k sobě dostali náhodně. Tak by posluchačstvo, zástup nebo fronta, nahodilé shromáždění jistého počtu lidí na ulici byly z tohoto pojmu vyloučeny. Obdobně Form i Stone zavedli do sociologie pojmy „skupiny statusu“ a „agregáty statusu“ (status groups and status aggregates) pro označení kontaktů a stability vztahů. „Skupiny statusu“ jsou sociální buňky ve své podstatě všední, jejich členové jsou v častých vzájemných kontaktech. „Agregáty statusu“ jsou otevřenými skupinami zahrnujícími větší počet

Ale sama interakce podle mínění mnoha sociologů nepostačuje k tomu, aby se jistý soubor (nebo agregát) změnil v sociální skupinu. Mechanickým přičleňováním jedinců k souboru nevzniká sociální skupina, i když se může vytvořit vzájemná interakce členů. Vzniká zde situace, ve které jedinci po prvních krocích vzájemného sblížení se ještě více od sebe vzdalují místo toho, aby se vzájemně sblížili a stabilizovali své vztahy. Vzniká distance, přerušení kontaktů nebo trvalá apatie. Sociální interakce je v této negativní podobě zachována, ale sociální skupina netvoří stabilizovanou a ohraničenou síť vztahů.

Nejčastěji se proto za sociální skupinu pokládá takový soubor lidí, mezi nimiž se nejen vytváří sociální interakce, ale objevuje se i silný pocit identifikace členů se skupinou, vytvářejí se shodné cíle, solidarita a vnitřní jednota. Soubor skupinových cílů vytvářený v průběhu ustalování vzájemných vztahů členů integruje danou skupinu, ale zároveň ji také zbavuje přitažlivosti pro nové členy, jejichž potřeby nemůže uspokojit. V prvotních společnostech jednotlivci byli méně rozlišeni než ve společnostech třídně diferencovaných, a v tomto společensky sourodém prostředí proto snadněji vytvářeli skupiny s identickými cíli, společnými normami a zájmy.

Stupeň uvědomění společných cílů se v jednotlivých skupinách podstatně liší, ale jisté minimum solidarity a soudružnosti v reagování na „ublížení členům“, které považuje skupina za své, je nutnou podmínkou vnitřní jednoty skupiny. Jednota skupiny se projevuje už v neuvědoměném pocitu, který se vyjadřuje ve slovech „my“, „naši“, „oni“, „vaši“ atd. Tento souhrn psychických a sociálních postojů společných všem členům skupiny se nazývá „sociálním pojítkem“ nebo lépe řečeno „sociální vazbou“.³⁾

Ale jednota nebo harmonie skupiny nemůže být absolutní. Jednotlivci vstupující do skupiny nejsou stejní, ale rozlišeni. Z této neuspořádané mnohotvárné povahy jednotlivců se teprve skupina vytváří a začíná nabývat převahu nad jedním jednotlivcem. Ale ani tato převaha není takové povahy, aby jednotlivec zcela vyloučil svou osobní sféru, aby se ve skupině rozplynul do anonymní masy. Skupina je závislá na jedincích a rozpadá se, jakmile sociální pojítka přestala svazovat živá individua a vyhasl v nich obsah společných zájmů.

Aby se skupina vůbec mohla ustavit, musí se ohraničit, počet členů musí být omezen na jistý počet. Tyto hranice mezi skupinami se vytvářejí na základě kon-

jedinců, kteří jsou v potenciálních, nahodilých nebo sporadických kontaktech. Čím menší je město, tím větší část jeho obyvatel patří do skupin statusu; čím větší, tím více do agregátu statusu. Zde je pojem skupina používán jen pro označení relativně častých kontaktů, nikoliv pro kontakty nahodilé a sporadické.

³⁾ Pojem „sociální pojítka“ se začal v české sociologické literatuře používat pro nedostatek jiných vhodnějších termínů. Tento termín jako i řada dalších sociologických termínů třeba považovat za metaforu. Pojem „sociální pojítka“ nebo „sociální vazba“ naznačuje, že mezi členy dané skupiny existují jisté vztahy, které svazují příslušníky dané skupiny jakýmsi „neviditelným předivem“, blíže neurčeným.

fliktu. Konflikt ustavuje hranici skupinového vědomí a členové ve srážce s vnějšími skupinami si uvědomují svoji jednotu. Kdyby skupina měla absolutně „klimodový charakter“, musela by sdružovat absolutně totožné jedince, napětí by sice nevzniklo, ale skupina by přestala být komunikativní. Život skupiny je ovládán ustavičným konfliktem, vzhledem k nesourodosti členů se neustále dramatizuje, vyrovnává vzniklé napětí. Jednota skupiny se neustále vytváří a ruší zároveň. Ustavičné napětí, které ovládá skupinový život, nemá jenom dezintegrující funkci vůči „skupinovému duchu“, ale i funkci integrační, napomáhá a aktualizuje novou vnitřní strukturu, potlačuje egoismus jednotlivých členů, a vytváří tak jistý celek.

Ale zvláště významný pro formování skupin je vnější konflikt, pocit vnějšího nebezpečí skupinu integruje, členové si uvědomují totožnost svých zájmů a aktivizují se, vzniká loajalita ve vzájemném vztahu, konstituuje se skupina jako živá a funkční jednota reprezentovaná činností všech jednotlivců.

V této souvislosti skupinová struktura (v sociologii E. Durkheima nebo Le Bona) byla spojována se zvláštní „kolektivní duší“, „nadindividuální mocí“, se zvláštním „skupinovým jsoucнем“, jež existuje mimo lidi a nad lidmi. Jednota skupiny ovšem není substančního rázu; neexistuje mimo jednotlivé členy, ale realizuje se v jednotlivcích, v „duších lidí“. Je důsledkem vzájemné interakce, a není proto transcendentální, ale imanentní povahy. Vlastnosti skupiny nejsou postižitelné poznáním vlastností a tendencí chování jednotlivců, ale nejsou zároveň mimo tyto jedince.

I když diskuse o povaze jednoty skupiny patří převážně do minulého století a začátku dvacátého století, je myšlenka vztahů členů a skupiny neustále obnovována jako problematika objektivního nebo subjektivního charakteru skupiny, jako problematika „iluze“ nebo „reality“ jednoho nebo druhého pólu, jako problém „pasivity“ nebo „aktivity“ členů ve vztahu ke skupině a naopak. V této diskusi se vytvořily dvě konkurenční hypotézy: sumativní (individualistická) a mystická (univerzalistická).

1) Sumativní pojetí bylo charakteristické pro metafyzický materialismus a některé směry idealistické filosofie. Podle této teorie reálnou existencí má jen jednotlivý člověk; skupina je pouhý verbální pojem. Vlastnosti skupiny lze postihnout poznáním elementárních vlastností jednotlivých členů skupiny, skupina není ničím jiným než mechanickým souhrnem členů. Tato koncepce navazuje na nominalismus, jak se vytvořil ve středověké filosofii (Universalia sunt nomina), v němž celek není ničím jiným, než souhrnem částí. V jistých obměnách se objevuje tato teorie u Comta a Spencera.

2) Mystická nebo univerzalistická teorie vychází z předpokladu, že celek je více než suma částí a skupinu lze objasnit blíže neurčeným „nadindividuálním principem jednoty“, který je vzhledem k duchovní podstatě nepoznatelný. Tento směr lze nazvat mystickým proto, že ve svých začátcích používal k vysvětlení tohoto rozdílu zvláštní mystické síly, jako je skupinová duše, transpersonální jednota atd. (v přírodních vědách se používal druhý pojem „vitální síly“, „entelechie“ atd.). V tomto pojetí reálnými nejsou individua, ale skupiny. Jednotlivci jsou zde považováni za pasivní nástroj skupinové vůle a skupina jako reálný celek je pochopitelná jenom z nadindividuálního hlediska. Skupina v tomto pojetí není jenom komplexem vzájemně na sebe působících jedinců, ale je to skutečnost vyššího řádu, „nadindividuální bytost“, obdařená zvláštními vlastnostmi. Skupinové nebo společenské vědomí je nejvyšší formou skupinového života, je to „nadindividuální vědomí“. Tato univerzalistická teorie je spíše obměnou realistické filosofie v tom smyslu, jak se vytvořil spor o universalia ve středověké filosofii. (V různých obměnách se objevuje u Spenglera, Durkheima, Spanna atd.).

Dnes převládá mínění, že skupina je více než souhrnem jednotlivých členů. Vzniklý celek je charakterizován nejenom vlastnostmi částí, které mají samy o sobě, ale hlavně novou vlastností, která nemůže být objevena na jakékoliv oddělené části, ani dokonce na sumě těchto částí. Tato nová kvalita není projevem nějaké transpersonální mystické síly, celostnosti, ale vzniká jako projev vzájemné interakce členů ve skupině, jako důsledek jejich struktury a organizace. Je samozřejmé, že takto vzniklý celek působí na jednotlivé části a dává jim nové vlastnosti, které by neměly ve své izolovanosti nebo prosté sumě těchto částí. Na druhé straně skupina vzniká jako důsledek existence jednotlivých členů, jako výsledek imanentního pohybu a rozvoje, jako důsledek vzájemných vztahů.

Pro sociologické poznání je důležité zejména objevení vnitřní modifikace vztahu „částí“ a „celku“. Ani jedna strana nemůže být zkoumána bez druhé, protože každá předpokládá jinou. Sociální skupina se skládá z jednotlivců a mění se v souvislosti se změnou členství; ale i chování jednotlivce je podmíněno skupinovými normami, které určují, jak se má člověk chovat nebo pro jaké jednání se má rozhodnout. Tato problematika je dnes empiricky studována, přestává být jenom filosofickou „reflexí o abstraktních kategoriích“ a její závěry jsou využívány v sociální psychologii a pedagogice.

☆

Pro statistiku, jakož i pro formální logiku je postačující sumární pojetí části a celku. Ve statistickém souboru nebereme v úvahu strukturu a procesy, které plynou ze vzájemné interakce členů a omezujeme se na kvantitativní popisy, v nichž jsou vždy v té nebo oné míře lhostejné kvality vzniklé z nové sumy. Odtud i pojem skupina sloužil původně k označení předmětů, jevů nebo lidí, kteří patřili k sobě ve smyslu druhu, kategorie nebo kteří s ohledem na jiné společné znaky tvořili jistý pojmenovatelný celek. Naproti tomu sociologická skupina se nemohla omezit jenom na sumativní a kvantitativní označení jistých celků, ale musela vycházet ze sociálních procesů a sociálních útvarů, v nichž se vytvořily relativně trvalé stavy.

Společenská vazba

Otázka společenského pojítka (nebo vazby) stála v popředí zájmu již v začátcích vědecké reflexe nad společností. Zvláště významné místo zaujímá v úvahách a výzkumech Augusta Comta, který chápal vznik společnosti, státu i moci jako důsledek vrozené soudržnosti lidského rodu. Podle jeho zdání člověk ovládá jiné živočichy proto, že se vyznačuje vyšším stupněm soudržnosti. Prodloužení dětského období u člověka bylo nejvýznamnějším činitelem v rozvoji této společenské, stádní neboli soudružské „povahy člověka“. Společnost na rozdíl od lidského organismu nebo organismu rostlinného je organismem skupinovým a má základní atribut organismu, kterým je Consensus universel. Stejně v organismu jako ve společnosti lze nalézt harmonii struktury a funkcí působících ve směru dosažení společného cíle prostřednictvím akce a reakce mezi částmi organismu nebo mezi organismem a jeho okolím. Tento harmonický rozvoj dosahuje nejvyšší úrovně v lidské společnosti, která je poslední etapou organistické evoluce. Ve své Politice Comte už před Spencerem rozvinul analogii mezi organismem individuálním a

společenským. V rodině lze spatřovat sociální buňku, v sociálních silách lze rozpoznat sociální tkáň, stát tvoří různé sociální orgány, různé národy odpovídají různým biologickým rasám. V této souvislosti nás zajímá sociální pojítka, které je základním činitelem spojujícím lidi k sobě navzájem. Consensus universel je sociální jednota opřená o pospolitosti obyčejí, víry, citů a tradice.⁴⁾

Herbertu Spencerovi vlastně přísluší zásluha, že usoustavnil organistické teorie a při analýze rozdílu mezi společností a organismem se vyjadřoval také k problému společenského pojítka nebo společenské „vazby“. Právě v této vazbě nacházel rozdíl mezi organismem a společností. Zatímco v lidském organismu jednotlivé části tvoří jednotný celek, a živé buňky se bezprostředně dotýkají, v sociálním organismu skladebné součásti tvoří mnohem početnější nebo větší celek, a živí jedinci se tak bezprostředně nedotýkají, ale jsou více nebo méně roztroušeni. Zejména je tomu tak v začátcích vývoje lidské společnosti. Jednotlivé kočující rodiny se spojují v pleмена, pleмена silnější si podrobují slabší, vzniká a rozvíjí se centrální moc, vazalské závislosti, rozvíjejí se svazky státu atd. Je to tzv. proces integrace, těsně vázaný s diferenciací. Ve společnosti zpočátku existovala dělba práce jenom podle pohlaví, později vznikla různá povolání, vládnoucí se oddělují od ovládaných, vznikají různé instituce státu a církve. Herbert Spencer vidí v této tzv. diferenciaci struktury a funkcí, jakož i ve vzájemné závislosti, integraci těchto funkcí základní předpoklad společenské vazby. Společnost jako organismus diferencuje svoji strukturu podobně jako rozrůžňuje své jednotlivé funkce. Diferenciace zároveň spojuje takové části celku, které mohou existovat vedle sebe v celku. „Přeměna stejnorodého v různorodé je vlastností vývoje jednotlivce i vývoje společenských organismů, zvláště význačnou ve vyspělejší formě.⁵⁾ Společenské pojítka je organizace rozrůzněných a specializovaných částí, kde každá část je nevyhnutelně spojena s jinou částí, a podmiňuje tak fungování celku.

Tyto dva názory na podstatu společenské vazby, comteovský consensus a Spencerova diferenciac a integrace, byly spojeny v teoretické koncepci dělby práce Emila Durkheima, zbavené analogií se živým organismem, i když pojem „organický“ je charakteristikou specializované a složité společenské struktury. Emile Durkheim rozlišuje dva typy společenské vazby, dva způsoby vztahu mezi osobnostmi jedince a sociální solidaritou. Je to tzv. mechanická a organická solidarita.

a) Mechanická solidarita váže jedince se společností bez jakéhokoli zprostředkování. V tomto případě jménem společnosti se označuje méně nebo více zorganizovaný souhrn víry, citů společných všem členům skupiny. Je to kolektivní typ, kde se sociální jednoty dosahuje na základě homogenity jeho členů, kde všichni členové skupiny mají podobné vlastnosti, touží po přibližně stejných cílech, formují se na základě víceméně stejných životních zkušeností. „Solidarita prvního druhu může být silná jen natolik, nakolik ideje a náklonnosti spo-

⁴⁾ A. Comte: Cours de philosophie positive, Paris 1908.

⁵⁾ Herbert Spencer: Filosofie souborná, Praha 1901, str. 449.

lečné všem členům společnosti překračují z hlediska kvantity a intenzity osobní náklonnosti a ideje jednotlivých členů společnosti. Tato solidarita je tím silnější, čím významnější je tento přebytek.“ Ve vědomí každého z nás jsou, řekli bychom, dva druhy vědomí, které se vzájemně prolínají. Jedno vědomí sdílí s celou skupinou a v souvislosti s tím ono není naším vlastním vědomím, ale žijícím a působícím na nás společenským prostředím, druhé vědomí představuje v nás to, co z nás činí individuum, co máme tedy osobního a specifického. Když se celé naše vědomí kryje se skupinovým vědomím a odpovídá mu ve všech bodech, tehdy nejsme individuality. Individualita může vzniknout jenom pod tou podmínkou, že v nás pospolitost bude zajímat méně místa. Jestliže máme živou potřebu myslet a jednat po svém, nemůžeme mít silnou náklonnost k myšlení a jednání tak jak jiní. Zaniká tedy naše osobnost, jak přestáváme být sami sebou, jak se stáváme skupinovou bytostí. Tento typ individuálního vědomí, zkoumaný z tohoto hlediska, je prostým odrazem skupinového vědomí, skupina řídí všechny jeho pohyby. Podle Durkheima je zde podobná situace jako s osvobozeným předmětem, který nemá jiné pohyby než ty, které mu dává vlastník. V těchto společnostech, kde tento typ solidarity převládá, jedinec nepatří sobě, ale je doslovně k dispozici společnosti. Takovýto typ solidarity nazývá Durkheim solidaritou mechanickou. Tento pojem nevyjadřuje skutečnost, že by se společenské vazby dosahovalo pomocí mechanických prostředků, ale proto, že je zde jistá analogie s neživou hmotou, kde elementy jsou „strnulé“ v celku, svazek (nebo pojítka) spojující jedince se společností je analogický svazku věci s osobou. „Mechanická solidarita nepřeje rozvoji individua,“ jak říká Durkheim, „vzrůst této solidarity je nepřímo úměrný rozvoji osobnosti“. ⁶⁾

- b) Organická solidarita se zakládá na systému rozmanitých a specializovaných funkcí, vzniká tedy v důsledku rozrůznění a dělby práce ve společnosti. Zatímco mechanická solidarita vytváří podobnost jedinců, tak druhá forma solidarity vytváří jejich rozrůznění. Podmínkou první solidarity je rozpuštění individuální osobnosti v osobnosti skupinové. Tato druhá solidarita je možná jen v tom případě, kdy každý má svou vlastní sféru činnosti, a tím i vlastní osobnost. Skupinové vědomí musí ponechat volné pole individuálnímu vědomí, aby se vytvořily speciální sociální funkce, které nemůže předepisovat. Čím rozsáhlejší je tato sféra, tím větší soudržnost vytváří tento druh solidarity. Organická solidarita vytváří dva protikladné procesy: Z jedné strany, každý závisí tím více na společnosti, čím více je rozdělena práce. Na druhé straně, činnost každého z nás je tím osobnější, čím více je specializována, Durkheim samozřejmě nepopírá, že je to práce ohraničená a neumožňuje rozvinout celou originalitu člověka, protože se podřizuje obyčejům a praktikám společným pro jistou korporaci. Toto břemeno je však mnohem lehčí než v případě, kdy nás tíží celá společnost a nedává nám místo pro svobodnou hru naší iniciativy. Společnost s tímto

⁶⁾ Viz Emile Durkheim: *De la division du travail social*, Paris 1960, str. 96–101.

typem solidarity je mnohem lépe připravena jako celek pro rozvoj, a to proto, že každý z prvků má možnost vlastních pohybů. Tato solidarita se nazývá organickou proto, že připomíná kooperaci u vyšších zvířecích organismů, kde každý orgán má svoji zvláštní fyziognomii a svoji relativní autonomii. Autonomie jedince tak není v rozporu s její větší závislostí na společnosti, ve stejné míře může být i více individuální a zároveň více solidární, je to autonomie domnělá, neboť oba pohyby se vzájemně předpokládají a jsou souběžné.⁷⁾

V souvislosti se zvětšující se hustotou zalidnění, s postupujícím rozrůzněním a dělbou práce jednota opřená o mechanickou solidaritu se postupně přetváří v solidaritu organickou, charakteristickou zejména pro společnost zurbanizovanou, pohyblivou prostorově i sociálně.

☆

Durkheimovská dichotomie mechanické a organické solidarity byla často srovnávána s protikladem jednoduché a složité dělby práce u Marxe.⁸⁾ I když nelze popírat, že základní schéma je v mnoha bodech podobné, rozdíly vystupují zcela zřetelně už při vývodech Marxových: „Čím hlouběji se vracíme do dějin, tím více se individuum, tedy i vyrábějící individuum, jeví jako nesamostatné, jako náležející k nějakému většímu celku: zprvu ještě úplně přirozeným způsobem v rodině a v rodině rozrostlé v kmen; později v různých formách společenství, které vzniklo z protikladu a splývání kmenů. Teprve v 18. století, v »občanské společnosti«, vystupují různé formy společenských souvislostí vůči jednotlivci jako pouhý prostředek k jeho soukromým účelům, jako vnější nutnost. Ale epocha, která vytváří toto stanovisko, stanovisko izolovaného jednotlivce, je právě epochou až dosud nejrozvinutějších společenských (z tohoto hlediska všeobecných) vztahů. Člověk je v nejdoslovnějším smyslu »zoon politikon«, nejen družný živočich, nýbrž i živočich, který se může stát izolovaným jen ve společnosti.“⁹⁾

Obdobná charakteristika se objevuje i v rozlišení prosté a složité kooperace v Kapitálu. Jednoduchá kooperace je svázána s počátky lidské kultury u loveckých národů, kde podle Marxe „jednotlivé individuum se ještě neodtrhlo od pupěční šňůry rodu nebo obcíny, podobně jako se jednotlivá včela neodtrhla od úlu“.¹⁰⁾ Jednoduchá kooperace je převládající formou v těch společnostech, kde dělba práce a stroje nehrají ještě významnou úlohu ve výrobním procesu. Mnoho lidí koná současně tutéž práci jako v manufaktuře nebo ve velkozemědělství, ale rozdíly v činnostech jednotlivých pracovníků nedosahují větší specializace a liší se vlastně jenom „masou současně používaných dělníků“ nebo „koncentrací výrobních prostředků“. Jako příklad takovéto prosté kooperace, kde se dělníci vzá-

7) Emile Durkheim, *De la division du travail social*, Paris 1960, str. 96–101.

8) Jerzy Szacki: *Durkheim*, Varšava 1964, str. 49.

9) Marx–Engels, *Spisy* 13, Praha 1963, str. 660.

10) K. Marx, *Kapitál*, str. 360, Praha 1954.

jemně doplňují při vykonávání stejné práce, lze uvést operace při stavbě domu, bez použití moderní techniky.

„Např. utvoří-li zedníci řetěz, aby si mohli podávat cihly od základů stavby až na její vršek, dělá každý z nich totéž, a přece tvoří jejich jednotlivé operace souvislé stupně jedné celkové operace, její zvláštní fáze, jimiž musí v pracovním procesu projít každá cihla, a tak projde-li dvěma tucty rukou celkového dělníka, dostane se na místo rychleji, než kdyby ji přenášely dvě ruce jednotlivého dělníka, který by lezl po lešení nahoru a dolů.“¹¹⁾

☆

Složitější formy kooperace předpokládají formy řízení, které uvádí v soulad individuální práce v jeden kombinovaný společenský proces. Zde se funkce vedení, dozoru a koordinace stávají základním předpokladem k tomu, aby samostatné orgány tvořily celek. Souvislost jednotlivých pracovníků, jejich funkce, jejich hodnota jako „kolektivního produktivního tělesa“ leží mimo ně a zároveň je spojuje a drží pohromadě. Proto souvislost jejich prací vystupuje proti nim ideálně jako plán, prakticky jako autorita kapitalisty, jako moc cizí zvuče, která podrobuje jejich činnost svému účelu. „Podobně nyní odstupuje i funkce bezprostředního a stálého dozoru nad jednotlivými dělníky a skupinami dělníků zvláštní kategorii námezdních pracovníků. Jako potřebuje armáda hierarchii vojenských velitelů, právě tak potřebuje masa dělníků spojená společnou prací pod velením téhož kapitálu průmyslové vyšší důstojníky (ředitele, managers) a poddůstojníky (mistry, foremen, overlookers, contre-maîtres), kteří během pracovního procesu rozkazují ve jménu kapitálu. Práce dozoru se ustaluje v jejich výhradní funkci.“¹²⁾ Strojová výroba připoutává dělníky na dlouhou dobu k stejným funkcím; pokud se personál občas vyměňuje, vyměňuje se tak, aby všechny funkce byly obsazeny, „protože celkový pohyb továrny nevychází od dělníka, nýbrž od stroje, může se tu neustále střídát personál, aniž se porušuje pracovní proces“.¹³⁾

Po formální stránce jsou zde společné jisté rysy pojetí dělby práce jako sociálního vztahu, významného pro pochopení společenských procesů. Ale rozdíl se týká především obsahové stránky. Z hlediska Durkheimových představ organická solidarita plní integrační funkci v industriální společnosti a je vlastně logickým důsledkem tohoto systému, výsledkem jeho normálního vývoje. V tomto smyslu by však sám kapitalistický vývoj nemohl být označen pojmem normální, když ekonomické krize a „konflikt práce a kapitálu“ narušují tuto „sociální solidaritu“. Durkheim samozřejmě nepopíral, že ve skutečnosti se objevují zcela jiné následky sociální solidarity než předpokládal, dokonce v některých případech následky protikladné. Ale každá odehylna nebo „projev dezintegrace“ společnosti, o které mluví, považuje Durkheim za spíše deformaci tohoto systému, a ne za jeho nutný důsledek. Zatímco pro Marxe normálním rysem kapitalistické společnosti byl boj

¹¹⁾ K. Marx, Kapitál, Praha 1954, str. 352.

¹²⁾ K. Marx, Kapitál, Praha 1954, str. 357.

¹³⁾ K. Marx, Kapitál, Praha 1954, str. 449.

tříd, pro Durkheima boj tříd je něčím nenormálním, je výsledkem stavu, v němž ještě nedošlo k samostatnému pohybu dělby práce, v němž se ještě nepodařilo namísto starých regulátorů lidských činností objevit regulátory nové (anomie). Zkrátka každá deformace teoretického modelu „organické solidarity“ byla připisována ne imanentním stránkám existujícího systému, ale spíše tomu, že vzniklý systém je přechodný, nedokonalý a vývojově neukončený.

Zatímco pro Durkheima nátlak je spíše patologickým rysem dělby práce, pro Marxe nátlak je přirozeným důsledkem kapitalistického vývoje. Nátlak je spojen se situací, že každému jedinci se určí jistý rozsah činnosti, který nevychází z potřeb vlastní osobnosti, ale z potřeb funkce kapitalistické továrny, ve které osobnost, redukována na funkci, nemůže navazovat dobrovolné kontakty s jinými účastníky výrobního procesu.

Hlavní rozdíl v sociologických koncepcích Marxe a Durkheima vystupuje zřetelně v samostatném pojetí dělby práce. Zatímco pro Marxe je dělba práce zdrojem konfliktu, pro Durkheima je dělba práce integrujícím činitelem společnosti, je něčím, co vytváří živelně sociální solidaritu. Durkheim nikdy nepřipouštěl, že by dělba práce byla základna, na které se vytváří sociální konflikt nebo antagonismus mezi členy společnosti. Celá jeho teoretická koncepce se soustřeďuje na problém solidarity.

I když Durkheim žil a vytvářel svůj sociologický systém v druhé polovině XIX. stol., tedy v době, kdy sociální konflikty ve společnosti vystupují zcela zřetelně, jeho pozorností unikají. Není proto náhodilé, že sociologický funkcionalismus „čerpá z tradice této sociologie“. Durkheim, stejně jako funkcionalisté, se soustřeďuje na analýzu funkce, které udržují sociální skupiny při životě. Sociální zdraví a disfunkce zaujímají jeho pozornost. Tato jeho metodologická koncepce je patrná nejen při analýze dělby práce, ale především v pojetí náboženství. V náboženství Durkheim viděl základní a nezbytnou součást společenského života; náboženství posiluje sociální soudržnost, a je proto pro společnost stejně nezbytné jako je nezbytná sociální solidarita. Náboženství jako ojedinelý systém víry a praxe vztahující se na posvátné věci stává se průvodcem společenského života. I když Durkheim analyzoval různé aspekty společenského života, věnoval jim mnoho místa, nikdy si nepostavil otázku, zda náboženství s různými konfesemi může také desintegrovat společnost. Durkheim dobře znal historii náboženských válek, viděl projevy netolerance, konflikty mezi různými konfesemi, ale neuvažoval nad disfunkčními rolemi náboženství. (Viz Jerzy Szacki: Durkheim, Varšava 1964, str. 53.)

☆

Zatímco dichotomie mechanické a organické solidarity plyne z tradice liberálního sociálního myšlení a je vlastně akceptováním organické solidarity jako veliké naděje dalšího vývoje společnosti, dichotomie, o které budeme mluvit, akceptuje zcela odlišné hodnoty. Autorem této nové koncepce je Ferdinand Tönnies. Tönnies vytváří poprvé koncepci sociální vazby zcela odlišné od spencerovské. Zde jsou už likvidovány i termíny spencerovského organicismu. Je to dichotomie Gemeinschaft und Gesellschaft.¹⁴⁾

¹⁴⁾ Gemeinschaft und Gesellschaft, I. vydání, Berlin 1887, II. vydání 1912.

Tato koncepce je ovlivněna tvorbou K. Marxe, zejména jeho rozlišením protikladu města a vesnice. Na rozdíl od Durkheima nevyrůstá tato koncepce z liberálního společenského myšlení, ale z tradic romantismu, v němž byl poprvé tento protiklad dvou fází společnosti nebo vedle sebe existujících organizací společnosti vyzdvížen.¹⁵⁾

Tönnies rozvinul tuto romantickou koncepci v rozsáhlou a systematickou teorii. Gemeinschaft (de češtiny se obvykle překládá jako pospolitost) byla reprezentována rodinnými a rodovými svazky, sousedstvím, svazky přátelskými, Gesellschaft (společnost) vztahy instrumentálními a předmětnými.

U zdrojů každého z těchto seskupení se nachází jiný druh vůle, v případě pospolitosti je to vůle přirozená, založená na subjektivně cítěné sounáležitosti členů, v Gesellschaft je to vůle racionální, založená na materiálních zájmech členů seskupení. Zatímco Gemeinschaft je řízena cítěním, nezištností, obyčejí, tradicemi, nábožensvím, Gesellschaft je seskupení řízené rozumem, výchovou, svazky založenými na zájmu, smlouvě a veřejném mínění. Zde se mezilidské vztahy nevytvářejí na základě sympatie a pocitu „subjektivně cítěné sounáležitosti“, ale na principu kalkulace a výpočtu. Zatímco v prvním seskupení jsou jedinci sjednoceni, ve druhém si zůstávají vzájemně cizí. Pokud spolupracují, sledují jenom materiální zájmy, vlastní užitek. Modelem prvního seskupení je vesnická obec nebo řemeslnické městečko, modelem druhého seskupení je velkoměsto s obchodními organizacemi, kapitalistickým trhem, akciovými společnostmi atd.

Tönnies svým pojetím protikladu Gemeinschaft a Gesellschaft vyjadřoval anti-kapitalistické stanovisko, kritiku dělby práce a individualismu novodobé společnosti. Pro Durkheima organická solidarita byla silnější než pospolitost založená na společné víře nebo na citech; jeho liberalistická orientace ho přiváděla k tomu, že nejvyšší hodnotou, kterou je potřeba bránit, je nezávislost osobnosti. Pro Tönniese touto nejvyšší hodnotou nebyla liberální koncepce „nezávislého člověka“, ale „normální“ společnost, společnost patriarchální s jednotou víry, myšlení i citů. Pospolitost založená výlučně na materiálních interesech byla v jeho pojetí spíše činem nenormálním a vzorem organizace společnosti byly středověké korporace, které byly schopny sladit individuální interesy se zájmy celé pospolitosti. Původní živé pocity vzájemné solidarity byly novodobým zdrojem brutálně potlačeny v obchodu, průmyslu, v právu silnějšího. Pokud Durkheim kritizoval kapitalismus, nevystupoval vůči němu jako systému, ale jenom proti jeho „nenormál-

¹⁵⁾ U romantiků v jednom případě je společnost agregátem jedinců svázaných čistě vnějšími svazky, pro dosažení vnějších cílů. Takovouto organizaci společnosti nazývali mechanismem. Ve druhém případě je jednotou vyššího řádu, kde jedinci nejsou mezi sebou svázáni žádným vnějším úkolem, ale spojuje je život sám, pospolitost myšlení a cítění. To je „organismus“.

I když tyto termíny odpovídají termínům durkheimovským, mají zde zcela protikladný smysl. „Mechanismus“ byla společnost založená na dělbě práce, společnost individualizovaná a diferenciovaná. „Organismus“ se nazývaly všechny tradiční společnosti, jako je patriarchální rodina, vesnice nebo sousedství. Ale i zde je obdobná dichotomie, která se objevuje v různých podobách u Durkheima, Tönniese a Coolyho.

ním“ projevům, protože spojoval svou naději s dělbou práce a s kapitalistickou formou společenské organizace. Kritika kapitalismu prováděná Tönniesem je spíše obžalobou celého systému a glorifikace předkapitalistického vývoje.

☆

Obdobně jako v protikladu Gemeinschaft a Gesellschaft je obsažena dichotomie bezprostředních intimních kontaktů emocionální a psychické blízkosti na jedné straně a světa předmětných a depersonalizovaných sociálních vztahů na straně druhé, vyskytuje se v díle Charlese Hortona Cooleye rozdíl mezi primárními a sekundárními skupinami.¹⁶⁾

Základní kritérium, které Cooley při dělení skupin používá, je „rostoucí nebo klesající početnost skupiny“ a „stupeň intimnosti mezi jejími členy“. Z tohoto hlediska rozděluje Cooley skupiny na čtyři třídy, z nichž jsou rozhodující skupiny prvotní a druhotné.

- a) Intimní párové skupiny, takové jako matka a dítě, muž a žena, milenec a milenkyně. V pravém slova smyslu jsou to skupiny předprvotné.
- b) Skupiny prvotní lze charakterizovat 1. bezprostředností svazku (face to face), 2. malou početností, 3. nespécializovaným cílem, 4. relativně velkou intimností, 5. relativní stálostí. Rodina, spontánní přátelská skupina, starodávní sousedé — jsou typické příklady těchto skupin.
- c) Skupiny zdánlivě prvotní (pseudopravotní). Jsou to zorganizované a intimní skupiny osob, které zůstávají v bezprostředním kontaktu mezi sebou, jsou ohraničené speciálním cílem a faktem, že tvoří organizaci. Skupina skautů, studentský spolek na školách, přátelské kluby atd. jsou typickými skupinami tohoto druhu. Tyto skupiny mají také řadu vlastností, které jsou charakteristické pro prvotní skupiny a mohou plnit mnoho funkcí prvotních skupin; jakkoliv organizace a speciální cíle jim dávají jisté vlastnosti, které charakterizují již skupiny druhotné.
- d) Skupiny druhotné. Jsou to skupiny, které jsou zcela zbavené svazků intimity a rovněž většiny vlastností, které charakterizují skupiny prvotní a „zdánlivě prvotní“. Příklad skupin tohoto druhu jsou davy, pospolitosti, korporace, národy.

Druhotné skupiny klasifikuje Cooley v závislosti od toho, zda v základě jejich organizace jsou nebo nejsou „kulturní elementy“. Druhotní skupiny tak rozděluje ještě na šest podskupin. Jsou to:

- a) skupiny zorganizované na základě kultury:
 1. skupiny „statutové“ (poziční), tj. sociální třídy

¹⁶⁾ Tato terminologie je v současné sociologii používána mnohem častěji než předcházející pojmy vzhledem k větší přesnosti a jednoznačnosti.

Charles Horton Cooley, Robert Cooley Angell, Lowell Juilliard Carr, *Introductory Sociology*, New York 1952.

2. skupiny národnostní — národy
 3. skupiny teritoriální — společnosti a skupiny regionální
 4. skupiny založené na zájmech a cílech — veřejnost, instituční skupiny, korporace atd.
- b) Skupiny nezaložené zpravidla na kulturním základě:
5. skupiny biologické — skupiny věku, pohlaví a rasy
 6. skupiny náhodné — davy a shromáždění, jako auditorium, shluk atd.

Důvody, proč Cooley nazývá skupiny prvního druhu skupinami *prvotními*, jsou dvojí: fylogenetické a ontogenetické. Z hlediska fylogenetického jsou prvotní proto, že se objevily na raném stupni vývoje společnosti a tvořily převládající formu skupinového života. Z hlediska ontogenetického proto, že mají základní význam při formování sociální tvářnosti osobnosti, že plní prvotní a rozhodující roli při socializaci člověka. V psychologickém smyslu prožitý svazek v prvotní skupině vede k jistému splynutí individuality s celkem, vlastní neopakovatelný subjekt se po mnoha stránkách identifikuje s životem skupiny a přijímá ideály této pospolitosti. Když se člověk identifikuje s ostatními členy skupiny, má pocit sounáležitosti, zařazenosti a tento pocit se stává hlavním nástrojem orientace při volbě činnosti.

Dichotomie primárních a sekundárních skupin je dichotomie ideálních modelů, a nelze v jejich hodnocení uplatňovat apriorní hodnotící kritéria, podle kterých by některé skupiny byly „dobré“ a jiné „špatné“. Prvotní skupinu si nelze představit jenom jako „jednotu“, „harmonii“ nebo „na lásce založený celek“. Primární skupina je celek rozrůzněný, celek, kde je možná rivalizace, celek, kde vzniká napětí a konflikt. Ambiciózní jedinec, který soupeří se svými druhy, usiluje o místo ve své skupině, o místo v představách svých soupeřů, když se identifikuje se skupinovými cíli, cítí se svázán uznávaným statutem chování, a spíše dodržuje „předpisy jednání“, než za podmínek, kdy s lidmi nevytvořil emocionální svazek.

Cooleyho koncepcí primární skupiny byla koncepcí skupiny malé, ve které se účastníci setkávají bezprostředně. Když určoval početnost této skupiny, vymezoval její hranice od dvou až do 50 až 60 členů. Bezprostřední a vzájemné kontakty byly relativně trvalé, a členové neměli nějaký konkrétní cíl. Osoby zde vystupovaly jediné jako „osoby“, a ne jako „specializovaní funkcionáři“, odborníci nebo pracovníci nějaké organizace.

Kvantitativní charakteristika byla nejslabší stránkou koncepcí prvotních a druhotných skupin. Za určitých okolností obec s několika stovkami obyvatel mohla tvořit primární skupinu, i když nebyla skupinou malou. Určit maximální a minimální hranice skupiny vždy naráželo na těžkosti, neboť početnost sama je určována schopnostmi lidí ke vzájemné interakci a je kvantitativně nevymežitelná. Proto jsou plně pochopitelné snahy vsunout do charakteristiky primárních skupin především takové aspekty jako vzájemný bezprostřední kontakt s relativní intimitou a relativní uzavřeností. Druhotné skupiny pak lze charakterizovat takovými znaky, jako jsou předmětné vztahy mezi lidmi, vztahy zbavené osobního charakteru, vztahy funkční.

Ve všech těchto případech sociální vazba vystupuje vlastně ve dvojí podobě, ve dvou formách. Comteovský consensus, mechanická solidarita u Durkheima nebo organismus u romantiků, Gemeinschaft u Tönniese, prvotní skupina v pojetí Coolyho reprezentuje osobní sociální vztahy, vztahy intimní, založené na kontaktu totálních osobností.

Svět předmětných a depersonalizovaných kontaktů, svět funkčních rolí je vyjádřen s různými akcenty na hodnoty ve Spencerově diferenciaci a vzájemné závislosti, v organické solidaritě u Durkheima nebo v mechanismu u romantiků, v Gesellschaft u Tönniese a druhotné skupiny u Coolyho. V jistém smyslu platí tato polarita i pro Marxovou dichotomii prosté a složité dělby práce, v níž se odráží protiklad totální a partikulární povahy kontaktu mezi lidmi.

Kromě toho každá z těchto koncepcí zdůrazňuje jistý aspekt rozdílů mezi společností předprůmyslovou a průmyslovou. V jistém smyslu je tato dichotomie výrazem rozdílů mezi tím typem společnosti, který se vytvářel v průmyslových státech, a tím typem společnosti, který existoval v předprůmyslovém období. Někteří autoři do současné doby mluví o „dvoufázovosti společenského vývoje“, v níž se stírají jakékoliv rozdíly mezi socialistickou a kapitalistickou industriální společností. Takováto charakteristika je ovšem značně schematická a abstraktní, neboť nerespektuje typ výrobních vztahů, které modifikují rozdíly mezi jednotlivými typy industriálních společností.

Ve společnostech s pokročilou dělbou práce, ve společnostech urbanizovaných, početných nebo masových, pohyblivých prostorově a sociálně je patrná nadřazenost Gesellschaft nad Gemeinschaft, převaha sekundárních skupin nad primárními, organická solidarita nad mechanickou. Ale zde tato „převaha“ neznamenaá zánik primárních skupin nebo jejich prosté vývojové „vystřídání“.

Dvoufázovitost společenského vývoje podobně jako prosté vývojové vystřídání jedné společenské vazby jinou jsou už zcela překonány v díle Eltona Maya a Georga Homanse¹⁷⁾ zavedením pojmu formální a neformální skupiny. Formální struktura podniku upravující vztahy závislosti na základě právních předpisů, na základě nařízení a stanov předpokládá existenci jiné struktury společenských vztahů, vztahů neformálních, reprezentujících spontánní, intimní, na sympatii nebo antipatii založené svazky. Oba dva typy společenské vazby koexistují vedle sebe a vyvíjejí se buď směrem k antagonismu, nebo za předpokladu, že jsou pochopeny a vědomě řízeny, směrem obráceným, k harmonii a identickým cílům. V tomto novém pojetí se „totální svazky“ předindustriálních společností nemění zcela ve svazky partikulární, ale zachovávají se rovněž v existující industriální společnosti jako dualismus osobních a funkčních stránek lidských osobností.

☆

¹⁷⁾ Elton Mayo: *The Human Problems of an Industrial Civilisation*, New York, 1933.
Georg Homans: *The Human Group*, New York, 1936.

Objasnění „typologie skupin“ v jejich vývoji má pro sociologický průzkum stejně jako pro jeho teoretickou interpretaci mimořádnou důležitost.

Velký proud sociologického myšlení v XIX. století vcelku opomíjel oblast primárních skupin. Hlavním tématem sociologie XIX. století podobně jako i tématem filosofie dějin byla orientace na analýzu „velké společnosti“. Sociologové se dívali na studium primárních skupin jako na prostředek, jak se vyhnout palčivým sociálním problémům. Jako reakce na historismus a politickou orientaci německé filosofie vznikla v třicátých letech XX. století protikladná tendence, tendence redukovat každou sociologickou analýzu na studium malých skupin. Na tomto základě se problémy „velké společnosti“ opomíjely nebo se označovaly jako nesmyslné, když je nebylo možné redukovat na studium malých skupin. Tento program formulovaný teoreticky a zároveň prakticky prováděný v mikrosociologii se vyhýbal makrosociologickým problémům.

Obě dvě tendence se v dalším vývoji ukázaly jako jednostranné. Proti empiricky orientované mikrosociologii lze namítat, že ne všechny sociální problémy se dají formulovat jazykem, který operuje jenom terminologií malých skupin. Malé skupiny zkoumané izolovaně jsou nepochopitelné bez analýzy širšího sociálního kontextu. Na druhé straně absolutizace makrosociologického pohledu, typického pro spekulativní filosofii dějin, vede k opomíjení specifických a relativně autonomních oblastí, oblastí skupin, jejichž charakter neplyne automaticky z poznání „velké společnosti“. Oba způsoby analýzy sociálních jevů se ukazují jako užitečné a plodné v tom případě, kdy se vzájemně doplňují a respektují.

V tomto smyslu problematika sociální vazby je těsně svázána jak se studiem malých, tak se studiem velkých skupin a je v jistém smyslu „zprostředkujícím článkem“ mezi mikro a makrosociologií.

EDUARD URBÁNEK

O POJMU SOCIÁLNÍ ROLE

Nezbytnou podmínkou rozvoje naší sociologie je také kritické přehodnocení a přejímání výsledků sociologie v kapitalistických zemích. V současné době je již překonán onen jednoznačně nihilistický postoj k sociologii v kapitalistických zemích. Označování sociologie za buržoazní pavědu nebo za pouhý nástroj apologetiky kapitalismu a vykořisťování je již neudržitelné. Sociologie v kapitalistických zemích nemůže být také jednoznačně označována ve svém celku jen za buržoazní podle dřívějšího schématu, kdy všichni představitelé společenských věd v kapitalistických zemích, kteří se nehlásili vyloženě k marxismu a ke komunismu, byli zahrnováni do buržoazní sociologie. Logicky i historicky správné je rozlišování na marxistickou a nemarxistickou sociologii. Nemarxistická sociologie v kapitalistických zemích se pak ještě uvnitř velmi bohatě diferencuje, a vlastní buržoazní sociologie představuje jen jeden směr nebo proud. Vedle jednoznačně buržoazní sociologie, která skutečně obhajuje kapitalismus, ať již skrytě nebo otevřeně, existuje celá řada odstínů a směrů bohatě diferencovaných. Vedle reakční nebo konzervativní sociologie existuje sociologie demokratická, liberální, radikální, levicová. Mnozí významní sociologové v zemích kapitalismu nejsou sice marxisty nebo komunisty, ale jejich vztah ke společnosti, v níž žijí, i k oficiální buržoazní sociologii, je více než kritický. Mnozí sympatizují se socialismem, zajímají se o marxismus, kritizují zásadně soudobou oficiální buržoazní sociologii, její teoretické i metodologické principy a závěry.

Při přejímání a přehodnocování výsledků sociologie v kapitalistických zemích je třeba počítat s touto diferenciací. Bylo by však více než podivné v zemi, kde je sociologie programově budována na principech Marxovy koncepce materialistického pojetí dějin a jeho dialektické metody, přejímat základní pojmy, kategorie a koncepce nekriticky a bez přihlídnutí ke značné kritické práci, kterou vykonali mnozí humanisticky a kriticky orientovaní sociologové v kapitalistických zemích.

V poslední době můžeme pozorovat, že sociologie v ČSSR je do určité míry zaplavena řadou pojmů a kategorií, které se přejímají mechanicky, bez kritiky, bez výběru a také bez ohledu na to, že mnohé pojmy nejsou jednoznačně používány a interpretovány v zemích a v dílech, odkud se přebírají. Sociologická produkce časopisecká i knižní u nás přímo oplývá řadou pojmů a kategorií, jako

je systém, struktura, funkce, role, pozice, status, globální společnost, strukturace ap.

Není sporu o tom, že mnohé tyto pojmy a kategorie mají svůj teoretický, metodologický význam. Bylo by však správné vždy také poukázat na to, od kterého autora se přejímají a v jakém smyslu se používají. U těch pojmů a kategorií, které jsou sporné, pak poukázat na dvojznačnost, nejednotnost jejich používání, nebo také uvést významné námitky a kritiky, pokud jsou namístě a mohou přispět k větší teoretické a pojmové jasnosti.

V této stati se chceme zamyslet nad významem, možnostmi a užitečností kategorie sociální role. Tento pojem patří k nejpoužívanějším a nejvíce přejímaným. Chybí však téměř úplně jakékoliv předběžné kritické studie a dokonce jsou málo známé ty kritické výhrady, které jsou vůči tomuto pojmu vznášeny významnými představiteli soudobé světové sociologie. V dané souvislosti nejde o historii pojmu, o sledování geneze významu a používání kategorie sociální role v sociologii a sociální psychologii. Historické sledování otázky by nás zavedlo příliš daleko. Je dnes všeobecně přiznaným faktem, že kategorie role a s ní spjaté pojmy charakteru, masky nebo osoby (persona) nebo osobnosti mají ve svém významu úzký vztah ke světu divadla a hry. Jako určité buď metaforické, nebo analogické vyjádření představy o světě jako divadle a člověku jako herci a nositeli rolí mají své předchůdce již v antice. Poukazuje se v této souvislosti na Platóna, na stoiky, kteří viděli svět jako divadlo, kde každý člověk hraje roli, která mu byla přidělena bohem. Podrobněji o tom píše ve své výborné a kritické studii známý západoněmecký sociolog R. Dahrendorf, který říká, že od antiky přes křesťanskou tradici se stává obraz *teatrum mundi* téměř banální frází.¹⁾ Také u autorů jako je Cervantes, Calderon nebo Shakespeare lze doložit pasáže, kde se mluví o světě jako o divadle a o člověku jako herci.. U Shakespeara se uvádí nejznámější část ze hry *Jak se Vám líbí* začínající větou: *All the world's stage . . .* Ale také v *Machetovi* se mluví v podobném smyslu o životě. „Jest život jenom putující stín, jen herec ubohý, jenž chvíli svou si vykračuje, řádí na prknech a potom o něm neslyší se víc.“²⁾ Podobné výroky najdeme i v *Kupci benátském*.

Francouzská autorka Rocheblave-Spenlé uvádí ve své rozsáhlé práci o pojmu role v sociální psychologii četná jména filosofů, kteří v té či oné míře přispěli k vypracování pojmů role v jeho různých aspektech. Z amerických filosofů uvádí jména jako James, Baldwin, Dewey, Royce, Cooley, z francouzských Tarde, Bergson, Durkheim, Janet, Blondel, z německých autorů jsou to především jména Nietzsche, Simmel, Müller-Freienfels, Lewin, Löwith, Vierkanndt, Ichheiser.³⁾ To jsou však autoři, kteří obvykle jen používali pojmu role okrajově nebo v souvislosti s jinou problematikou, nenajdeme u nich systematickou koncepci pojmu role a její zdůvodnění. Je chybou autorky jinak velmi dobře informované a poučené,

¹⁾ R. Dahrendorf, *Homo sociologicus*, str. 18–19, Köln und Opladen, 1964.

²⁾ W. Shakespeare, *Macbeth*, V. 5, str. 79, *Tragédie II*.

³⁾ Anne-Marie Rocheblave-Spenlé, *La notion de rôle en psychologie sociale*, Paris 1962.

že si nevšímá významné tradice pojetí světa jako divadla a člověka jako nositele rolí nebo herce, jak je obsažena v tradici německé filosofie, zvláště pak u Schellinga, Hegela a nakonec i u Marxe v jeho pojetí rolí a charakterních masek. Na pojetí dějin jako divadla a hry v německé klasické filosofii upozornil velmi záslužně Karel Kosík ve své studii *Individuum a dějiny*.⁴⁾ Ve studii *Masky, role, charaktery* jsem se pokusil ukázat na přínos Marxe k této problematice.⁵⁾

Bez ohledu na řadu významných předchůdců koncepcí sociální role, kterou by bylo možné ještě dále doplnit, se však obvykle uvádějí v literatuře jako zakladatelé tohoto pojetí dva významní američtí autoři. Jsou to G. H. Mead a R. Linton. Největší vliv na další rozvíjení této koncepce v americké sociologii a sociální psychologii měl R. Linton, dílo G. H. Meada bylo až do poslední doby málo známé, teprve v posledních letech objevuje americká sociologie a sociální psychologie znovu jeho záslužné a významné práce. O G. H. Meadovi říká Rocheblave-Spenlé, že je autorem první systematické koncepce role. Mead jako filosof a psycholog zaměřuje ve svém hlavním díle především pozornost na zkoumání vztahu individua k rolím druhých a rozvíjí svéráznou problematiku *Me a Self*. Role zkoumá především v interpersonálním aspektu, nevšímá si téměř společenské determinace rolí v souvislosti s kategoriemi sociální kontroly nebo sociálního tlaku.⁶⁾

Naopak R. Linton spojuje aspekt psychologický s aspektem sociologickým. Je to dáno již také jeho zaměřením, Linton byl antropolog a etnolog. Spojuje také analýzu role nejen se vztahy Já k druhým, ale všímá si i toho, jako vztahy Já k druhým jsou spojeny s kategorií skupiny. Ale později se Lintonova definice role spjata s kategorií statu a chápána jako dynamický aspekt statu stala předmětem kritiky. V této souvislosti jistě bude zajímavé poukázat na historický původ pojmu status, který přešel do americké sociologie jako ekvivalent německého „Stand“. Později zpětnými překlady z americké sociologie přešel již jako jiný pojem do němčiny, která však má ještě právě termín „Stand“ nebo „soziale Stellung“. Porušila se tak zásada, že počet termínů a kategorií nemá být zbytečně bez potřeby rozmnožován. V americké sociologii se pak vytvořil stav, kdy se až scholasticky diskutovalo o rozdílu mezi pojmem pozice a status; mnohdy byl naprosto uměle konstruován rozdíl mezi těmito dvěma výrazy. Na toto zbytečné rozmnožování pojmů a termínů upozornil kriticky americký sociolog E. K. Francis.⁷⁾

Linton nejprve určuje status takto: „A status, in the abstract, is a position in a particular pattern.“ Dále rozvádí svoje pojetí takto: „A status, as distinct from the individual who may occupy it, is simply a collection of rights and duties.“⁸⁾ Role je dynamický aspekt statu. Role a status jsou neoddělitelné. V této souvislosti vzniká otázka: Proč je status statický a role jeho dynamický aspekt? Čím se

⁴⁾ K. Kosík, *Individuum a dějiny*, *Plamen* 10, 1966, str. 3–10.

⁵⁾ E. Urbánek, *Masky, role, charaktery*, *Sborník Marx a dnešek*, 1968, Svoboda, Praha.

⁶⁾ G. H. Mead, *Mind, Self and Society*, Chicago, 1934.

⁷⁾ K. Francis, *Wissenschaftliche Grundlagen soziologischen Denkens*, S. 8, München, 1957.

⁸⁾ R. Linton, *The Study of Man*, str. 113, New York, 1936.

pak liší status od pozice? Dahrendorf podrobil velmi ostré kritice Lintonovo pojetí role a statu, a tím vlastně i to pojetí, které se později navázáním na Lintonovu interpretaci sociální role rozšířilo v sociologii a sociální psychologii.⁹⁾

V sociální psychologii se kategorie sociální role stala nezbytnou součástí celkového pojetí osobnosti a člověka jako společenské bytosti. Téměř v každé příručce sociální psychologie se od konce třicátých let poukazuje na význam kategorie role pro vysvětlení socializačního procesu pro zespolečnění biologického lidského individua. Kategorie role se zmocnila i psychiatrie a psychoanalýza. Sem patří především J. Moreno se svým pojetím psychodramatu, kde hra spontánních rolí je používána pro terapeutické cíle. Kategorie role se také začala používat v ekonomii, v sociologii podniku, později i v celé řadě speciálních sociologických disciplín nebo při analýze dílčích sociologických problémů. Stačí jen poukázat na pojetí systému osobnosti u T. Parsonse, na studii R. Mertona o byrokracii i na jeho pojetí množství rolí (The Role-Set). Francouzský sociolog Gurvitch zahrnul pojem role do svého relativně spleťitého systému sociologického pojetí společnosti. V jeho koncepci role přispívají ke strukturaci a destrukuraci společenských vztahů a mohou realizovat očekávání i modifikovat nebo dokonce vytvářet nové sociální vztahy a jejich struktury.¹⁰⁾ Západoněmecký sociolog Schelsky použil zcela jednoznačně kategorii role k analýze situace mládeže a jejího vztahu ke společenské realitě.

Jen letmé seznámení se soudobou sociální psychologií a sociologií svědčí o tom, že pojem sociální role je velmi rozšířen a velmi často používán. Bližší zkoumání však potvrdí to, co říká ve své podnětné práci A. Rocheblave-Spenlé, že totiž neexistuje v soudobé sociologii a sociální psychologii „consensus“ mezi různými autory ohledně definice sociální role.¹¹⁾ Nedostatek consensu je především způsoben tím, že v používání pojmu role k analýze řady důležitých problémů není potřebné logické a pojmové čistoty. Pojem role je používán velmi nejednotně, často velmi ledabyly a logicky nedůsledně. Možné významové odstíny, různost akcentu té či oné stránky významu pojmu, jeho historické podmínění — to vše je základem četných sporů a polemik, často velmi neplodných a zbytečných.

Nezbytnou podmínkou kritického přehodnocení a teoretické i metodologické oprávněnosti pojmu sociální role je objasnění jeho možných a používaných významů. Je nesporné, že pojem role má svůj původ a je co do svého významu odvozen z oblasti divadla. Role v nejstarším významu znamená osobu, personáž, představovanou hercem.

Z této divadelní oblasti a tohoto významu pochází také pojetí role jako masky, jako určitého postoje. V tomto případě role znamená něco neautentického, něco jiného než je pravá skutečnost, to se vyjadřuje ve rčení „hraje jen roli“. Třetí

⁹⁾ R. Dahrendorf, cit. dílo, str. 48—67.

¹⁰⁾ G. Gurvitch, *La vocation actuelle de la sociologie*, str. 83, I., Paris, 1963.

¹¹⁾ A. Rocheblave-Spenlé, cit. dílo, str. 91.

význam role, který je zbaven hodnotícího přízvuku, se projevuje v určitých interakčních postojích. Člověk zde přejímá, bere na sebe roli druhých, nejde zde jen o hraní nebo předstírání či zastírání skutečnosti, jde o interpersonální vztah mezi já a druhými, jak jej chápe G. H. Mead. Čtvrtý význam pojmu role vlastně vyjadřuje něco jiného než postoj, nošení masky či hraní role, která je nějak předepsána. Jde o pojetí role ve smyslu funkce. Toto pojetí najdeme dosti často u E. Durkheima. A. Rocheblave-Spenlé se domnívá, že i toto čtvrté významové pojetí role pochází rovněž z oblasti divadla. V divadle se totiž každá jednotlivá role váže na druhou roli, má svůj význam v celku divadelního kusu a celek hry existuje jen jako funkce rolí, z nichž se skládá a které se v celku hry proplétají. Zde však již překračuje tento pojem ve svém intenzivním významu oblast sociální psychologie a společenských věd, takže můžeme mluvit o „rolí role“. Termín role ve smyslu funkce se objevuje ještě v běžném významu „sociální role“ (role ředitele, učitele, politika). Zde jde rovněž o určitou analogii s divadlem, protože sociální role charakterizuje jednotlivce jen z jednoho pohledu, a nikoliv v jeho totalitě. Hrát sociální roli tohoto druhu znamená také mít sociální důležitost, sociální význam.

Většina prací ze soudobé sociologie a sociální psychologie používá především pojem role ve významu postoje, přejímání rolí, nebo používá pojem role pro zkoumání funkcí, významu a důležitosti určité osobnosti nebo přesněji osoby v určitých sociálních vztazích. Méně, nebo vůbec ne, si všímá role ve smyslu představované personáže nebo ve smyslu masky a sociálního charakteru. Nebo ještě přesněji řečeno: ty směry a ti představitelé soudobé sociologie a sociální psychologie, kteří kladou velký důraz na zkoumání vztahu osobnosti k sociálnímu systému a daný sociální řád považují za strukturálně neměnný, používají pojmu sociální role především k analýze procesu učení, adaptace, konformismu. Chování podle rolí, přejímání rolí a ztotožnění s nimi považují za samozřejmý fakt a podmínku zespolečnění osobnosti. Většinou vůbec nejsou schopni podrobit kritické sebeanalýze své výchozí předpoklady v pojetí společnosti a člověka jako osobnosti, která vzniká k procesu socializace. Mlčenlivým předpokladem koncepce člověka jako bytosti, která se chová podle rolí, jež se od ní očekávají a vyžadují, je předpoklad strukturní stability a rovnováhy daného vnějšího sociálního systému, který nutí jedince přijímat role a chovat se podle nich. Druhým rovněž nevysloveným předpokladem tohoto pojetí je představa o člověku, který má být zespolečněn, jako o bytosti v podstatě velmi tvárné, plastické a přizpůsobivé. Je zajímavé, že ti představitelé sociální role jako očekávaného chování, které musí člověk přijmout, aby nebyl společností trestán nebo zavržen, berou natolik pojetí člověka jako nositele rolí vážně, a ne jako metaforu nebo analogii vzhledem k divadlu, že konečným nechtěným výsledkem jejich pojetí je představa světa jako divadla a člověka jako nositele a hráče rolí, které mu předepisuje anonymní společnost, která zastupuje v tomto případě známého autora divadelní hry. Vůbec si například nepoloží otázku: Proč nazývat a analyzovat nutné úkoly a způsoby chování,

keré si musí jednatlivec osvojit a naučit, rolí? Proč bychom nemohli mluvit o tom, že jednatlivec v procesu učení, socializace se učí plnit povinnosti, úkoly nebo později vykonávat určité funkce? Je zde jistá logická vnitřní nedůslednost. Jestliže použití pojmu role nemá ten význam jako původně v divadle, že jde jen o hru, o něco, co jde odložit po představení, nebo ten význam, že jde v podstatě o něco neautentického, nepravého, co se prostřednictvím role jako masky zastírá nebo předstírá, pak jaký jiný význam má použití pojmu role pro očekávaná chování lidí? Má se zde zdůraznit, že pro jednatlivec jsou skutečně povinnosti nebo úkoly, které mu předepisuje společnost, něčím vnějším, nepravým, neautentickým, co je mu přiděleno neznámým autorem a neznámým režisérem? Nebo to má skutečně znamenat, že člověk je jen souhrnem rolí a že nic jiného jeho život ve společnosti není než hraní rolí, že tedy člověk také nemůže být ničím jiným v moderní společnosti než hráčem rolí? Je to daň za zespolčenštění a za přijetí člověka do světa společnosti, do světa dospělých? Pak by to ale skutečně znamenalo, že svět člověka je jen divadlem, a že člověk je skutečně jen herec, že tedy dějiny chování člověka jsou nejhorší divadelní hrou, jakou kdo napsal, protože na rozdíl od skutečných divadelních her, které jsou vymyšleny a jsou sférou nereálného světa a vědomé hry, jsou dějiny člověka a jeho svět natoľik reálné, že přestávají být hrou? Tyto námítky je možno ještě dále doplňovat. Všechny většinou mohou poukázat na to, že soudobá koncepce člověka jako souhrnu rolí a společnosti jako síly, která je předepisuje, si není vědoma svých vlastních výchozích předpokladů a ani o nich neuvažuje, nebo uvažovat nechce.

Tomuto pojetí totiž stačí, že koncepce člověka jako nositele rolí, onoho proslulého Homo sociologicus, který toľik znepokojuje R. Dahrendorfa, se pro oblast empirického zkoumání socializace osobnosti, pro oblast analýzy zařazování člověka do světa sociálních norem a vztahů ukazuje jako plodná a aplikovatelná. Lze s ní dojít k určitým docela uspokojivým výsledkům. Skutečnost se touto koncepcí dá popsat, jednatlivec vysvětlit. Konstrukce Homo sociologicus se dá instrumentálně použít k analýze vztahů mezi jednatlivcem a společností s jejím tlakem sociální kontroly, závazných norem a hodnot. Je to ale všechno? Zachycuje konstrukce Homo sociologicus všechny podstatné a důležité vztahy mezi jednatlivcem a společností, dává vyčerpávající odpověď na otázku o podstatných vlastnostech člověka v rámci určitého historického typu společnosti? A jak se představa o společnosti jako nepřetržitém řetězu očekávaných rolí a jednání vyplývajícího z tohoto očekávání realizuje ve společnosti, kde proti vládnoucímu systému norem hodnot a kulturních vzorců vystupuje konkurenční systém norem a hodnot? Kde tedy společnost nemá pevnou stabilizovanou strukturu a kde vládnoucí hodnoty a normy nepřijímá většina obyvatelstva?

Pod tlakem těchto a podobných kritických námitek i ve snaze vyrovnat se s fakty rozporných systémů hodnot a kulturních vzorců v soudobých industriálních společnostech, snaží se mnozí sociologové opravit a upřesnit koncepci rolí a člověka jako nositele rolí. Američtí sociologové Berman a Rosenberg věnují

velkou pozornost rozporným požadavkům společnosti na jednotlivce a současně jednoznačně zdůrazňují autonomii a určitou svobodu jednotlivce vůči danému systému hodnot a norem. Od původní představy o společnosti jako nepřetržitého řetězu očekávaných rolí a chování, které vyplývá z tohoto očekávání, přecházejí k představě světa jako souhrnu možností a příležitostí, kde si jednotlivce může také rozhodnout, které role přijme a které ne, kde tedy má právo volby a rozhodování, možnost odmítnutí a vzpoury proti nutícím požadavkům rolí, proti vnějšímu tlaku společenské konformity. „Když osobnost plně internalizovala jisté hodnoty a názory, a tím získala smysl identity a integrity — může prohlížet na společenský svět jako na výběr možností a příležitostí.“¹²⁾ Toto pojetí je pružnější a umožňuje vyhnout se rigidnímu pojetí skutečnosti jako jedolitého systému závazných norem a nutících požadavků a současně ponechává určité možnosti i jednotlivci ve vztahu ke společenskému systému norem, hodnot a kulturních vzorců.

R. Dahrendorf ve své kritice pojetí člověka jako nositele rolí, ve svých výtkách proti nedostatečnosti a neúplnosti obrazu člověka v konstrukci Homo sociologicus, přiznává určitou oprávněnost a použitelnost takového pojetí. Definuje role jen jako komplex očekávaného jednání, které se váže na danou sociální pozici a kritizuje takové pojetí role, které ztotožňuje roli s vlastním chováním člověka. Ztotožnění role s vlastním chováním jednotlivce znamená vrchol redukce člověka nejen na nositele rolí, ale na loutku a slepý a poslušný nástroj vnějších anonymních sil společenského tlaku. Ale ani zdůraznění rozdílu mezi vnějším nutícím tlakem očekávané sociální role a vlastním chováním jednotlivce ještě vůbec plně neřeší otázku o únosnosti a platnosti konstrukce Homo sociologicus, a zvláště pak otázku, kde je zaručena autonomie, svoboda a určitá míra nezávislosti jednotlivce vůči požadavkům společnosti. Není ani také správné podle mého soudu, považovat konstrukci Homo sociologicus v rámci sociologie za užitečnou instrumentální koncepci a doplnit ji pak antropologickými a etickými principy z mimosociologické sféry. Dahrendorf má pravdu v tom, že obraz světa jako vnější nutící síly očekávaných rolí a člověka jako nositele rolí, který na tyto požadavky reaguje, pomáhá k pochopení určitých vzájemných vztahů mezi jednotlivcem a společností. Tato konstrukce a toto pojetí by nemohly vzniknout, kdyby nevyjadřovaly určitý reálný vztah mezi jednotlivcem a společností, zvláště pak z hlediska teorie socializace a učení. Každá společnost má určitý relativně stabilizovaný systém norem, hodnot a kulturních vzorců, jež jsou vůči jednotlivci, který se do určité míry nahodile do tohoto systému zařazuje a začleňuje, nezávislé. Určitý stupeň nebo míra adaptace, konformismu, přizpůsobení je nutná v každé společnosti. V tomto smyslu je každá výchova, proces učení, socializace jednotlivce procesem přejímání a procesem identifikace s vnějšími nutícími požadavky určité společnosti. I metafora role používaná k analýze procesu socializace a internalizace vnějších norem je případná. Jde o přejímání něčeho vnějšího, chování a způsobů

¹²⁾ J. Bensman, B. Rosenberg, *Mass, Class and Bureacracy*, str. 63, 1963.

jednání, které jsou předem dány a předepsány jako v divadelní hře, je nutno se určitému chování učít, je tu určitá míra napodobování a přizpůsobování. Ale tento proces má své meze. Redukovat veškerý vztah jednotlivce a člověka na vztah k očekávanému komplexu rolí a jejich přejímání jednotlivcem, znamená zacházet příliš daleko. Zde totiž vystupuje problém, jak a kdy vlastně vzniká představa o světě jako souhrnu požadovaných a nutících očekávání a jednotlivci jako souhrnu nebo nositeli rolí, představa, která si klade nároky na vyčerpávající koncepci pojetí světa a člověka i mimo problematiku socializace osobnosti, mimo oblast sociální psychologie. Není představa nebo dokonce koncepce o člověku jako nositeli rolí produktem té společnosti, kde problémy přizpůsobení, adaptace a konformismu jednotlivce dosáhly vrcholu? Není redukce složité, mnohostranné a nevypočitatelné lidské bytosti na sumu rolí odrazem nebo výrazem takové společnosti, kde standardy rolí, nivelizace osobností na personáže s konformní maskou nahradily autentickou lidskou individualitu s její nevypočitatelností, jedinečností a neopakovatelností? Je příznačné, že představa o světě jako velké scéně a člověku jako hráči a nositeli rolí se především rozvinula ve Spojených státech a je také symptomatické, že největší kritické výhrady proti redukci člověka a jeho osobnosti na sumu rolí vycházejí především z Evropy, ve Spojených státech jen od těch sociologů, kteří jsou orientováni nekonformně a spojují sociologický přístup s filosofií a antropologií nebo jsou ovlivněni evropskou humanistickou a kritickou tradicí (Dahrendorf, Berger, Lefebvre).

Často uváděná francouzská autorka A. Rocheblave-Spenlé poukazuje plným právem na to, že v USA se na rozdíl od Evropy rozvinulo pojetí role na terénu pragmatistické tradice filosofie a že pojem role je spjat především s otázkami přizpůsobení jednotlivce systému a společnosti, která je považovaná ve své podstatě za rozumnou, správně uspořádanou a odpovídající požadavkům rozumu a pokroku. Většina amerických autorů se nikdy nezamýšlela nad antropologickými předpoklady a důsledky koncepce rolí. Byli spokojeni, když chování člověka vzhledem k očekávaným rolím přispívalo k udržení rovnováhy a stability společnosti a pevně připoutávalo jednotlivce k danému systému hodnot a norem. Na rozdíl od této tradice USA ve Francii a Německu se mnozí autoři dívají s nedůvěrou na kategorii a koncepci sociální role. Vidí v ní něco mechanického, nuceného, co omezuje a spoutává svobodu, tvořivost a spontaneitu člověka. Chtějí, aby člověk překročil sociální determinaci, aby nebyl jen personáží, ale svobodnou a rozvinutou osobností. Poukazují na to, že redukce člověka na souhrn rolí nebo pouhého nositele rolí ohrožuje lidskou osobnost, má konzervativní důsledky, poněvadž očekávané nutící jednání vůbec neanalyzuje. Představitelé koncepce člověka jako nositele rolí si buď vůbec nevšimají problémů vzniku neočekávaného, neobvyklého, nového, nebo jednání neočekávané, neobvyklé, mimo očekávané role hodnotí jako deviaci, jako individuální vadu, jako individuální neschopnost jednotlivce se adaptovat a přizpůsobit, jako určitý patologický jev.

Je však zajímavé, že někteří humanisticky orientovaní sociologové a filosofové,

kteří kritizují redukci člověka na nositele očekávaných a společností vnucovaných rolí, používají kategorie role často jako velmi užitečného nástroje analýzy kapitalistické, masové a byrokratické společnosti a jako nástroje její kritiky.

Jde o takové pojetí, které používá kategorie role v prvním a druhém významu tohoto pojmu, jak jsme výše uváděli. Je tu především otázka, proč v moderní kapitalistické společnosti lidské jednání nabývá charakteru role a proč se dějiny lidí podobají divadlu a hře? Současně jde i o druhý význam kategorie role, o roli jako masku, kdy lidé hraním role něco předstírají nebo zakrývají. Tento model světa jako divadla a hry a člověka jako herce a nositele masek, které něco skrývají nebo předstírají, není zaměřen na redukci člověka a na vytvoření určité abstraktní konstrukce. Toto pojetí klade otázku, proč se dějiny podobají divadlu, proč se svět zcela reálně jeví jako velká scéna a lidé jako herci, kteří hrají cizí, vypůjčené nebo vnucené role, které neodpovídají jejich podstatě, jejich vlastním, osobním kvalitám. Proč se v dějinách stává a může stát, že lidé jsou něčím jiným, proč určitá fáze lidských dějin vývoje produkuje rozpolcení člověka na člověka soukromého a veřejného, pravého a nepravého, autentického a neautentického? Proč lidé jako jednotlivá individua hrají role nebo jsou jim vnuceny či propůjčeny různé sociální charaktery a masky, proč hrají a mohou hrát role, které neodpovídají jejich individuálnímu významu, kvalitě a hodnotě?

Mezi významné představitele tohoto pojetí světa jako divadla a člověka jako herce s maskou a sociálním charakterem, který není totožný s jeho individualitou, patří všichni velcí umělci typu Shakespeara, představitelé německé klasické filosofie, ale také K. Marx se svým pojetím rolí a charakterních masek, které rozvinul v souvislosti se svou koncepcí odcizení, zvěčnění, personifikace věcí a sociálních sil. Mezi významné dramatické spisovatele 20. století, kteří vytyčili otázku o vztahu mezi lidskou povahou, podstatou a maskou nebo rolí, kterou člověk hraje nebo musí hrát, patří i například Pirandello (*Šest postav hledá autora*), O'Neill (*Velký bůh Brown*). Otázku rolí a masek v souvislosti s problémy každodennosti rozvíjí a analyzuje H. Lefebvre, který vědomě navazuje na Marxovu koncepci rolí a charakterních masek, na Marxovu koncepci personifikace věcí a sociálních sil určitými jednotlivci.¹³⁾ Na pojetí světa jako divadla a hry a člověka jako nositele rolí masek nebo případnou loutku upozorňuje americký sociolog Peter L. Berger, který spojuje kritický přístup americké sociologie s hlubokou znalostí evropské existenciální a fenomenologické filosofie.¹⁴⁾

Představitelé této tendence se individuálně i historicky od sebe velmi liší. Ale jejich základní přístup je obdobný nebo podobný. Používají kategorií hry, divadla, role a masky jako kritického nástroje k analýze lidských historických situací a etap, snaží se pomocí těchto pojmů proniknout hlouběji k poznání lidské osobnosti. Znepokojuje je fakt, proč lidé mohou své dějiny prožívat a dělat tak, že mají

¹³⁾ H. Lefebvre, *La critique de la vie quotidienne*, t. I, II, Paris, 1958, 1961.

¹⁴⁾ P. L. Berger, *Invitation to Sociology*, London 1963.

ráz velké tragédie, komedie, ale i frašky, mumraje či maškarády. Mohlo by se zdát, že všechny tyto pojmy jsou velmi vágní, neurčité a že mnozí moderní sociologové, kteří si zakládají na vědecké validitě a verifikovatelnosti svých koncepcí, by je prohlásili za spekulativní. Ale výsledky, kterých představitelé této kritické koncepce dosáhli v oblasti filosofie, sociologie, ale i umění, jsou velmi cenné a přesvědčující. U Shakespeara můžeme najít mnoho výroků a představ o člověku jako herci a o světě jako divadle. Bylo by však zjednodušením vydávat Shakespeara za autora, který redukoval člověka na herce a složitý svět lidských osudů jen na divadelní scénu. Shakespeare předvádí bohatý výběr lidských postav a personáží a současně také jejich snahu a boj proti redukcí člověka na roli, na konformní a přizpůsobivá průměrná lidská individua. Všichni jeho tragičtí hrdinové jsou tragičtí také proto, že překračují jim určené připsané nebo vnucené role, vzpírají se jim, odmítají se s nimi ztotožňovat. Jeho hrdinové nechtějí být rozpolceni na osobu soukromou a společenskou, chtějí být plnokrevnými všestrannými osobnostmi, které samy určují svůj vztah ke světu a své místo v něm. „Shakespeare ve svých ideálních hrdinech nezdůrazňuje ani tak mnohostrannost, jako celistvost. Shakespeare se bouří, když člověk je pouhou podmíněně praktickou figurkou, vykonavatelem funkce, pracovníkem, podružnou věcí. Rozličnost funkcí, které člověk ve společnosti vykonává, sama o sobě nic neřeší. Pro Shakespeara je důležité, aby sám člověk, nositel těchto funkcí se pod nimi neztrácel, aby celistvá osobnost, aby duše člověka nalezla společenskou hodnotu a uznání.“¹⁵⁾

Marxe zase zajímala a vzrušovala otázka, jak je za určitých okolností možné, že „průměrná a groteskní personáž může sehrát roli hrdiny“ (Ludvík Napoleon III). Ve své brilantně napsané práci 18. brumaire Ludvíka Bonaparta používá k analýze určité dějinné etapy a významu role určitého individua právě kategorií divadla a role. Marxovi se právě pomocí koncepce odcizení a personifikace odcizených sociálních sil podařilo objasnit, jak určití jednotlivci mohou mít historický význam a moc, které jim nepřísluší vzhledem k jejich osobním kvalitám. Marxovi jde tedy o neadekvátní role nebo o cizí propůjčené či usurpované masky.

Vynikající italský dramatický spisovatel L. Pirandello se v řadě svých her snaží proniknout za masky, závoje a role, které zastírají skutečnou povahu jednotlivce. Ví dobře, že je rozdíl mezi tím, jak se člověk jeví, a co ve skutečnosti je, rozlišuje mezi představami lidí o sobě a představami druhých o nás. Zneklidňuje ho proměnlivost lidského sociálního charakteru, jeho neurčitost a mnohovýznamovost. Dospívá k názoru, že personáž, kterou stvořil dramatický autor, je vlastně určitější, přesnější a jednoznačnější než lidé se svými maskami a rolemi v životě. Vždyť postava znamená vždycky někoho, kdežto člověk v životě může být i „nikdo“.¹⁶⁾

Podobně i O'Neill nezávisle na filosofii a sociologii si klade ve svých hrách

¹⁵⁾ N. Berkovskij, Eseje o tragédii, str. 36, Orbis, Praha 1962.

¹⁶⁾ L. Pirandello, 5 her, str. 186, Odeon, 1967.

otázku, co vlastně po člověku, který zemře, zbývá. Děsí ho představa, že maska a role člověka ve společnosti žije dál, i když člověk zemřel, že člověk jako nositel rolí a sociálních charakterů je tak snadno zaměnitelný. Dospěl tak k názoru soudobé sociologie, která upozorňuje na to, že role člověka ve společnosti jsou vázány na jeho sociální pozici, a ne na jeho osobní kvality.

Moderní umění i kritická filosofie tak navazují nevědomky na tradici německé klasické filosofie, na Marxe; kategorie role, pojetí světa jako divadla, scény nebo hry slouží k hlubšímu poznání člověka a jeho historicky situované existence a současné je základem protestu proti světu, kde je člověk buď jen rolí a maskou, takže již vlastně není nikým, je protestem proti světu, kde lidská svébytnost a autenticita je zakryta nebo potlačena neautentickými sociálními charaktery a vnučenými či vypůjčenými maskami. Obraz světa jako divadla a člověka jako loutky či herce, který hraje hru, kterou nenapsal, má pomoc i člověku, aby pochopil, že je také autorem svého životního dramatu. Nebo aby pochopil, že když zatím není spoluautorem svého životního, dějinného dramatu, že jím má a musí být. „Vraťme se ještě jednou k představě loutkového divadla, kterou jsme již ve svých argumentech uvedli dříve. Vidíme loutky, jak tančí na své miniaturní scéně, pohybují se nahoru a dolů podle toho, jak se zatáhne nitkami, a sledují předepsanou cestu svých různých jednotlivých částí. Učíme se rozumět logice divadla a nacházíme v těchto pohybech sami sebe. Určujeme své místo ve společnosti a poznáváme tak, jak je naše vlastní pozice závislá na jemných nitkách. Na okamžik se skutečně považujeme za loutky. Ale pak pochopíme rozhodující rozdíl mezi loutkovým divadlem a naším vlastním dramatem. Na rozdíl od loutek máme možnost zastavit svůj pohyb, poohlédnout se a uvědomit si, jaký mechanismus s námi hýbe. V tomto činu tkví první krok k svobodě. V tomto činu nalzáme také závěrečné ospravedlnění sociologie jako humanistické disciplíny.“¹⁷⁾

THE SOCIAL ROLE CONCEPT

Eduard Urbánek

R é s u m é

An essential condition of the progress of sociology in Czechoslovakia is that it should draw on the results achieved in other countries, especially in the USA, France, Germany and Great Britain. A critical approach is, of course, required. Many of the concepts and categories current in sociology in the western countries are employed variously, carrying shades of meaning that are often quite contradictory. One of the much-used categories of contemporary sociology and social psychology that has been adopted in Czechoslovakia is that of the social role. This concept — a product of recent decades — provides a classic example of ambiguity, multiplicity of meanings and disunity in the use of sociological categories. Among the

¹⁷⁾ P. L. Berger, *Invitation to Sociology*, str. 199.

most disputable is the concept that reduces man in modern society to a sum of roles. The idea of role is open to many meanings. Employment of the social role category and the concept of man as a sum of roles is appropriate only in a restricted field, especially where stress is placed in the study of personality and the socialisation of personality on adaption, discipline and conformity. But man is something more than a sum of roles. To many of his activities the concept is applicable purely in a metaphorical sense; the very system of norms and values in society is not always homogeneous and does not advance clear-cut demands and expectations. Man has the opportunity to choose, resist, oppose, he may not necessarily adopt the expected modes of behaviour.

The category of role, the concept of man as an actor playing a part and of history as a drama can, however, serve critically-minded philosophers and sociologists as a basis for elucidating the substance of the historical process; it can help to explain why and when man is actually an actor, bearer of a role, or even a puppet and why certain stages of history are truly tragedies, comedies and sometimes burlesques and farces. This concept can be traced from German classical philosophy, we find it used by Marx and by the critically-inclined among present-day sociologists and philosophers (c. g. Lefebvre, Berger).

BEDŘICH BAUMANN

K PROBLEMATICE TZV. DRAMATU IDENTITY

(K 100. výročí narození Luigi Pirandella)

Naši generaci charakterizuje skutečnost, že člověk se stal problematickým sám sobě a že si je této problematičnosti vědom.

M. Scheler (1928)

Co vědí o dramatu ti, kdo znají jenom drama?

E. Bentley

K hlubšímu chápání situace, která bývá většinou vágně označována jako *krize divadla* vůbec a krize československého divadla zvláště, nevystačíme s obvyklými estetickými, literárně kritickými, literárně historickými nebo psychologickými kategoriemi. Ukazuje se nezbytnost studia sociologické dimenze celého obrovského komplexu této problematiky.

Zároveň se však stává stále a stále zřejmějším, že sociologie divadla je nesmírným, dosud nevyužitým kapitálem jak pro rozvoj sociologické teorie, tak pro rozvoj některých speciálních disciplín a oblastí.

Sociologie literatury ve světovém měřítku patří — přes svou popularitu a přitažlivost — k nejméně rozvinutým a nejméně systematicky zpracovaným oblastem sociálních věd. Hlavní příčina tohoto zaostávání je dvojitá. Za prvé nejsou ti, kdo se zabývají společenskými podmínkami umění vůbec a literatury zvláště, sociologové, nýbrž převážně literární kritici nebo historikové, a sociologická interpretace uměleckých děl jim slouží ke komplexnějšímu, všestrannějšímu chápání umění jako celku. Jejich práce je s to napomáhat k objasnění problémů, ale nelze ji chápat jako systematickou v sociologickém kontextu. Za druhé, pokud se sociologií literatury zabývají marxisté nebo badatelé ovlivnění marxistickou metodologií, jsou ve větší nebo menší míře poplatní zjednodušujícím koncepcím interpretujícím rozsah, zaměření a problematiku dané oblasti výlučně v termínech třídního boje a třídního vědomí. Nesporný vliv na taková simplifikující pojetí mělo to historické údobí ve vývoji marxistického myšlení, kdy autenticky marxovská dialektika, vlastní jádro marxismu, byla pokřivována a zatlačována

mechanistickým determinismem, nejčastěji ekonomistického charakteru. Údoby nadvlády „teorie odrazu“ kombinované s vulgarizovanými a neprávem extrapolovanými myšlenkami I. P. Pavlova a údobí vulgárních deformací stalinského dogmatismu jsou dva příklady. Práce L. Goldmanna, zejména jeho výklad Racina a některých dalších moderních uměleckých děl, jsou výjimkami potvrzujícími pravidlo.

Práce G. Lukáce z počátku 20. let našeho století o sociální podmíněnosti moderního románu obrážející jednu vývojovou etapu v dějinách marxismu a jiných myslitelů podobné orientace jsou nepochybně sociologicky relativní a skýtají dnešním marxistům množství cenných podnětů. Avšak vlastní sociologické studium literárních jevů je záležitostí mnohem a mnohem složitější.

Jde o to, respektovat jak metodologicky nejzávažnější historickou návaznost marxismu, dějinnou realitu různých modelů marxismu, tak historické „osudy“ marxismu, posuvy, které se v něm odehrávají tváří v tvář změnám v charakteru současné epochy. V duchu pojetí R. Garaudyho (*Marxisme du XXe siècle*, Paris-Genève, 1966) je při tomto druhém přístupu východiskem žádoucí model filosofie, „která by byla s to integrovat vše, co v myšlení dvacátého století změnilo pojmy skutečnosti, pravdy, krásy a morálky.“¹⁾ Zprostředkování mezi oběma odlišnými přístupy nebylo dosud provedeno a lze k němu dospět jen kritickou sebereflexí marxismu, bez níž není možná účinná integrace a opravdový dialog. Takový dialog mezi marxisty se totiž neobejde, jak právem zdůraznil L. Sochor (tamtéž), bez stejně opravdového dialogu mezi marxisty samými.

Na druhé straně je ovšem nutno mít stále na zřeteli celkem banální zásadu — pohříchu našim marxistům ne vždy zcela jasnou — že integrace jako výraz koexistence v oblasti vědy a umění je výsledkem reálné spolupráce na základě zásad, na nichž se můžeme shodnout, a nikoli ideologické kapitulace, ideologického pohlcení nebo sebekastrace, zřeknutí se nebo při nejmenším potlačení toho, co tvoří novou kvalitu socialistické vědy a socialistického umění. Prostředkem takového pochybeného pojetí „integrace“ bývá na straně některých západních myslitelů teorie třídně nerozlišené industriální společnosti a teoretický tlak proti společenským aspektům umění, provázený shodnou kulturně politickou praxí, na straně některých našich pracovníků snaha „integrovat“ do naší duchovní sféry to, co v zemích svého původu do své duchovní sféry neintegruje naprostá většina vlastního národa, např. soubor představ, postojů a předsudků francouzského nebo amerického kulturního snoba²⁾.

Tvořivý marxismus 20. století — a široký proud marxistického myšlení se v průběhu historického vývoje vždy snažil identifikovat, delimitovat se vůči antitetickým směrům a proudům — je nutno odlišit co do poměru k vědeckotechnické revoluci podobně jako vůči umění jako významným polarizačním osám jak od

1) L. Sochor, *Marxismus XX. století. Literární noviny* z 20. 1. 1967.

2) I. Skála, *Několik poznámek k tzv. evropské integraci kultury. Rudé právo* z 2. 4. 1967.

soudobého konzervatismu, tak liberalismu. *Konzervatismus*, který ztratil krok s rytmem času a se základními změnami epochy, se staví k nástupu vědeckotechnické revoluce i k vývojovým proměnám umění skepticky, neboť jejich společenské účinky se vymykají z úzkého rámce jeho představ o socialismu. Moderní umění pokládá za trojského koně, který by mohl vést ke „zburžoaznění“ socialismu. *Liberalismus* má dvě základní varianty: existencialistickou a pozitivistickou. *Existencialistická* varianta neúměrně zdůrazňuje roli nehistoricky a individualisticky pojatého subjektu. Její etiku absolutizuje jakýsi abstraktní humanismus. Podle výstižné charakteristiky S. Provozníka a L. Tomáška „humanismus a morálka ční v tomto pojetí jako výstražné sloupy doby, jako jejich duchovní svědomí, jemuž však chybí vědecké a reálné historické zakotvení v politické a sociální skutečnosti“.³⁾ *Pozitivistická* varianta liberalismu naproti tomu nachází jistotu jen v objektivních hybných silách společenského vývoje a je „výrazem skepse vůči člověku, vůči subjektu ať existenciálně lidskému či institucionálně politickému“ (tamtéž).

Závěry klasiků marxismu o zvláštním poslání dělnické třídy stejně jako o charakteru jiných sociálních tříd a skupin v dané epoše kapitalismu jsou skutečně *historicky podmíněny* a nelze z nich vyvozovat jakési zabsolutizované hledisko třídnosti, jímž by se dalo podle každodenní potřeby manipulovat v zájmu mimo-vědeckých nebo zcela nevědeckých hledisek, ani popírat společenské jevy vyvíjející se nezávisle nebo relativně nezávisle na boji tříd a skupin. Třídně podmíněný, ideologický aspekt tvoří jen jednu stránku společenských jevů. Avšak chtít na druhé straně z titulu „historické podmíněnosti“ třídnosti třídnost společenských jevů, resp. jejich vázanost na existenci sociálních skupin popírat, zamlžovat nebo dokonce eliminovat je nevědecké a nemá s marxistickým přístupem zhola nic společného.

Cílem této stati, která je součástí větší ehystané studie o sociologické problematice moderní literatury, je ověřit platnost a nosnost uvedených metodologických premis na jediném článku jedné vývojové fáze moderního dramatu, tzv. *dramatu identity*, sahajícího od Strindberga přes Pirandella až k Beckettovi a Ionescovi. Tímto článkem je *Luigi Pirandello*, „blues 20. století“, jedna z nejpozoruhodnějších a zároveň nejspornějších postav ve vývoji moderního divadla, a jen okrajově se dotýkáme problematiky identity u Eugena O'Neill a některých typických prozaiků. Některé závěry a souvislosti přejímáme z práce o některých paralelách mezi teoretickým a uměleckým vyjádřením pojmu sociální role. Tato studie, kterou publikujeme v podzimním čísle (1967) amerického časopisu SOCIAL RESEARCH (*George H. Mead and Luigi Pirandello*) je pokusem o interpretaci Pirandellovy dramatické tvorby ve světle teorie sociální role v meadovské tradici, jejíž analýza je předmětem našeho vědeckého zájmu a úsilí po delší dobu. Cenným zdrojem poučení je nám jedna z nejvýznamnějších studií v oblasti literatury

³⁾ Jde o marxistickou syntézu tvořivého poznání. Rudé právo z 23. 8. 1967.

a dramatu, kniha *L. Lowenthala Literature and the Image of Man* (Boston 1963).⁴⁾

Lowenthal dovedl svou analýzu evropského dramatu až k H. Ibsenovi. Čerpáme z cenných poznatků tohoto amerického sociologa, ovšem u vědomí toho, že sociologická analýza dramatu identity a Pirandellova díla zvláště je složitější a náročnější než her Ibsenových, které kritikové často považují za „sociologické trakáty“ (J. W. Krutch, E. Bentley aj.).

Souhlasíme s názorem britského sociálního psychologa Z. Barbu, že drama identity je „nejenom nejradikálnější transformací tohoto žánru až dosud, ale také nejpůvodnějším výrazem dramatické situace (condition) současného člověka“.⁵⁾

Vlastnímu tématu předepisujeme úvahu o funkci divadla v umělecké tvorbě a o problému identity v moderní industriální společnosti.

Umělec nám podává explicitní nebo implicitní obraz orientace člověka vůči společnosti selektivním výběrem problémů a osobností. Zobrazuje chování zvláštních charakterů v konkrétních situacích. Jestliže sociální vědec často odosobňuje reakce jednotlivce, aby vylíčil širší kontext politických, ekonomických a sociálních sil, a jestliže na druhé straně paměti, autobiografie, deníky a dopisy často zamlžují a zkreslují obraz sociální skutečnosti dodatečnou racionalizací a sebesoprávněním, právě *umělec líčí to, co je více než realita sama*.⁶⁾ August Strindberg napsal: „Vyšší fantazie má větší realitu než je tato aktuálnost. Tyto banální náhody existence nejsou podstatou života.“ A Luigi Pirandello: „Život je ve skutečnosti méně skutečný než umění: — Příklad v životě může být absurdní — umělecké dílo, jestliže je uměleckým dílem, nesmí. Z toho vyplývá, že je nesmysl vinit umělecké dílo z absurdnosti a nepravděpodobnosti ve jménu života.“

Podle L. Lowenthala umělec není ani artikulovaný záznamový stroj ani neartikulovaný mystik, nýbrž *specializovaný společenský myslitel*. Úkolem sociologie literatury je především uvést zkušenosti spisovatelových imaginárních charakterů a situací ve vztah s historickým klimatem, z něhož vyvěrají, transformovat soukromou rovnici témat a stylistických prostředků v rovnici sociální.

Dramatická tvorba zaujímá v umění zvláštní místo. L. Lowenthal zdůraznil: „Divadlo poskytuje znamenitý prostředek pro hru sociálních sil v interakci. Už svou definicí představuje drama pluralistický svět; je sotva kdy omezeno na jednotlivou osobu a zřídka na jednotlivou instituci, a obvykle zasahuje mnoho individualit a sociálních významů, jejichž jsou nositeli. Pak závěrečný akt s jeho aurou lidské kontinuity nemá neodvratnou konečnost a vymezení (definition), kterou směřuje sdělit konec epické básně nebo románu. Hra, svou vlastní pova-

4) Viz B. Baumann, Umělec jako specializovaný společenský myslitel. Sociologický časopis, 1967/1. — O Lowenthalovi viz též náš článek Umění jako literatura a jako zboží, Sociologický časopis, 1965/6.

5) Z. Barbu, The Sociology of Drama, New Society 1967/227, str. 163.

6) L. Lowenthal, Literature and the Image of Man. Boston, 1963, str. IX, X.

hou napodobivá reprezentace života, může být snáze spjata s realitou samou.⁷⁾

Tři století vývoje evropské literatury a dramatu jsou obrazem sociálních dějin a daly by se znázornit křivkou, která vrcholí v *moderním individualismu* a ve 20. století klesá až k bodu, kdy je člověk ohrožen mocnými technologickými a společenskými silami z každého koutu naší planety a stává se problémem sám sobě. Ve svých historických počátcích má drama velmi úzký vztah k reformaci obecně a ke kalvinismu zvláště a je „literárním výrazem prvního stadia konfliktu mezi tradiční společností a vznikajícím duchem individualismu“.⁸⁾ V 17. století začala ztrácet úřednická šlechta ve Francii (*noblesse de robe*) svou pozici u dvora, tj. tradiční status a sociální funkci. Stávala se „marginální skupinou“ a jedním z projevů tohoto sociálního traumatu byl její příklon k „jansenistickému“ fatalismu, odsuzovanému církví jako kacířství a „tragická vize světa“ (L. Goldmann), jejíž kořeny jsou ve snahách o identifikaci se „skrytým bohem“ (*Deus Absconditus*). Literárním ekvivalentem těchto snah a postojů je dílo Racinovo, Pascalovo aj. Nedílnou součástí rostoucího individualismu je stoupající vědomí historičnosti každého jednotlivého individua a sociální podmíněnosti rolí, které v dějinách hraje. Od 17. století — a zvláště patrně je to na německém dramatu 18. století — se problém *adaptace vůči organizované společnosti* stává ústředním tématem literatury. Právě dílo Ibsenovo (1828—1906) je dokonalou ukázkou poklesu onoho středostavovského optimismu, kdy pojem adaptace vůči společnosti nabyl radikálně nového obsahu.

„*Moderní drama*“ je pojem do značné míry mlhavý a nereflektovaný. Obecná shoda je celkem v tom, že termín moderní drama zahrnuje pět zcela odlišných podob, které se zhruba kryjí s jeho vývojovými etapami. První podoba je drama „postklasické“ a jeho rozkvět počíná 30. lety 18. stol. (Roku 1731 byla uvedena hra G. Lillo *The London Merchant*, roku 1755 Lessingovo drama *Miss Sarah Sampson*). Druhá vývojová forma „moderního dramatu“ je drama „postindustriální“ s počátky v 30. letech minulého století, jehož typickým výrazem je Wagnerovo *Gesamtkunstwerk*. Třetí podoba, nastupující v 80. letech 19. stol., je tzv. hnutí za Nové divadlo a jeho představiteli jsou hlavně Ibsen, Shaw, Wilde, Čechov, Gorkij. Čtvrtý „modernismus“, jehož doba rozkvětu spadá do let 1900—1925, zahrnuje jako hlavní proudy německé expresionistické divadlo, divadlo ruské a francouzské.⁹⁾ Do širokého a bouřlivého řečiště „čtvrtého modernismu“ je třeba zahrnout i tzv. drama identity (někdy také drama of self-identity).¹⁰⁾

7) Uved. kn., str. 149, 150.

8) Z. Barbu, uved. čl., str. 163.

9) E. Bentley, *The Playwright as Thinker*. New York, 1946.

10) Poněkud jednoznačnější než „moderní drama“ je pojem „měšťanská tragédie“, méně často „měšťanské drama“, jejímiž uzlovými body podle E. Bentleye jsou:
G. Lillo, *The London Merchant* (1731),
G. E. Lessing, *Miss Sarah Sampson* (1755),
F. Schiller, *Úklady a láska* (1784),
F. Hebbel, *Maria Magdaléna* (1844),

Problém identity je hlavním důsledkem a průvodním jevem *industrializace* jako základní strukturální síly společnosti 20. století. Industrializace nejen osamostatnila ekonomickou oblast institucionálního života, ale oddělila jeho sféru soukromou od sféry veřejné. Členové moderní společnosti chápou a prožívají tuto dichotomizaci jako základní rys svého každodenního života, jeho fundamentální pořádací princip. Americký sociolog P. L. Berger napsal ve své vynikající práci o psychoanalýze: „... Psychologickým průvodním jevem strukturálních modelů industriální společnosti je široce uznávaný jev krize identity. Anebo ještě jednodušeji, individua v takovéto společnosti nevědí najisto kdo jsou, přesněji, kterému z mnoha já, s nimiž mají zkušenost, by měla přiznat status priority... Tato privatizace identity má svou ideologickou dimenzi a své psychologické obtíže... Výrazem toho jsou v naší společnosti ideologie sexualismu a familismu... Psychologické obtíže pramení z nedostatku pevné sociální kontroly v soukromé sféře. Individuum, které se snaží odkrýt své předpokládané pravé já v soukromé sféře, musí to dokázat jen za pomoci slabého a omezeného (vzhledem k celku jeho života) procesu potvrzujícího identitu. Ukazuje se tedy potřeba »agentur« pro udržení identity v soukromé sféře. Samozřejmě hlavní takovou agenturou je rodina. Z mnoha důvodů, na něž však zde není místo, rodina sama nestačí. Vzniklou mezeru musí překlenout jiné sociální formace. K tomu slouží různě organizované agentury určené pro uspokojování potřeb trhu identit. Některé agentury jsou staré instituce přeměněné pro nové účely, jako jsou církve, zatímco na druhé straně máme institucionální novinky, např. psychoterapeutické instituce. Ty všechny reflektují všeobecný charakter trhu soukromé identity, trhu, který má nedostatek kontrolních mechanismů v sociální sféře a je do velké míry tolerantní k svobodě individua. Rozličné agentury pro identitní marketing se tak snaží být dobrovolné, soutěžit a být orientovaný na konzumenta, aspoň pokud jde o jejich aktivitu v soukromé sféře.“¹¹⁾

Ohlas široce rozvětveného komplexu freudismu (a to nejen jeho institucionálního jádra s vysoce organizovanými strukturami psychoanalyticky orientované psychiatrie, rozličných psychoanalytických asociací a rozsáhlých úseků klinické psychologie, ale především souboru idejí a činností vyplývajících buď bezprostředně nebo častěji nepřímou z tzv. freudovské revoluce v psychologii, tj. sociálního jevu nesmírného významu a dosahu) jako jedné z nejmocnějších agentur identitního marketingu spadá do 20. let, do údobí první vlny pirandellismu. Freudismus i pirandellismus vyvěrají z téhož základního sociálního jevu, z krize identity, a jsou do značné míry jeho odlišnými interpretacemi. Vysvětlovat jeden dru-

- H. Ibsen, „moderní“ hry (1879–1890),
- A. Strindberg, „naturalistické“ hry (1887–1890),
- Wedekind, hlavní tvůrčí údobí (1890–1910),
- E. O'Neill, *Smutek sluší Elektře* (1931).

¹¹⁾ P. L. Berger, *Towards a Sociological Understanding of Psychoanalysis*. Social Research, 1965/1, str. 36, 37.

hým, interpretovat Pirandellovo dílo kategoriemi a pojmy Freudovy či freudistické psychoanalýzy, jak se často dělo a děje, připomíná určitou obdobu definice určitého jevu kruhem a zůstává nutně na povrchu.

Krise identity jako fundamentální důsledek industrializace ve veřejné i soukromé sféře je jev základní a postihuje mnohem více zásadní a hluboké změny moderní společnosti našeho století než různá odvozená a okrajová interpretační schémata jako „masová společnost“, „typ řízený zvnějška“, „konzumní společnost“, „člověk orientovaný na trh“, „člověk organizace“ atd. Kromě *Maxe Webera*, který postihl hlavní rysy tohoto procesu krize identity ve veřejné sféře ve své analýze byrokracie jako jednoho z hlavních následků racionalizace ve společnosti moderního industriálního typu, osvětlil *G. Simmel*, jeden ze zanedbávaných klasiků sociologie, rozptýlení sebeidentity jako projev fragmentace osobnosti. Značně tuhé role, které člověku vnucuje moderní průmyslová struktura, pro něj mají omezený subjektivní význam a nejsou s to stát se východiskem pro sebeidentifikaci.

Pokus o nastínění úsilí, jak se s problematikou identity vyrovnávají jednotlivé *filosofické* směry po první světové válce, především směry existencialistického ražení, by snad prokázal zajímavé souvislosti, zejména pokud jde o paralelitu teoretického a uměleckého vyjadřování naší problematiky (filosofující dramatici Sartre a Camus, jejichž dílo má navíc pozoruhodné sociologické dimenze!), avšak zatížil by neúnosně rámec této práce. Stačí poukázat na to, že nástup filosofické analýzy problému identity signalizoval „otec existencialismu“ *S. Kierkegaard* (*The Sickness into Death*), který spojoval „existenciální úzkost“, která se později stala jednou z hlavních kategorií existencialismů různé provenience, se ztrátou subjektivní identity („Největší nebezpečí, ztráta vlastního já, se může přihodit tak tiše, jako by to nebylo nic“).¹²⁾

Nejhlubším a nejpodnětnějším příspěvkem k rozboru problematiky identity v její sociálně psychologické a psychologické dimenzi je dílo *G. H. Meada* (1863–1931), vynikajícího dialektika, který překročil meze tradičního amerického pragmatismu i běžného behaviorismu a který je právem považován za otce teorie sociální role.¹³⁾ V pojmu *role*, marginálním z několika hledisek a rovin, ale hlavně vzhledem k jeho filosofické, sociálně psychologické a sociologické dimenzi, Mead systematizoval právě v době „první vlny pirandellismu“ na teoretické rovině myšlenky, které „visely ve vzduchu“, tj. nesoustavné a fragmentární pokusy a náběhy evropských předchůdců teorie role od G. Tarda a E. Durkheima přes H. Bergsona a Ch. Blondela ke G. Simmelovi, K. Löwithovi a R. Müllerovi-Freienfelsovi (máme-li uvést jen hlavní představitele) a podal vynikající příklad vskutku interdis-

¹²⁾ Cit. z K. Horney, *Our Inner Conflicts*. London 1946, str. 185.

¹³⁾ Tento přehlížený aspekt Meadova díla, které dosud čeká na svou sociologickou interpretaci, právem zdůraznila A. M. Rocheblave-Spenlé v přehledné a podnětné publikaci *La notion de rôle en psychologie sociale*, Paris 1964.

ciplinárního přístupu. Meadovo dílo, samo o sobě jen nehotový fragment, nedokončený dialog, má znamenitou hodnotu nejen o sobě, ale je zároveň jedinečným interpretačním nástrojem pro hlubokou, vskutku komplexní analýzu jevů a souvislostí v kulturní a umělecké oblasti.¹⁴⁾

Problematiku identity řeší Mead na rovině dvojí dialektiky: vztahů individua a společnosti a uvnitř sociální osobnosti (self). Vztahy mezi aspekty sociální osobnosti, mezi tím, co Mead nazývá Me a I probíhají na několika úrovních, ale nejpodstatnější je vztah mezi biologickým substrátem individua a jeho sociálně vytvářenou identitou. Tato dialektika — a její problémy jsou velmi často řešeny v uměleckých dílech, zejména na divadle — nabývá formy zápasu mezi „vyšším“ a „nižším“ já, mezi sociální identitou a antisociální animalitou. A právě tento zápas dramatisoval v několika svých hrách L. Pirandello.

Základním rysem krize identity v moderní industriální společnosti v Meadově terminologii je skutečnost, že Me, tj. institucionalizovaný reflex společnosti nebo skupiny v jednotlivci, stále více nabývá převahy nad I, tj. individuálním, neopakovatelným, tvůrčím aspektem sociální osobnosti, že „the generalized other“, tj. generalizované postoje členů skupiny, na něž individuum reaguje ve vztahu vůči sobě, se stává stále generalizovanějším a difúznějším.

Základní propozice každé sociální vědy v meadovské tradici — dialektika vztahů mezi sociální strukturou a psychologickou realitou, tj. především, že společnost tuto realitu nejen definuje, ale také *vytváří*, nám pomáhá chápat jak rozsah a dosah *procesu interpretace* jako zprostředkujícího mechanismu mezi „podnětem“ a „reakcí“, článku, jehož existence je primárním kritériem rozdílu mezi lidskou bytostí a živočichem,¹⁵⁾ tak „*definice situace*“ v pojetí W. I. Thomase,¹⁶⁾ kterou rozpracoval A. Schutz (Problem of Social Reality, 1962), M. Natanson (The Social Dynamics of G. H. Mead, 1964), P. L. Berger — T. Luckmann (The Social Construction of Reality, 1966) aj. Základní meadovská propozice je východiskem

¹⁴⁾ H. Blumer, vůdčí dosud žijící exponent teorie společnosti jako symbolické interakce, řadí G. H. Meada po bok takových jmen, jako je Ch. H. Cooley, W. I. Thomas, R. E. Park, E. W. Burgess, F. Znaniecki, E. Faris aj. a píše: „Žádný z těchto vědců po mém soudu nepodal systematický výklad povahy života lidské skupiny z hlediska symbolické interakce. Mead mezi nimi všemi vyniká tím, že odhalil fundamentální premisy tohoto přístupu, avšak jen málo rozvinul jeho metodologické důsledky pro sociologické studium.“ (Society as Symbolic Interaction, in A. M. Rose [ed.], Human Behavior and Social Processes, Boston 1962, str. 180).

P. L. Berger, představitel střední generace v současné humanistické, výrazně progresivně orientované sociologii Spojených států, napsal, že v Meadově díle „spočívá nejdůležitější teoretický přínos společenským vědám v Americe“ (Identity as a Problem in the Sociology of Knowledge. European Journal of Sociology, 1966, str. 105.)

Lze jen litovat, že neznalost Meadových prací v socialistickém světě je vážným nedostatkem sociologické teorie právě proto, že by se jeho myšlenky mohly stát plodným a účinným nástrojem dialogu a integrace s marxistickou sociologií daleko větším právem než různé „oficiální“ směry a postavy západní sociologie.

¹⁵⁾ Viz H. Blumer, uved. čl.

i pro správnou interpretaci Mertonova pojetí „*selffulfilling prophecy*“ (přepovědi naplňující se samou sebou).¹⁶⁾

To je podle našeho názoru základní pojmová aparatura, která nám poskytuje *klíč*, vůdčí nit k sociologické interpretaci myšlenkového labyrintu tzv. dramatu identity. Jistě ne víc, neboť za krajně pochybenou považujeme jakoukoli simplifikaci a vulgarizaci, jejímž východiskem by byla spekulace o teoretických souvislostech a filiacích, o nichž umělci vědomě neměli ani *přotuchy*, pokus vkládat do ducha a litery svéprávných uměleckých děl něco, co tam ve skutečnosti vůbec není obsaženo, vydávat tato díla za sociologické či filosofické traktáty à la thèse. To by bylo nesmyslné, nevědecké, zbytečné a dokonce nebezpečné počínání, ohrožující jak umělecký a ideový význam jednotlivých děl, tak vědeckou metodiku jakéhokoli oboru. Na druhé straně však existuje sociální, intelektuální a morální klima, atmosféra, realita *sui generis*, která „visí ve vzduchu“, ideje, které jsou v určitém kontextu a v určité historické souvislosti latentní a které vědci a umělci vstřebávají, reflektují a vyjadřují specificky rozdílnými způsoby. Snažíme se o důkaz, že mezi *vědeckou* a *uměleckou* interpretací této reality, poznatků a souvislostí existují paralely a analogie často až překvapující.

Stejně tak je třeba distancovat se od nevědeckých pretencí „sociologického imperialismu“, kde by si interpretace v dimenzích jediného „referenčního systému“ „královny sociálních věd“ nadřizovala, vytlačovala, eliminovala výklady, pro něž jsou kompetentní jiné odborné disciplíny. V našem případě jde u L. Pirandella o neobyčejně rozsáhlé a náročné dílo, skládající se z 8 svazků veršů, několika esejů, 8 románů, 5 scénářů, 43 her, více než 300 novel, dílo přeložené do více než 25 jazyků, jehož problémy řeší kritikové na celém světě po několik desetiletí. Zároveň je však metodologickou premisou této studie, že sociologická interpretace uměleckých děl — i když je to daleko více program, postulát, anticipace než skutečnost, od jejíž realizace nás dělí ještě léta systematického vědeckého úsilí — je výklad relativně komplexní, adekvátní a radikální v etymologickém slova smyslu.

Americký literární vědec L. Mac Clintock označuje právem období 1910—1940 v Itálii za „věk Pirandellův“, v němž Pirandello nebyl izolovanou postavou, ale *primus inter pares*, za fascinující úsek v dějinách světového divadla.¹⁷⁾ Avšak teprve po první světové válce, kdy se situace v Itálii stala chaotickou, stala se filosofie a ideologie *defetismu* populární a kultivované vrstvy si v této zemi i jinde v Evropě našly autora, který na jevišti interpretoval intelektuální a emociální neklid, zmatek a pesimismus poválečné společnosti. Pirandello se stal dramatikem období, kdy společenská realita a osobnost se stala problematičtější než jindy (ve

¹⁶⁾ „Jestliže lidé definují situace jako reálné, jsou reálné v jejich důsledcích (W. I. Thomas, *The Child in America*. New York, 1928, str. 572). Thomasova koncepce je považována za americký a modernizovaný doplněk Weberovy koncepce subjektivní interpretace významu.

¹⁷⁾ *The Age of Pirandello*. Indiana University, 1951.

skutečnosti byl svět a člověk problémem už od dob Sofoklových, ne-li dříve) a kdy si člověk začal tuto problematičnost stále více uvědomovat. Znamená to však, že vystačíme s interpretací Pirandella a ostatních představitelů tzv. dramatu identity jako mluvčích a proroků jejich třídy v termínech třídních bojů a třídního vědomí evropské společnosti po první světové válce?

Pirandellovu „teorii“ osobnosti, resp. charakteru, její fragmentaci, rozdrobení na kousky, předjal již August Strindberg, tato „synopse věr, iluzí a postojů 19. století a zároveň živý seismograf problémů 20. století, který zákony proroků dramatu 19. století zároveň naplňoval a rušil,“¹⁸⁾ a to ve své Slečně Julii již r. 1888.¹⁹⁾ Představitelé italského *teatro del grottesco* se postavili proti klasickému pojetí osobnosti, jak je podána v dílech Sofoklových, Shakespearových, Alfieriho, Milièrových. Jestliže je v klasickém pojetí podstata dramatického konfliktu ve sváru mezi ztělesněnými vášněmi a určitými stálými morálními a psychologickými rysy fixovanými jednou provždy a nepřátelským světem na straně druhé, pak podle italských dramatiků „věku Pirandellova“ neexistuje fixní jádro lidského charakteru, ale *pluralita osobnosti*. Podle nich žádná lidská bytost není ve všech dobách a za všech okolností stejná, ale mění se podle daného okamžiku a místa, podle vztahů ke svým bližním. Tato koncepce připomíná pojetí plurality osobnosti v díle klasika amerického pragmatismu W. Jamese, ale nejvíce se blíží teoretické formulaci G. H. Meada, který z Jamese na mnoha místech vychází: „Co určuje množství sociální osobnosti (self), která vstupuje v komunikaci, je sociální zkušenost sama. Značná část osobnosti ovšem nepotřebuje nabytí výrazu. Neseme v sobě celou řadu různých vztahů k různým lidem. Jsme jedna věc jednomu člověku a jiná věc člověku jinému. Jsou části osobnosti, které existují jen pro osobnost ve vztahu k ní samé. Rozděluje sama sebe na všechny druhy různých osobností vzhledem k našim známostem (acquaintances).“²⁰⁾ Obsáhlé a pronikavé pasáže z Meadových prací jsou variacemi na toto téma problematiky objektivní a subjektivní identity.

Problém identity italští dramatikové umělecky vyjádřili dialektikou „*tváře*“ a „*masky*“. Název hry *L. Chiarelliho*, která tuto problematiku nastolila, je *La Maschera e il volto* a hry Pirandellovy nesou souhrnný název *Maschere nude*, *Nahé masky*. Tato dialektika je hlubší a tragičtější než u Molièra (*Tartuffe*) nebo u Gogola (*Revizor*), neboť vychází z existenciálních dimenzí člověka a reality. Pirandello ovšem pronikl hlouběji než *teatro grottesco*. Zatímco Chiarelli a ostatní se pokusili o demaskování člověka, cílem Pirandellovým bylo *demaskovat lidskou existenci* samu.

Pirandellův termín, který odpovídá faktu plurality osobnosti, je „*construisi*“

¹⁸⁾ E. Bentley, uved. kn., str. 201.

¹⁹⁾ Současnou Strindbergovu renesanci ve Velké Británii rozebírá a jeho hluboký vliv na Ibsena, na Pirandella, O'Neill, Brechta aj. dokládá v pozoruhodném článku Seminal Strindberg J. Wardle v *New Society*, 1967/232.

²⁰⁾ G. H. Mead, *Mind, Self and Society*. Chicago 1946, str. 142.

(konstruovat sebe sama), umělecká paralela k současným a pozdějším sociálně psychologickým a sociologickým teoriím, které se pokoušely řešit složitý vztah mezi sociálně podmíněnou rolí a „autentickou“ osobností.²¹⁾ J. Chaix-Ruy charakterizuje ve své pozoruhodné publikaci o Pirandellovi jeho pozici tím, že vychází z ambivalentního francouzského termínu „*personne*“, který znamená zároveň „osoba“ i „nikdo“. ²²⁾ Pirandello uvádí v předmluvě ke své hře *Trovarsi* (1932), že se pokusil o odpovědi na tyto problémy: „Jak nás postihuje dočasné přijetí osobnosti, která není naše? Do jaké míry se tato okolnost stává naší osobností? Má na nás trvalý vliv? Jinými slovy, jak dobrovolné nošení masky postihuje základní osobnost?“

Umělecké vyjádření krize identity je ústředním tématem několika Pirandellových her, jež jsou vlastně jakýmsi tématy con variazioni. Vychází ideou těchto variací je, že v životních podmínkách se setkáváme s člověkem nikoli jako s individuem, individualitou, ale jako s „personou“, „maskou“ (viz společný etymologický kořen těchto termínů). Ve hře *Každý má svou pravdu* (*Così è — se vi pare*, 1917), která je jakousi kvintesencí Pirandellovy filosofie a sociologie,²³⁾ paní Ponzová, hlavní hrdinka, je tělesně sice individuem, ale existenciálně jsou to dvě osoby. Výrazem této její ryze vztahové existence je skutečnost, že má dvě jména: pro paní Frolovou, svou tchýni, se jmenuje Lina, kdežto pro svého manžela se jmenuje Julie.

Ve hře *Čapka s rolníčkami* (1917) prohlašuje Ciampa, jeden z hrdinů: „Jsme všichni loutkami . . . Každá loutka si přeje být respektována, ani ne tak pro to, co věří, že je, jako pro roli, kterou musí hrát na venek . . .“

Název sardonické komedie *Il Giuoco delle parti* (*Každý ve své roli*, 1918), kde autor dal dramatickou podobu podobným koncepcím, je už sám o sobě výmluvný.

Šest postav hledá autora (1921), „hra o dvou dílech, kterou nutno udělat“, je

21) Jestliže chápeme osobnost jako nominální, jedinečnou a původní podstatu individua, a nikoli jako pouhý fenomenální povrch ve smyslu obsahu, který tomuto termínu dával G. Allport, pak je vztah role-osobnost interpretován zhruba třemi odlišnými způsoby: 1. důsledně se rozlišuje mezi rolí a osobnostmi (Newcomb, Parsons), 2. osobnost se redukuje na role, které hraje (R. E. Park, podle něhož role se stávají naší „druhou přirozeností“), 3. osobnost je považována za syntézu rolí a individuálních hlubinných elementů (G. H. Mead, T. R. Sarbin, D. Lagache a linie, která považuje intrapersonální procesy za interiorizaci sociálních procesů). — Viz A. M. Rocheblave-Spenlé, uved. kn.

22) „Nous voici donc délimités, définis à jamais par ce que l'existentialisme appellera notre »situation«; encore ni Sartre, ni Camus, ni même Bataille n'ont-ils pris nettement conscience de toutes les limites qu'une telle situation, que ce »statut« originel nous impose. C'est là ce que nous appellons notre »personne«: un carcan dont il n'est au pouvoir de quiconque de se défaire, ce sans quoi nous serions moins qu'une ombre, nessuno, personne. Ce que la société nous offre, c'est un masque encore, mais non pas le masque gratuit du comédien, de l'artiste qui peut se renouveler à sa guise, mais un masque nu, un masque qui adhère au visage, qui est ce visage. Otez-le. Il n'y a plus rien“ (J. Chaix-Ruy, Luigi Pirandello. Paris 1957, str. 65).

23) Viz analýzu této hry v knize K. Löwitha, jednoho z nejvýraznějších evropských předchůdců teorie role, *Das Individuum in der Rolle des Mitmenschen* (München 1928, str. 82–84).

vrcholným dramatem umělceova úsilí tvořit a zároveň dramatem poznání lidské existence, která je v době krize měšťáckých hodnot rozpolcena mezi skutečnost a iluzi, pravdu a fikci. G. B. Shaw, o němž je známo, že v hodnocení svých vlastních her zrovna netrpěl pocitem méněcennosti, kdysi označil tuto Pirandellovu hru za nejsilnější drama všech dob a národů. Jestliže po první světové válce vznikl ve světové literatuře zvláštní žánr, román o vzniku románu (A. Gide, *Pennězokazi*; V. Nezval, *Jak vejce vejci*), pokusil se Pirandello napsat hru o vzniku divadelní hry, divadlo o divadle, ale ve skutečnosti napsal hru o nemožnosti vzniku dramatu, a dokumentoval tak neslučitelnost života a jevištní formy. Skutečnost života je stálá proměna forem, masek. Okamžik, kdy člověk třísť masku a formu, je vrcholným bodem lidského dramatu.²⁴⁾ Lidé zachytí obraz člověka v jedné nezdařené chvíli a zavěsí si tu jednu ze sta či tisíce duší, které v něm koexistují, na pranýř, jak to udělala Dcera, když Otce přistihla v salónu Madame Paceové.

Krizi identity, jejímž výrazem je nová, revoluční teorie charakteru (každá Pirandellova postava je vytvářena metodou demaskování), odpovídá na dramaturgické rovině metoda dějové diskontinuity. Pirandello rozbíjí dramatickou akci až na samou hranici nosnosti v proud situací, které nejsou spjaty časoprostorovou kontinuitou a kde se do jednoho okamžiku vejde množství časových vrstev. Zde na italského dramatika navázal vědomě i nevědomě jak surrealistický lyrismus, tak tzv. absurdní divadlo 50. i 60. let.

Hry *Jindřich IV.* (1922) i *La Vita che ti diedi* (1923) jasně dokumentují nemožnost odlišit pravdu od iluze a nutnost, aby člověk přijal masku, chce-li vůbec existovat ve společenském kontextu. Úplné demaskování stejně jako ztráta identity znamenají obvykle katastrofu. Pirandellova „groteskní maškaráda“ o Jindřichovi IV., v níž každý hraje určitou historickou roli a zároveň i každodenní komedii společenské přetvářky, nalezla o čtyřicet let později obdobu v Dürrenmattových *Fyzicích*, kde se člověk ukryje před světem do blázince. Problém je stejný: moderní „hoře z rozumu“ jako problém lidské osobnosti a lidské existence uprostřed chaotického světa vyvolávajícího pocit osamělosti a deziluze.

Ve hře *Trovarsí* (1932), o níž jsme se už zmínili, slavná herečka Donata Genzi, hlavní hrdinka, která po celý život usilovala „najít sama sebe“ (konstruovat se), být sama sebou, nakonec prohlašuje: „Jsem vždy taková, jakou si mě žádá má role, s největší upřímností.“

Pirandellova analýza krize identity vrcholí logicky i chronologicky (i když ne po umělecké stránce) v dramatu *Quando si è qualcuno* (1933). Zde protagonista, označovaný třemi hvězdičkami ***, dokonce ani nemá osobní existenci, neboť se zcela institucionalizoval. Sláva úplně zničila jeho identitu a zbyla mu jen maska, která nahradila jeho „tvář“.

Jeden základní rys je na Pirandellově tvorbě specifický a odlišuje jej od mnoha napodobitelů a epigonů. Je pravda, že Pirandello je dramaturgický filosof a so-

²⁴⁾ Šifra G. v Premiérových listech činohry Národního divadla.

ciolog, umělec — společenský myslitel par excellence. Jeho dramatické dílo však na druhé straně není produkt à la these, neboť obsahuje nekonečné množství detailů, jeho postavy a charaktery jsou dokonale artikulovány, jeho svět je velmi konkrétní a bohatě rozvinutý a opírá se o suverénní znalost jevištní techniky. V tom Pirandello odpovídá Bentleyově pojetí geniálního dramatika: „Génius je syntetizující moc, která stírá hranice mezi myšlenkou a technikou a ovládá obojí ve zvláštním způsobu prezentace.“²⁵⁾

Je-li analýza krize identity podle našeho názoru ústředním tématem dramatické tvorby Luigi Pirandella, je jedním z hlavních témat životního díla *Eugena O'Neill* (1888—1953), postavy v dějinách světového dramatu neméně sporné, bilanci její tvorby nelze — stejně jako u Pirandella — pokládat za uzavřenou.

Dialektiku tváře-masky považoval O'Neill za „nejsvobodnější řešení problémů moderního dramatika“. Idea masky mu byla symbolem vnitřní reality. V memorandu o maskách napsal: „Náš vnější život probíhá v samotě pronásledované maskami jiných; náš vnitřní život probíhá v samotě stíhané maskou sebe sama“.²⁶⁾

O'Neillovu hru *Veliký bůh Brown* (*The Great God Brown*, 1926) považuje část kritiků za „nejpoetičtější a nejpronikavější“ hru amerického dramatika. G. W. Gabriel ji charakterizuje jako „cyklus našich nahých duší a masek, v nichž je ukrýváme“.²⁷⁾ Nejde především o dramatické ztvárnění protikladu tří osobností, Diona, Margarety a Billy Browna (a rozhodně ne o kontrast mezi kapitalistickým Babbittem-Brownem, vnitřně prázdným americkým obchodníkem, a lidským Dionem), ale o dramatické intimissium interakce dvou odlišných osobností v jediné lidské bytosti.²⁸⁾ Třebaže je většina individuí v O'Neillově pojetí beznadějně odlidštěna a autor — podobně jako Pirandello — odmítá pozitivní řešení, přece jen, jak praví sám O'Neill, „lidé musí získat odvahu mít svou vlastní duši“.

Abychom precizovali obsah tzv. dramatu identity, jeho společenský význam a jeho místo v dějinách divadla, ukažme si povrchnost, omezenost a dobovou podmíněnost kritiky, která se vydávala za progresivní nebo dokonce za marxistickou, na několika málo příkladech.

A. Galettimu byl v době poválečného rozkladu buržoazního světa Pirandello idealistou ztroskotaným v pesimismu“.²⁹⁾ Marxistická a levicově orientovaná

²⁵⁾ E. Bentley, uved. kn., str. 157.

²⁶⁾ *The American Spectator*, listopad 1932—leden 1933. In: O'Neill and His Plays, Four Decades Criticism. New York University Press, 1961, str. 117.

²⁷⁾ *New York Sun* z 26. ledna 1926.

²⁸⁾ Tuto interpretaci je nutno považovat rozhodně za mnohem adekvátnější než např. výklad O. Cargilla (*Intellectual America*, 1941), který hrám *The Emperor Jones*, *Veliký bůh Brown* i *Lazarus Laughed* nekriticky imputuje kategorie C. C. Junga. Ve druhé z těchto her je Cargillovi „maska tváří, kterou vědomí prezentuje světu“, ve třetí hře sedm typů masek odpovídá sedmi životním údobím v duchu Jungovy práce *Psychologische Typen*. Podle jiných násilných spekulací (B. Fagin) je *Veliký bůh Brown* „dramatizací konfliktu mezi puritanismem a helenismem, asketismem a hédonismem“ (*O'Neil and His Plays*, uved. vyd., str. 425).

²⁹⁾ A. Galetti, *Il Novecento*. Milano 1949, str. 449.

kritika období mezi oběma světovými válkami vykládala dílo O'Neillovo jako dramatizaci zesilujícího třídního boje 20. let. V období studené války kritizoval sovětský kritik V. Rubin v časopise Zvězda roku 1948 O'Neillovo drama *The Iceman Cometh* (1946), tuto analýzu paradoxů lidské existence. Rubinův konečný soud považuje tuto hru za „konečnou duchovní kapitulaci tohoto veterána amerického dramatu“. Roku 1954 podrobil O'Neillovo dílo kritickému rozboru J. H. Lawson v časopise *Masses and Mainstream*. Hlavní jeho rozpor spatřuje v konfliktu mezi „konformními tendencemi k běžným buržoazním filosofiím“ a „tvorivým úsilím“ autora, které paralyzovala jeho společnost. Lawson vcelku správně periodizoval dramatickou tvorbu O'Neillovu na tři údobí, v nichž postupně dochází ke ztrátě kontaktů amerického autora se životem a s jeho progresivními silami. Správně zaznamenává mnoho kladných hodnot v O'Neillově díle, jež jako celek rozhodně nelze považovat za obhajobu statu quo.³⁰⁾ Celková atmosféra studené války a stalinských deformací socialismu v teorii i v praxi, obřezující se v omezenosti „marxistických“ estetických a ideových kritérií (nevědecké dichotomie „kladný hrdina“ — „záporný hrdina“, „optimismus“ — „pesimismus“, „realismus“ — „formalismus“ a jiná dobově podmíněná interpretační schémata) nedovolila ani Lawsenovi, a zejména ne jeho simplifikujícímu a vulgarizujícímu oponentovi L. Coleovi, jehož replika na Lawsonův článek je přímo kabinetní ukázkou literárně kritického dogmatismu³¹⁾, proniknout k podstatě O'Neillova přínosu k dějinám světového dramatu.

Všechny tyto a podobné zjednodušující soudy (několik málo vybraných příkladů mluví za mnoho ostatních) obsahují část pravdy, ale jen nepatrnou. Podstatnou část pravdy nám pomůže odhalit srovnání společenské podstaty dvou významných směrů v moderní divadelní tvorbě: společensko-kritického, bezprostředně angažovaného sociálního dramatu a tzv. dramatu identity.

Většina her G. B. Shawa, B. Brechta a M. Gorkého zobrazuje mocné a složité konflikty mezi jedincem nebo skupinou jedinců a jejich sociálním světem. Avšak kulturní klima těchto dramát je takové, že jak hrdinové, tak diváci si uvědomují — nebo si snadno mohou uvědomit, že existuje *racionální řešení* konfliktu, a to většinou v rámci buď reformistické nebo revoluční logiky. Na druhé straně hry Čechovovy a většina dramát vývojové linie od Strindberga přes Pirandella a O'Neilla až po Becketta, Ionesca, Geneta a Adamova mají — nebo mohou mít — kořeny v konfliktu mezi individuem a společností,³²⁾ avšak intenzita a hloubka

³⁰⁾ *The Tragedy of Eugene O'Neill*. *Masses and Mainstream*, březen 1954.

³¹⁾ *Two Views on O'Neill*. *Masses and Mainstream*, červen 1954.

³²⁾ Značná část Pirandellových novel, kde spojování nejprostších a nejbanálnějších skutečností nabývá nového významu (Červená knížka, Vějířek aj.) je pronikavou sociální kritikou první vlny kapitalistické civilizace a nekompromisním soudem nad absurditou odcizujícího společenského systému. Souhlasíme s názorem, že tu není zřetelný přerýv mezi Pirandellovou prózou a dramatickou tvorbou (E. Uhlířová, *Drama dramatikovo*, in: L. Pirandello, *Mezi dvěma stíny*, Praha 1959), avšak za adekvátní sebevyjádření i vlastní role Pirandellova

konfliktů nemůže být vtěsnána do rámce reformního ani revolučního programu změn společenské struktury. Dokazuje to H. Muchnicová, která v zasvěcené analýze proti sobě staví Gorkého drama *Na dně* a O’Neillovo *The Iceman Cometh*. Podstatou Gorkého hry je dobově etický problém člověka v neuspokojující společnosti, která *může být změněna*, kdežto O’Neillovi jde v podstatě o *věčné dilema* lidské bytosti v moderní industriální civilizaci.³³⁾ Tím ovšem nemá být řečeno ani že Gorkého hloubka nepřesahuje dobovou a místní vázanost problematiky, kterou řeší, ani že O’Neill není poplatný své době a své třídě nebo že se zabývá „věčnou“ problematikou, a tím zahaluje její společenskou podmíněnost. Jde však o podstatu problému: a tou je u amerického dramatika „záhada falešnosti v jádru života“ (the riddle of falsehood at the core of life, tamtéž, str. 439) jako společný jmenovatel rozporů lidské existence a různých forem iluzí, které si člověk vytváří.

Velké téma krize identity, a zejména psychologických korelátů krize subjektivní identity má pozoruhodné paralely v prozaické tvorbě. Protože tyto souvislosti nespádají do rámce této studie, omezíme se jen na nástin některých z nich, vycházejíce především z podnětné studie francouzského literárního kritika R. M. Albérèse o literárním obrazu rozkladu osobnosti mezi oběma světovými válkami.³⁴⁾

Významnému směru světové literatury, jehož těžiště je v meziválečném období,

uměleckého talentu považujeme jeho divadelní dílo. Zejména první O’Neillovo tvůrčí období (1920–1924) vrcholící *Chlupatou opicí*, období experimentování se sociálními tématy, obsahuje pronikavé prvky kritiky odlidšťujícího aspektu kapitalistické civilizace z anarchistických pozic. Tento postoj, který doznívá i v tvorbě pozdější, předznamenaly O’Neillovy pozoruhodné verše z roku 1917, uveřejněné v časopise *Masses* pod názvem *Ponorka*: „Má duše je ponorka / mé aspirace torpéda / budu se skrývat nepozorován / pod hladinou života / a čekat na lodi / hloupé, těžce naložené obchodní lodi / ...“

My soul is a submarine
 My aspirations are torpedoes.
 I will hide unseen
 Beneath the surface of life
 Watching for ships,
 Dull, heavy-laden merchant ships,
 Rust-eaten, grim galleons of commerce
 Wallowing with obese assurance
 Too sluggish to fear or wonder,
 Mocked by the laughter of waves
 And the spirit of disdainful spray.
 I will destroy them
 Because the sea is beautiful.
 That is why I lurk
 Menacingly
 In green depths.“

(D. Alexander, Eugene O’Neill as Social Critic. In: O’Neill and His Plays, uved. vyd., str. 395).

³³⁾ H. Muchnic, The Irrelevancy of Belief; The Iceman and The Lower Depths. In: O’Neill and His Plays, uved. vyd., str. 442.

³⁴⁾ Les Hommes Traqués, Paris 1963.

je ústředním tématem pojem osobnosti jako konvenční pracovní hypotézy, obdobné Eukleidově postulátu vzhledem k objevům Riemannovy a Lobačevského geometrie, „já“ jako nutná fikce, která se stává tyranskou nutností, jako roztržitěný, nesouvislý sled stavů, souhrn postojů, masek. Obrazy člověka, které kreslí spisovatelé tohoto období, jsou zhuštěnými, částečně stenografickými zkratkami velmi složité sociologické struktury soudobé civilizace.

Pirandello-prozaik i dramatik je Janem Křtitelem tohoto problémového komplexu. *Německý literární expresionismus* prezentoval tuto problematiku zejména na rovině vztahů mezi autentickým jádrem osobnosti a hranou rolí jako krizi konvenční, úctyhodné, rigidní sociální osobnosti (F. Werfel, *Der Abituriententag*; J. Wassermann, *Případ Mauriciův*; H. Mann, *Profesor Neřád*). V anglické literatuře A. Huxley řeší jako ústřední téma otázku neadaptovanosti člověka, především intelektuála, vůči dané společnosti. Každý pokus o sjednocení, racionalizaci osobnosti, která je „výsledkem série příhod“³⁵⁾, nebo charakteru, „této tekuté a neztvárnitelné všudypřítomnosti“, vede k neúspěchu, ke karikatuře. Představa, že člověk má „já“, „duši“, tj. koherentní a permanentní lidskou entitu, je šilentstvím. V románu *Kontrapunkt života* (*Point Counter Point*, 1928) je pozoruhodná pasáž o pluralitě osobnosti, kterou by bylo možno srovnat na rovině dramatu identity s koncepcí Pirandellovou, na rovině teoretického rozboru s Meadovým rozbohem problému identity: „Když améba potká kořist, plíží se kolem ní, pozře ji a sune se dál. Bylo něco amébovitého v duši Filipa Quarlese. Podobal se moři duchovního protoplasmatu schopného plynout ve všech směrech, pohltit každý předmět v cestě, nasáknout se do každé štěrbině, naplnit každou formu, a když pohltil a naplnil, sunout se k dalším překážkám, k dalším nádobkám a nechat první prázdné a suché. V různých údobích života, a dokonce současně, naplnil nejrůznější formy. Byl cynikem stejně jako mystikem, humanitářem stejně jako pohrdajícím misantropem; zkoušel žít odloučeným a stoickým životem rozumu a v jiném okamžiku toužil po nepřítomnosti rozumu přírodní a necivilizované existence. *Výběr forem závisel, ostatně v kterémkoli okamžiku, na knihách, které četl, na lidech, s nimiž se stýkal*“.³⁶⁾

Základní myšlenkou *J. Greena*, básníka fatality (*Adrienne Mesurat, Si j'étais vous*), je, že člověk žije z falešných pojmů, z nichž na prvním místě je pojem osobnosti.

Katolický spisovatel *G. Greene* reflektuje tuto problematiku jako ambivalentní situaci člověka v „zemi nikoho“, situaci marginálního člověka dvou nebo více „referenčních systémů“. S prvky této koncepce se setkáváme i v některých pracích *G. K. Chestertona*, tohoto nedoceneného hlubokého dialektika rozporů a paradoxů lidské existence, zejména v jeho románu *Kamarád Čtvrtek*. Greenovi

³⁵⁾ „Každá věc, která se přihodí, je vnitřně podobná člověku, jemuž se přihodí.“ A. Huxley; *Kontrapunkt života*, franc. vyd., II, str. 81.

³⁶⁾ *Contrepoint*. Přel. J. Castier, Paříž, Plon, sv. I, str. 280. Podtrhl B. B.

i Chestertonovi je kriminální a detektivní román jen vnější formou řešení problematiky krize identity v moderní industriální společnosti.

Krize a rozklad osobnosti je tematickým středem románů a povídek A. Moravii (zde je vliv jeho duchovního otce Pirandella zvláště patrný), které jsou satirou na falešné formy senzibility současného člověka.

Fragmentace osobnosti, hraní sociálních rolí a vnitřní rozpor mezi „sociologickým“ a „psychologickým“ člověkem (v Meadově terminologii dialektika mezi Me a I) je jedním z hlavních problémů R. Musila. Musil v románu *Der Mann ohne Eigenschaften* jako umělec anticipoval strukturu sociální role způsobem, s nímž se dosud nevyrovnala nejhlubší sociologická analýza.³⁷⁾

A konečně: Jestliže se rozkládá pojem osobnosti v tradičním významu tohoto pojmu, pak také zažívá a reflektuje člověk vesmír a svět jako „absurdní“, nelogický, odcizený — a naopak. Obraz člověka, který podává Pirandello a všichni, kdo na něho navazují, ať už bezprostředně nebo zprostředkovaně, a obraz, jehož autorem je *Kafka*, *Camus* (Mýtus o Sisyfovi) aj., je rubem a lícem téže umělecké mince.

Drama a próza identity hraje ve vědomí společnosti v podstatě dvojí úlohu: zápornou i kladnou.

Problém subjektivní i objektivní identity se zrodil v konkrétních historických, sociálních, intelektuálních a morálních podmínkách 20. a počátku 30. let našeho století, kdy G. H. Mead a R. Linton systematicky formulovali teorii sociální role a kdy uměleckým světem šla deviza Pirandello und kein Ende! Objektivace krize identity, a to ve vědecké i umělecké interpretaci, ji však reifikuje, zvětčuje a také zvětčuje, takže vzniká jakýsi bludný kruh. „L'art est une idée que l'on exagère“, napsal kdesi A. Gide, umění je idea, kterou přeháníme. Zvětčení problému identity a rolí a především redukce člověka na herce úloh zmenšuje subjektivní vzdálenost, kterou člověk je s to vytvářet mezi jádrem své osobnosti a hraním úloh. Lidské jednání je chápáno jen jako hraní úloh, člověk figuruje jako herec, ztělesnění role, a nikoli zároveň jako autor životní hry, jak to správně chápal autentický Marx. V reifikovaném pojetí identity nejednají živí lidé, ale dochází jen k procesům. Svět dramatu identity vůbec a her Pirandellových zvláště se pak stává reálným světem, pokud pro internalizaci jejich idejí jsou historické a sociální podmínky. Jsou mystifikovány konkrétní sociální situace a reifikující koncepce jako „předpověď naplňující se sama sebou“ (R. K. Merton) sociální situaci vytváří.

Pozitivní sociální funkce dramatu a literatury identity podle našeho soudu převažuje nad funkcí negativní. Bylo upřímnou snahou L. Pirandella a ostatních „říkat pravdu“ za každou cenu tím, že se soustředili na demaskování masky

³⁷⁾ Interpretaci Musilova románu ve světle hlavních kategorií filosofie A. Schutze, tohoto nezávísleho Husserlova žáka, jehož myšlení má pronikavou sociologickou dimenzi, a výkladem literatury jakožto sociologie se v poslední době zabývá pozoruhodným způsobem P. L. Berger.

skrývající reálnou existenci člověka „finchèn on si scopre nuda“, dokud se maskovaná existence sama neodhalí jako úplně nahá. A tato existence, nahá maska („maschere nude“), je beze zbytku a do všech důsledků upřímná. *Puritanismus upřímnosti*, jak to nazval R.-M. Albérès, je dominantním rysem literární tvorby, která se inspirovala Pirandellovou koncepcí dramatu, a zejména jeho revolučním pojetím lidské osobnosti, a šla v jeho stopách. Společným charakteristickým rysem *Camusova* *Caliguly*, jeho doktora Rieux z *Moru*, *Anouilhovy* *Antigony*, *Giraudouxovy* *Elektry*, *Oresta ze Sartrových* *Much*, mnoha hrdinů her *O'Neilových*, románů *G. Greena*, *A. Malrauxe*, *G. Bernanose* (*Deník venkovského faráře*) a mnoha jiných, nevyjímají obraz hrdinů v literatuře konzumní a komerční, je *totální upřímnost* vůči všemu oportunistu, konvenci, přetváře, lži, snaha nezastavovat se v půli cesty, ale jít důsledně až do konce. To, co bylo klasikům literatury a dramatu „osobností“, je chápáno jako odpovědnost, kterou nutno převzít vůči fatálnímu, chaotickému a absurdnímu světu. *Odpovědnost* (*G. Greene*), *odvaha* (*G. Bernanos*) a *revolta* (*Sartre*, *Camus*) se stávají korelátů upřímnosti.

K. Horneyová, jedna z nejvýznamnějších představitelky humanisticky, sociologicky orientované psychologie a psychopatologie, spatřuje podstatu „základního konfliktu“ moderního člověka v „základní úzkosti“ (*The Neurotic Personality of Our Time*, London 1937), kterou později chápe jako „fundamentálně protikladné postoje vůči jiným lidem“ (*Our Inner Conflicts*, London 1946), to, co v hlavních obrysech zachytil populární román o doktoru *Jekyllovi* a *panu Hidovi*. Jedním z hlavních charakteristických znaků *ochuzení osobnosti*, které je průvodním rysem tohoto základního konfliktu, je vedle frustrace, všeobecné nerozhodnosti, všeobecné nevykonnosti (ineffectualness) a nečinnosti (inertia) právě *ztráta morální celistvosti* (wholeheartedness), *upřímnosti*, *pokles schopnosti člověka „dát do toho celou svou bytost“* („putting forth one's whole being“).

Umělecký obraz a výraz „základní úzkosti“ moderního člověka, kterou vývoj po druhé světové válce posunul do jiných rovín, jímak akcentoval, modifikoval, ale rozhodně vcelku nezmenšil, není ani neúčinný ani neprospěšný, neboť varuje před jedním z nejakutnějších sociálních nebezpečí. Pomáhá někdy až krutými diagnózami bojovat proti *odcizení*, a to jak proti alienaci individua, proti ztrátě jeho identity a autenticity, odosobnění, odlišnění a fragmentaci, tak proti strukturálním deformacím společenskosti člověka, proti automatizaci a rutinizaci lidského života v mrtvých a prázdných formách. Umění tak přispívá specifickým a nezaměnitelným způsobem k odhalování mechanismu vzniku a působení iluzí a falešných představ, které jako strašná reifikovaná moc brání rozvoji možností skutečně lidských.

JAN SEDLÁČEK

KE KLASIFIKACI DEFINIC POJMU INTELIGENCE V SOCIOLOGICKÉ LITERATUŘE

Problematičnost pojmu inteligence v sociologii

Přesto, že se zhruba od druhé poloviny XIX. století do našich dnů nahromadilo podivuhodně veliké množství studií, statí a článků, které se zabývají z nejrůznějších hledisek problematikou té či oné části příslušníků kategorie, která bývá označována názvem inteligence, sociologická literatura není dnes a nebyla ani v minulosti nikdy zvláště bohatá na díla, která by se zmíněnou kategorií zabývala *monograficky* a *komplexně*. To ostatně konstatoval už před třiceti lety I. A. Bláha ve své práci *Sociologie inteligence*,¹⁾ která byla vlastně prvním pokusem o všestranný sociologický popis a analýzu inteligence, a to nejen u nás, ale i v celé světové sociologii.

Zdá se, že jednou z nejvýznamnějších příčin poměrně malého počtu monografických sociologických děl o tzv. inteligenci je problematičnost odpovědi na otázku, co vlastně ve společenské skutečnosti tomuto běžně používanému názvu odpovídá a zda je vůbec možné zmíněnou sociální kategorii učinit předmětem sociologického zkoumání a popisu jako jakousi jednotnou a vnitřně spjatou sociální skupinu. Velké množství nejrůznějších definic inteligence, které byly vytvořeny přibližně od poloviny XIX. století, kdy tento pojem začal být v sociologickém smyslu používán, i stále nové a nové pokusy o jeho uspokojivé vymezení dnes, z nichž však žádné není všeobecně přijímáno, vnucují neodbytně otázku, zda vůbec je možné příslušníky zmíněné různorodé sociální kategorie jednou definicí obsáhnout a zda tato definice, podaří-li se ji už vytvořit, nebude mít natolik abstraktní charakter, že tím ztratí schopnost cokoli konkrétního o skutečnosti vypovídat a být prakticky použitelnou. Běží, krátce řečeno, o to, zda se stále nepodnikají pokusy vymezit jako integrovanou sociální skupinu jistou kategorii příslušníků společnosti, pro něž sice existuje už sto let společný název, ale kteří ve skutečnosti nejsou spjati žádnou jednotnou vnitřní vazbou, ani jinými společnými podstatnými znaky.²⁾

1) Praha, 1937, str. 8.

2) Na problematičnost obsahu a vymezování pojmu inteligence, jakož i na neudržitelnost jejího chápání jako jednotné vrstvy upozorňuje celá řada autorů. Tak např. *E. Urbánek* píše:

Je zajímavým faktem, který v této souvislosti mnohé napovídá, že zmíněná snaha a tendence chápat inteligenci jako jednotnou společenskou vrstvu byla tradičně zvláště silná v povědomí a běžném i teoretickém myšlení pouze některých národů, zatímco jinde tomu tak nebylo. Máme-li být konkrétní, pak k inteligenci jako ke zvláštní jednotné skupině se zpravidla přistupovalo například v českém a slovenském myšlení, a podobně i v Polsku, předrevolučním Rusku a pozdějším SSSR, v balkánských zemích apod. Naproti tomu v některých jiných zemích (např. ve Francii, Anglii a Spojených státech) inteligence takto chápána nikdy nebyla a ani dnes není.³⁾ Vykonavatelé duševní práce nejsou zde považováni za skupinu, která by byla spjata jednotnou sociální pozicí a vazbou. Tak např. nižší úředníci a kancelářští pracovníci (tzv. white collar) se sami považují a jsou v běžném i teoretickém myšlení považováni buď za část dělnické třídy, nebo (častěji) za složku tzv. střední třídy vedle řemeslníků a drobných obchodníků.⁴⁾ Naproti tomu jiní duševní pracovníci (zejména lékaři a právníci) jsou řazeni do zvláštní kategorie tzv. svobodných povolání, vědci a vyšší úředníci jsou považováni za část měšťanstva (zvláště ve Francii).⁵⁾ Obecně můžeme říci, že v těch zemích, kde se kapitalismus a moderní výrobní systém rozvinul brzy a kde pohltil celý život společnosti, jako tomu bylo ve Spojených státech, v Anglii a ve Francii, inteli-

„Vůbec bude asi nutné opustit onen velmi pohodlný způsob, kdy každá společenská skupina socialistické společnosti, která se nedá zařadit pod abstraktní schéma „dělnické třídy“ a „družstevního rolnictva“, byla začleněna velmi povrchně a formálně mezi inteligenci. Dnes ani všeobecný pojem vrstvy inteligence za socialismu nestačí k hluboké analýze rolí a funkcí nejrůznějších skupin duševní práce v socialistické společnosti. Když zařadíme technické pracovníky moderního průmyslu a vysokoškolsky vzdělané úředníky státní správy pod jeden pojem inteligence, zůstali jsme ještě u té nejprázdnější a nejpovrchnější abstrakce. Stejně tak není totožná vrstva ekonomické řídicí činnosti v průmyslu s představiteli technické inteligence v téže oblasti. Souhrnný pojem inteligence pro všechny pracovníky, které nelze bezprostředně zařadit do „tříd“ dělnické a rolnické, zakrývá ve skutečnosti reálnou rozmanitost, diferencovanost funkcí a výkonů nejrůznějších skupin a vrstev socialistické dělby práce i v nadstavbové oblasti.“ (Struktura a dynamika třídní společnosti, Praha 1966, str. 137.) Podobný názor vyslovil i Z. Wójcik: „... / pojem inteligence nelze přesně definovat, a to pro složitý charakter této vrstvy. Bylo by tudíž správné vzdát se dalších pokusů o formulaci vyčerpávající definice, tím spíše, že jsme svědky procesu, kdy se vydělují určité profesionální skupiny vnitřně spjaté různými psychosociálními a ekonomickými vazbami. Tyto skupiny se budou v důsledku rostoucí odborné specializace stále silněji odlišovat a uzavírat do okruhu svých zájmů a potřeb.“ (Rozwój pojęcia inteligencji, Wrocław — Warszawa — Kraków 1962, s. 65.) A konečně J. Kossak napsal: „Inteligence se zabývá hlavně duševní a ideovou prací, v důsledku čehož musí v podobě ideologických požadavků formulovat aktuální sociální potřeby příslušných skupin a tříd. A tak *formální pospolitost jejich úkolů* vytváří fikci *reálné pospolitosti* zájmů celé inteligence nebo její značné části. Avšak podobnost, či dokonce do jisté míry shodnost funkcí není základem úplné vnitřní integrace, leč právě naopak — opravdovou vazbu rozbíjí.“ (Kultura, pisarz, społeczeństwo, Warszawa 1964, str. 283.)

³⁾ Na tuto skutečnost upozorňuje např. J. Żarnowski v práci O inteligencji polskiej lat międzywojennych, Warszawa 1965, str. 12 n.

⁴⁾ Viz C. W. Mills: White Collar, The American Middle Classes, New York 1951, část 2. Svět lidí v bílých límečcích.

⁵⁾ Viz R. Johannet: Eloge du bourgeois français, Paris 1924, str. 53 n.

gence jako samostatná vrstva nikdy neexistovala.⁶⁾ Naopak tam, kde se kapitalismus rozvinul poměrně pozdě (např. ve východoevropských zemích), se taková vrstva vytvořila. Je zajímavé, že analogická sociální skupina se dnes vyděluje i v zemích, které jsou v hospodářském i společenském vývoji opožděné, tj. v nově vzniklých afrických a asijských státech. O podobné skupině se dá ostatně hovořit, i pokud běží o většinu jihoamerických zemí.

Řada teoretiků⁷⁾ se shoduje v tom, že příčinou vydělení této kategorie jako zvláštní samostatné skupiny byl malý počet vzdělaných lidí v dané společnosti, poměrně nízká kulturní úroveň lidových mas, jakož i slabost buržoazie v příslušné zemi. To bylo typické jak pro většinu východoevropských národů v XIX. století, tak je to charakteristické dnes pro bývalé kolonie, které jsou v důsledku desítky a stovky let trvající koloniální nadvlády kulturně zaostalé. Každý člověk v těchto zemích, který ukončil třeba jen střední školu, se svou kulturní úrovní a svým vzděláním vzdaluje průměrnému občanu, jenž je velmi často analfabet a žije v primitivních podmínkách.

V zemích vysoce rozvinutých bylo umění číst a psát v polovině XIX. století mnohem více rozšířeno než v zemích sociálně, ekonomicky i kulturně zaostalejších. Více lidí zde rovněž absolvovalo střední a vysoké školy. Samo vzdělání je tudíž tolik neodlišovalo od jiných příslušníků společnosti a nebylo důvodem, aby se z nich vytvořila zvláštní, od ostatních značně odlišná vrstva.

Kromě uvedených příčin přispělo k relativnímu vydělení inteligence například v českých národních podmínkách také to, že poměrně dlouho zde neexistovala nějaká skupina, která by svým ekonomickým a politickým postavením byla vedoucí silou národa (šlechta, buržoazie). Tuto roli plnili — alespoň v oblasti duchovního života — po určitou dobu právě příslušníci inteligence, což nesporně rovněž přispívalo k tomu, že se považovali, byli považováni a objektivně skutečně byli zvláštní skupinou spjatou společnou ideovou vazbou a společným posláním.⁸⁾

⁶⁾ Podobný názor vyslovil rovněž J. Szczepeński: „Taková vrstva inteligence, jaká se vytvořila v Polsku, s těmi charakteristickými vlastnostmi, jaké má, je produktem zbytků feudalismu, které nebyly úplně zničeny v rámci ještě nerozvinutého kapitalismu. Země, ve kterých se kapitalismus plně rozvinul, nemají takovou společenskou vrstvu. Tam se vytvořily pevné kategorie duševních pracovníků podle zaměstnání, tvořící určitou hierarchii intelektuální kvalifikace a ekonomického postavení, ale nevytvořila se vrstva inteligence, která by tvořila určitou jednotu, mající společné úkoly a ideály, lišící se od ostatních vrstev a tříd představami o svém výjimečném poslání a postavení a svými zvyky.“ (Inteligencja i społeczeństwo, Warszawa 1957, str. 9–10.)

⁷⁾ Např. J. Szczepeński: *Inteligencja i społeczeństwo*, Warszawa 1957, str. 22–24, R. V. Daniels: *Intellectuals and the Russian Revolution*, *The American Slavic and East European Review* č. 2, 1961, str. 271, R. Aron: *Koniec wieku ideologii*, Paris 1956, kap. VII, M. Malia: *What is the Intelligentsia ?*, v díle *The Russian Intelligentsia*, red. R. Pipes, New York 1961, str. 14, M. Ossowska: *Socjologia moralności*, Warszawa 1963, str. 200–219, J. Żarnowski: *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1964, str. 60–62.

⁸⁾ J. Żarnowski upozorňuje, že to byla rovněž jistá opozičnost, již se inteligence ve východoevropských zemích vyznačovala, která přispívala k jejímu sjednocování a posilování vnitřní vazby: „Někteří autoři, kteří se zajímají především o historii ruské inteligence, mají sklon

Jakkoli tedy uznáme, že v některých evropských zemích v minulém století relativně samostatná jednotná vrstva inteligence existovala, s tím, jak byly postupně vývojem odstraňovány podmínky, jež jí daly vzniknout, takovýto charakter ztrácela. Dnes jsou ovšem už i tyto země zpravidla ve stadiu, kdy lidé, pro něž hlavním důvodem zařazení do inteligence bylo jejich vzdělání a vykonávání duševní práce, se od sebe sociálně často liší natolik, že jejich včleňování do jedné společenské vrstvy je čímsi umělým a neodpovídá skutečnosti.⁹⁾

Proč však k takovýmto pokusům zejména v dílech a vystoupeních některých teoretiků a politických činitelů hlásících se k marxismu neustále dochází? Zdá se, že to způsobují dvě okolnosti: 1. tradice, 2. zjednodušené pojetí třídní struktury kapitalistické a zejména socialistické společnosti, které bylo až donedávna vydáváno za důsledně marxistické, jež však bylo založeno na některých zkreslených a vulgarizujících Stalinových názorech.

Není cílem této stati zabývat se podrobně otázkou zmíněného zjednodušeného pojetí. Učinili tak výstižně před námi už jiní autoři.¹⁰⁾ Stačí upozornit pouze na jeho základní rysy: Socialistická společnost byla považována za společnost třídní, v níž existují dvě základní třídy — dělníci a kolchozní (družstevní) rolníci. Za hlavní znak, jímž se tyto třídy od sebe liší, byl pokládán poměr k výrobním prostředkům, jinak řečeno, odlišný typ vlastnictví v průmyslu a v zemědělství. Zatímco v průmyslu existuje podle této teorie vlastnictví všelidové, v zemědělství vlastnictví skupinové. To měl být základ všech ostatních diferencí mezi uvedenými třídami. Vedle těchto dvou tříd zde podle zmíněného pojetí existuje zvláštní vrstva či mezivrstva — inteligence. Netvoří třídu — v tomto ohledu je jaksi „méněcennější“ — a to především proto, že nemá jasně vymezený vztah k výrobním prostředkům, není ekonomicky samostatná a ani politicky není schopna samostatného vystoupení. Pokud běží o její funkci, byla na prvním místě zdůrazňována její „služebnost“ vládnoucí třídě. Jako žádoucí cíl bylo vytyčováno, aby s vývo-

uvádět jako základní rozlišující znak inteligence opoziční politický postoj, který měla tato kategorie zaujímat v předrevolučním Rusku i v jiných hospodářsky zaostalých zemích vůči oficiálnímu, konzervativnímu režimu. Malé pole působnosti pro lidi pracující v intelektuálních povoláních v ekonomicky zaostalých zemích je nutí k tomu, aby vytvořili zvláštní vrstvu, pro kterou je charakteristický frustrační postoj, již by v jiných hospodářských podmínkách nevytvořili, neboť by se stali příslušníky jistých jiných společenských vrstev a tříd.“ (Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918—1939, Warszawa 1964, str. 41.)

⁹⁾ „Je třeba počítat s tím, že v rozvinutých průmyslových společnostech inteligence jako výrazná a zvláštní sociální skupina (...) začne zanikat a že ji zastoupí profesionalizované a specializované pracovní skupiny odlišené díky jiným kritériím, a kromě toho rozdílně situované z hlediska hierarchie společenského prestiže.“ (J. Hochfeld: Studia o marksowskiej teorii społeczeństwa, Warszawa 1963, str. 183—184.)

¹⁰⁾ V poslední době zejména: E. Urbánek, K. Michňák: Společenské třídy, Praha 1964, K. Michňák: Třídy a stát, v díle Historický materialismus, Praha 1965, E. Urbánek: Struktura a dynamika třídní společnosti, Praha 1966, P. Machonin: K celkové charakteristice sociální struktury socialistické společnosti, v díle Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966, W. Wesolowski: Klasy, warstwy i władza, Warszawa 1966.

jem socialismu tato vrstva co nejrychleji ztrácela své specifické znaky a sblížovala se s dělnickou třídou a družstevním rolnictvem až k úplnému splynutí s nimi. Za hlavní znak této vrstvy bylo pokládáno vykonávání duševní práce, případně vyšší vzdělání. Další diferenciacie na kategorie uvnitř inteligence se zpravidla neprováděla. (Ovšem kromě diferenciacie, která byla považována za hlavní, na tzv. starou a novou, socialistickou, lidovou inteligenci.) Do inteligence byli tedy zařazováni akademikové i účetní, umělci i písárky, lékaři i zdravotní sestry apod.¹¹⁾

Tendence chápat inteligenci jako jednotnou vrstvu zahrnující všechny ty příslušníky společnosti, které není možné začlenit do jiných známých tříd, se přenášela i na kapitalistickou společnost. Jediná a hlavní diferenciacie, která se zde uznávala, byla diferenciacie politická; jejím rozhodujícím kritériem byla otázka, které ze dvou základních tříd inteligence především slouží.

Na skutečnost, že představa o jakési jednotné vrstvě, jíž má inteligence za socialismu být, už předem, apriorně ovlivňovala pojetí reálně existující kategorie duševních pracovníků, upozornil Jan Szczepański.¹²⁾ Tento autor nejprve připomíná, že existuje mnoho znaků, jimiž jsou různé skupiny inteligence navzájem oddělovány. Jako markantní příklad dvou skupin duševních pracovníků, které se od sebe po mnoha stránkách liší, uvádí na jedné straně duchovenstvo, na druhé pak důstojníky. Někteří sociologové se však domnívají, že inteligenci jako celek spojují společné kulturní znaky, nabyté vzdělání a vztahy ke kultuře. Dále se domnívají, že inteligence si vytváří určitý způsob života a zvláštní bariéry, jež ji oddělují od fyzicky pracujících. Szczepański namítá, že to vše platilo dříve, zhruba řečeno v době přechodu od feudalismu ke kapitalismu a v počátcích kapitalistické společnosti. Dnes se už o něčem podobném nedá hovořit.

Jan Szczepański však hlavně kritizuje ono pojetí, na které jsme už upozornili a které bylo donedávna značně rozšířené mezi teoretiky hlásícími se k marxismu. Je to názor, že po socialistické revoluci, kdy dochází ke změnám ve složení inte-

¹¹⁾ Takovéto pojetí se rozšířilo v pracích prohlašujících se za marxistické zejména od roku 1936. Souviselo to se Stalinovým projevem o návrhu nové ústavy, který zmíněné schéma socialistické třídní struktury obsahoval. Při této příležitosti je třeba upozornit na to, že v prvních letech po Říjnové revoluci bylo možné v sovětském Rusku sledovat slibný rozběh teoretického zpracování problematiky inteligence v podobě řady zajímavých a podnětných článků, statí a studií zabývajících se postavením této kategorie ve společnosti, jejím vztahem k socialistické revoluci, k dělnické třídě, její úlohou v marxistické straně apod. Uvedené práce měly poměrně věcný charakter, nezjednodušovaly problematiku, a co hlavního — přes svou dobovou omezenost — snažily se přistupovat k příslušníkům inteligence diferencovaně. V žádném případě v této kategorii nespatořovaly jakousi zcela jednotnou skupinu. Máme zde na mysli zejména tyto práce: Očerki kultury revoljucionnogo vremeni, 1922, A. V. Lunačarskij: Ob intëlligencii, Moskva 1923, A. V. Lunačarskij: Intëlligencija v jejo prošlom, nastojaščem i buduščem, 1924, Voprosy kultury pri diktature proletariata, 1925, J. Larin: Intëlligencija i sovëty, sine, S. J. Vol'fon: Intëlligencija kak socialno-ekonomičeskaja katëgorija, Moskva—Leningrad 1926. Charakter pozdějších prací sovětských autorů o inteligenci — pokud vůbec v dalších letech vznikaly — se bohužel radikálně změnil.

¹²⁾ J. Szczepański: Struktura inteligencji w Polsce, Kultura i Społeczeństwo, č. 1—2, roč. IV, 1960, str. 44—46.

ligence, kdy zaniká její sepětí s různými, často nepřátelskými sociálními třídami, kdy se hluboce mění její společenské funkce a kdy konečně vzniká i oficiální definice této kategorie jako třetí základní vrstvy pracujících, se vytvářejí předpoklady k tomu, aby se v ní vytvořily pevné vnitřní svazky.

Szczepański si klade otázku, jaké jsou znaky, které nám dovolují hovořit o tom, že určitá kategorie lidí je skupinou spjatou vnitřními vazbami. Odpovídá, že těchto znaků je sedm: 1. existence společných ekonomických zájmů, 2. vytvářející se společná sociální ideologie, 3. společný převažující způsob myšlení, 4. pocit solidarity mezi členy, 5. existence společných institucí, 6. existence společných organizací, 7. společná politická reprezentace. Z tohoto hlediska pak zkoumá dnešní polskou inteligenci a dochází k závěru, že ani jedním z těchto znaků se tato kategorie jako celek nevyznačuje: 1. Ti lidé, kteří jsou zpravidla za příslušníky inteligence označováni, nemají společné ekonomické zájmy, a to pro nesterodnost místa, jež zaujímají ve výrobním procesu. 2. Hlavně v důsledku této skutečnosti neexistuje u této kategorie ani jednotné společenské vědomí, ani jednotný způsob myšlení. Autor sice upozorňuje na jevy, které napomáhají vzniku takového vědomí a které plynou z nabytého vzdělání, z rostoucího společenského významu vědy a techniky, z přesvědčení, že soutěžení dvou soustav se stane především soutěží vědců a techniků a že společenské záležitosti budou stále více vyžadovat vědecké řešení. Působí zde rovněž některé tradiční tendence, jako je úcta k vědě a vůbec ke kulturním hodnotám. To vše se však projevuje jen u některých příslušníků této kategorie, jako celek polská inteligence takového společného vědomí nemá. 3. V celé kategorii neexistuje také nic, co bychom mohli nazvat pocitem solidarity. Nejsou-li společné zájmy, společná skupinová ideologie, ani společný způsob myšlení, je to ostatně zcela pochopitelné. Namísto toho se uvnitř zmíněné kategorie projevují dokonce jisté závažné rozpory. Szczepański jako příklad uvádí nechuť tvůrčí inteligence vůči byrokracii. Existuje rovněž tendence směřující k tomu, že se jednotlivé kategorie inteligence uzavírají do sebe. 4. Ani společné jednotné instituce, organizace a politickou reprezentaci inteligence jako celek nemá.

A tak Jan Szczepański dochází k závěru, že to, co je dnes v Polsku označováno názvem inteligence, je soubor sociologických a profesionálních kategorií, mezi nimiž existuje pouze velmi slabá vnitřní vazba, která se omezuje na existenci vědomí náležitosti k inteligenci, přičemž tento pocit vystupuje u různých kategorií duševních povolání s různou silou. Zanikají rovněž vnější symboly, odlišující tzv. inteligenci jako celek od jiných vrstev a společenských tříd. Např. zvláštní životní styl, způsob oblékání, bydlení apod. Domníváme se, že tento Szczepaňského závěr je správný a platí nejen o dnešní inteligenci polské, leč i o inteligenci ve všech vyspělejších socialistických zemích. (O tom, že v soudobých vyspělých kapitalistických společnostech netvoří inteligence jednotnou vrstvu, jsme se už zmínili.)

Pluralita definic inteligence a jejich různé klasifikace

Z toho, co jsme uvedli v předchozí části, plyne, že snahy o vymezení inteligence jako určitého jednotného sociálního celku musely v novější době, a zejména pak v posledních desetiletích, nutně narážet na nepřekonatelné překážky, a to proto, že to byly pokusy podřadit pod jeden pojem kategorie sociálně značně odlišné. Je logické, že ve zmíněných definicích nikdy nebyla postižena tzv. inteligence jako celek, nýbrž zpravidla jen určité její části, jež se autorovi definice jevily z toho či onoho důvodu jako nejnápádnější, nejpočetnější nebo nejvýznamnější. Tím také pochopíme nesmírnou bohatost různých definic inteligence, jak je nacházíme v teoretické literatuře, i neobyčejnou různorodost pojetí toho, co inteligence je a kdo do ní patří v běžném myšlení.

Skutečností, že v běžném myšlení, tj. u lidí, kteří se profesionálně nezabývají vymežováním inteligence, se názory na to, co je inteligence a kdo do ní patří, rozcházejí, si povšiml např. I. A. Bláha v knize, o níž jsme se už zmínili, a věnoval této otázce zvláštní podkapitulu nazvanou *Inteligence v myšlení lidovém*.¹³⁾ Opírá se v ní o odpovědi na dotazníky Komenského vyšší školy lidové v Brně při příležitosti přednášky profesora J. L. Fischera „Problém inteligence“.

Odpovědi, které Bláha uvádí, ukazují, že v běžném myšlení se stereotyp inteligence vyčerpává v podstatě pět znaků. Představitelé této kategorie jsou většinou charakterizováni jako lidé, kteří se vyznačují buď 1. vyšším vzděláním než je obecný průměr, tedy vyšším stupněm kvalifikace, nebo 2. vyšší inteligencí, vyšší schopností rozumových (racionálních) úvah ve srovnání s ostatními lidmi, kteří se řídí více city, vášněmi a instinkty, tedy určitými psychickými vlastnostmi, nebo 3. mravní a tělesnou čistotou, rovnováhou mezi rozumem a citem, tedy jistými vlastnostmi morálními, nebo 4. duševní tvořivostí (vynálezci, vědci, umělci, spisovatelé atd.) a vůdčím postavením ve společnosti, tedy určitými sociálními funkcemi, nebo 5. lepším hmotným postavením, než je běžný průměr, tedy jistými znaky ekonomickými.

Ze všech odpovědí, o kterých se Bláha zmiňuje, vyplývá pro nás z hlediska problému, který sledujeme, několik důležitých závěrů. Předně ten, že v chápání toho, které příslušníky společnosti do inteligence zařadit, neexistuje v běžném myšlení jednota. Za druhé, uváděné charakteristiky zpravidla vymezují tuto kategorii znaky jinými než sociologickými. Dochází pak k tomu, že velmi často jsou do inteligence zařazováni „inteligentní“ dělníci, rolníci apod. Za třetí, pokud jsou jako určující uváděny znaky morální, jde o vlastnosti obecně hodnocené jako kladné, chvályhodné a zasluhující úcty.

Nelze ovšem zapomínat, že bohužel nemáme jakékoli informace o vzorku, který byl při přednášce J. L. Fischera dotazován. Nicméně se zdá, že zmíněné názory

¹³⁾ I. A. Bláha: *Sociologie inteligence*, Praha 1937, s. 31–35.

do značné míry odpovídají obecně rozšířenému myšlenkovému stereotypu inteligence u nás ve třicátých letech.

Nebylo by jistě bez zajímavosti porovnat tyto odpovědi s odpověďmi dnešními. Protože však žádný výzkum, který by nám dával materiál ke srovnání, v současné době u nás proveden nebyl, musíme se spokojit alespoň s tím, co jako typické znaky dnešního názoru „prostého“ člověka na inteligenci v Polsku uvádí Jan Szczepański. Polský sociolog se zmiňuje o těchto 13 různých odpovědích, které do inteligence zařazují: 1. inteligentní lidi, 2. vzdělané lidi, 3. lidi, kteří zaujímají vyšší místa, 4. lidi, kteří vykonávají práci, která vyžaduje vědecké poznatky a odborné vzdělání, 5. lidi, kteří tvoří kulturu neboli intelektuální elitu, 6. specialisty, 7. myslící dělníky, 8. lidi, kteří jsou ve svém prostředí kulturními vůdci, 9. lidi bez morálních zásad, 10. ideologicky nepevné skeptiky a cyniky, 11. lidi, kteří si vždy umějí poradit, 12. lidi samostatně myslící, 13. lidi umějící zacházet se svým rozumem.¹⁴⁾

Porovnáme-li odpovědi uváděné Bláhou a znaky, které uvádí Szczepański,¹⁵⁾ zjistíme, že podstatná kritéria pro zařazení lidí do inteligence se ve vědomí „prostých“ lidí nezměnila. Také ve druhém případě je to buď vyšší stupeň kvalifikace (znaky 2, 4 a 6), nebo psychické vlastnosti (znaky 1, 7, 12 a 13), nebo vlastnosti morální (znaky 9, 10 a 11), nebo sociální funkce (znaky 5 a 8), nebo konečně sociálně ekonomické postavení (znak 3).

Jedinou závažnou změnou, která by zasloužila bližší vysvětlení, je okolnost, že pokud jsou jako kritérium uváděny znaky morální, jde o vlastnosti obecně hodnocené jako negativní. Jakkoli pochopitelně neběží o názor všech příslušníků a skupin socialistické společnosti, nelze jej prostě přejít, neboť o jeho existenci svědčí i některé další symptomy, které se občas ve veřejném životě projeví. Protože však jde o otázku, která zaslouhuje samostatnou a hlubší analýzu, nebudeme se jí v této souvislosti zabývat.

Z hlediska problematiky, kterou v naší stati sledujeme, je podstatné, že v tzv. běžném myšlení jsou jako typické vlastnosti, jimiž je inteligence charakterizována, uváděny zpravidla znaky povrchní, na první pohled zjizitelné a viditelné, avšak často nepodstatné, že je obyčejně absolutizován znak jediný a přehlíží se všechny ostatní a že rozsah pojmu inteligence je zpravidla širší, ale někdy i užší, než je skutečný rozsah kategorie, kterou označuje. Celkově můžeme shrnout to, k čemu jsme zatím dospěli, do závěru, že v běžném myšlení se názory na otázku, koho do inteligence zařazovat, značně rozcházejí, přičemž zde ovšem existuje silná tendence chápat inteligenci jako jednotnou sociální skupinu.

¹⁴⁾ Viz *J. Szczepański: Struktura inteligencji w Polsce, Kultura i Społeczeństwo*, č. 1—2, roč. IV, 1960, str. 28.

¹⁵⁾ Mohla by se objevit námitka, zda má takové srovnání smysl, běží-li o dva různé národní kontexty. Domníváme se, že smysl má. Vycházíme z předpokladu, že ve své podstatě jsou soudobé názory běžného myšlení v Polsku i v ČSSR na to, co je inteligence, do značné míry shodné.

Jak jsme již uvedli, není to pouze myšlení „prostých“ lidí, kde se názory na inteligenci různí. Značnou nĕjednotnost, rozdíly a rozpory nacházíme i v tĕch vymezenĕch inteligence, která si ĕinĕ nĕrok na vĕdeckĕy pŕĕstup, a jsou tedy dílem lidí, pro nĕž zkoumání tĕto kategorie je pŕedmĕtem profesionálního zájmu.

Definice inteligence existuje ve svĕtové spoleĕenskovĕdnĕ literatuŕe nepŕehlednĕ množství.¹⁶⁾ Pŕavĕ tak existuje rovnĕž ne jeden pokus, jak toto množství klasifikovat, vnĕst do nĕj urĕitĕy řád.

Vŕbec prvnĕm z nich je patrnĕ klasifikace, kterou provedl ve dvacátĕch letech sovětský autor S. J. Volfson.¹⁷⁾ Ten rozděluje názory na to, co je inteligence, jak se objevovaly v literatuŕe posledních desetiletĕ XIX. a prvnĕch desetiletĕ XX. stoletĕ, do pĕti skupin. 1. Ty, které se domnívají, že inteligence jako samostatná skupina neexistuje, a prohlašují dále, že běží o sociální kategorii netřídni, nadtřídni a mimotřídni, kterou je možné poznat pouze pomocí subjektivnĕ etickĕho kritĕria. 2. Ty, které prohlašují, že inteligence netvoŕĕ samostatnou skupinu, ale náleží k rŕznĕm třídám a vrstvám spoleĕnosti. Neexistuje tudĕž inteligence jako taková, ale pouze inteligence šlechtická, buržoazní, maloburžoazní, rolnická, proletářská atd. Vzdĕlanĕ vrstvy, vĕdecky kvalifikovanĕ špiĕky třídy jsou obyĕejnĕ jejĕmi ideology a organizátory. 3. Ty, které vycházejĕ z pŕedpokladu, že inteligence jako celek patŕĕ v třídni spoleĕnosti k jednĕ ze třĕd a je jejĕ složkou. Neĕastĕji je řazena buď k maloburžoazii, nebo k proletariátu. 4. Ty, které se domnívají, že inteligence je zvláštnĕ třída kapitalistickĕ spoleĕnosti posledni epochy. 5. Koneĕnĕ ty, které prohlašují inteligenci za zvláštnĕ sociální vrstvu třídni spoleĕnosti, která vřak není plnĕ konstituovanou třídou, a musĕ být proto zkoumána jako mezitřídni skupina.

Āeskoslovenský sociolog Bláha nejprve dělí vřechny základni vĕdeckĕ definice inteligence na dvĕ velkĕ skupiny: 1. na ty, které „ohraniĕují oblast inteligence na základĕ znakŕ spĕše sociálně psychickĕch“, 2. na ty, „kterĕ vypoĕítávají spĕše sociologickĕ typy inteligence“.¹⁸⁾ Do prvnĕ skupiny řadí takovĕ definice, které vymezují inteligenci specifickĕmi psychickĕmi vlastnostmi jejĕch pŕĕsluřníkŕ, jako je inteligence, charakter, jako jsou dále dovednosti, schopnosti atd. Do druhé pak ty, které kladou důraz na sociální a zejmĕna funkĕni rysy pŕĕsluřníkŕ inteligence. Jsou to definice, které vymezují inteligenci jejĕm vŕdĕím posláním ve spoleĕnosti,

¹⁶⁾ Tak napŕ. Bláha uvádĕ v Sociologii inteligence (Praha 1937) v kapitole Inteligence v myřlenĕ vĕdeckĕm (str. 35–48) okolo 25 rŕznĕch definic inteligence, Szczepański zjistil, že „množství definic zformulovanĕch pro vymezení kategorie oznaĕenĕ výře uvedenĕmi názvy (běží o řadu názvŕ, jimiž jsou v angliĕtinĕ oznaĕovány rŕznĕ kategorie duřevních pracovníkŕ — J. S.) jde do stovek. Jen v americkĕ literatuŕe je možné se setkat s 50 rŕznĕmi definicemi názvu *intellectual*. Množství definic inteligence v polskĕm pĕsemnictví jde také do desĕtek.“ (Mitologizacja intelektualistŕw, *Studia Socjologiczne* ĕ. 3, 1962, str. 7.) Na jinĕm místě se tĕž autor pokusil o pŕehled a klasifikaci více než 60 definic inteligence a intelektuálŕ (*Intellectuals in Contemporary Societies*, Stanford 1961).

¹⁷⁾ Viz jeho pŕáci *Intelligencija kak socialno-ekonomičeskaja katĕgorije*, Moskva—Leningrad 1926.

¹⁸⁾ I. A. Bláha: *Sociologie inteligence*, Praha 1937, str. 35.

vyšším vzděláním, sociálně ekonomickou pozicí a rolí (sem řadí rovněž definice autorů, kteří se hlásí k marxismu), sociálně etickými rysy, superioritou ve vztahu k ostatním příslušníkům společnosti, vykonáváním duševní práce, profesemi, které vykonávají její příslušníci, odvětvími sociálního života, v nichž působí apod.

Jiný pokus o klasifikaci definic inteligence nacházíme u polského autora Janusze Żarnowského.¹⁹⁾ Ten nejprve upozorňuje na závažnou skutečnost, která při zmíněné klasifikaci bývá často, avšak neprávem přehlížena: že totiž existují významné rozdíly ve vymezení inteligence mezi autory pocházejícími z hospodářsky vyspělých průmyslových západních zemí a autory ze zemí hospodářsky méně rozvinutých.²⁰⁾ To je myšlenka, se kterou je jistě nutno plně souhlasit a která je dalším příspěvkem k objasnění skutečnosti, proč se pokusy o vědecké vymezení inteligence ve svých výsledcích tolik rozcházejí.

Po tomto výchozím upozornění přistupuje Żarnowski k vlastnímu návrhu na klasifikaci nejvýznamnějších definic inteligence. Rozděluje je do tří skupin: 1. Názory, které se snaží adekvátně vymežit inteligenci na základě jejích psychických znaků či vztahu k duchovní kultuře. 2. Pokusy chápat inteligenci jako sociální skupinu, která je skupinou zvláštní, nicméně srovnatelnou se sociálními skupinami takového typu, jako jsou třídy (např. dělnická třída) nebo vrstvy (např. rolnická a maloburžoazní vrstva). 3. Názory, které chápou inteligenci jako soubor určitých (tj. intelektuálních) profesionálních kategorií.²¹⁾

S několika pokusy o klasifikaci definic inteligence se setkáváme u Jana Szcze-

¹⁹⁾ Viz jeho práci *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918—1939*, Warszawa 1964.

²⁰⁾ „První nejednou zaměňovali pojmy intelektuálové a inteligence. Bylo to tím snadnější, že na západ od Labe se vlastně vrstva inteligence v takové podobě, jaké nabyla v zemích střední a východní Evropy, nevytvořila. Zkoumajíce spíše skupinu mnohem užší než je inteligence, skupinu kulturně tvůrčí, měli tendenci definovat pojem inteligence obecně v termínech, které podle našeho obvyklého způsobu vyjadřování by spíše odpovídaly skupině intelektuálů. Takovou skupinu bylo snadnější definovat v kategoriích vztahu ke kultuře, či dokonce v kategoriích psychologických (určité duševní a charakterové znaky) než v kategoriích historickosociologických. Tak postupovali Michels, Mannheim a Geiger. Badatelům, kteří měli před očima skutečnou „inteligenci“ ve významu, jenž se vytvořil ve střední a východní Evropě, byla bližší sociologická definice inteligence jako společenské vrstvy (zejména v Rusku). Je ovšem závažnější skutečností, že se někdy v teoretických pracích, jejichž tvůrci by snad měli věnovat největší pozornost přesnosti termínů, které používají, setkáváme bez komentáře se srovnáváním soudů, jež se týkají inteligence ve smyslu východoevropském a „inteligence“ (*recte* intelektuálů) na Západě. V každém případě se podstatně rozdíly v systému společenské stratifikace mezi Východem a Západem staly nesporně jednou z hlavních příčin rozdílu rovněž v názorech badatelů.“ (J. Żarnowski. *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918—1939*, Warszawa 1964, str. 36—37.)

Podobně už Bláha v souvislosti s rozborem názorů francouzského autora Goblot, který používal název intelektuálové, poznamenal: „Podle Golbota tvoří tedy intelektuálové část povolání liberálních a s nimi část buržoazie. Bude nutno se otázat, zda pojem intelektuála (v tomto Goblotově slova smyslu) vyčerpává plně rozsahové kategorie sociální, které se u nás a ve slovanských zemích nazývají hromadným pojmenováním inteligence.“ (I. A. Bláha: *Sociologie inteligence*, Praha 1937, str. 25.)

²¹⁾ J. Żarnowski: *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918—1939*, Warszawa, s. 38—45.

paňského. Je to předně rozčlenění, které provedl ve své stati *Struktura inteligence v Polsku*.²²⁾ Rozeznává zde sedm skupin kritérií, na jejichž základě bývá inteligence vymezována: 1. Kritéria formálně právní; podle nich patří do inteligence všichni lidé, kteří vykonávají kvalifikované práce na základě závazných předpisů jako práce duševní, a z toho důvodu mají zvláštní pracovní smlouvu. V praxi každodenního života je to patrně kritérium nejvíce používané. 2. Kritéria vykonávaných činností či vykonávané sociální funkce. Podle těchto kritérií se mezi inteligenci počítají jen některé kategorie duševních pracovníků, kteří vykonávají společenské činnosti vyznačující se vyšším stupněm důležitosti a odpovědnosti. 3. Kritéria kvalifikace a skutečně ovládaných dovedností, lhostejno jak dosažených. Do takto definované inteligence patří všichni, kteří dosáhli v nějaké oblasti praxe dovedností, které jim umožňují zaujímat vedoucí a dozorčí postavení. 4. Kritéria vzdělání potvrzeného diplomem nebo vysvědčením. Podle tohoto vymezení patří do inteligence ti, kteří ukončili střední nebo vysokou školu. 5. Kritéria psychických znaků, např. inteligence v psychologickém významu, velké duševní schopnosti nebo také někdy morální hodnocení. Kritéria jsou používána různě, zvláště kritérium morálních vlastností. Někteří do inteligence zařazují pouze lidi, kteří jsou morálně na výši, jiní naopak mají tendenci připouštět, že sem patří hlavně lidé s velmi elastickou morálkou. 6. Kritéria vztahu ke kultuře. Podle nich do inteligence patří pouze buď tvůrci reprezentativní kultury (bez tvůrců lidové kultury), nebo lidé, kteří mají zvlášť aktivní vztah ke kultuře, i když jenom spotřební. 7. Kritéria odvolávající se na sociologické znaky. Podle nich je inteligence společenská vrstva, která je vymezena formou seskupení, institucemi a charakteristickými bariérami, které ji oddělují od ostatních. Marxističtí sociologové vydělují inteligenci jako vrstvu, která se vyznačuje zvláštním místem ve výrobním procesu, jež vyplývá z dělby práce.

O jinou klasifikaci se Jan Szczepeňski pokusil ve studii *Intelektuálové v soudobých společnostech*²³⁾ a ve stati *Mytologizace intelektuálů*.²⁴⁾ Zde se však už nezabývá definicemi celé kategorie, jež bývá označována názvem inteligence, leč pouze její částí, pro niž se používá název intelektuálové. Rozděluje zmíněné definice do sedmi skupin. 1. Definice sokratické, které vymezují intelektuály jako nezištné strážce pravdy, dobra a spravedlnosti neboli jejich vztahem k tzv. věčným hodnotám. 2. Definice vymezující uvedenou kategorii jejím vztahem ke kultuře. 3. Definice sociologické, které vymezují intelektuály jako společenskou kategorii nebo vrstvu. 4. Definice, podle nichž jsou intelektuálové třídou zprostředkovatelů předávající širokým masám ideje a kulturní hodnoty vytvořené umělci, vědci a filosofové. 5. Definice, které hledají kritéria typická pro intelektuály v jejich

²²⁾ *J. Szczepeňski: Struktura inteligencji w Polsce, Kultura i Społeczeństwo, č. 1—2, roč. IV, 1960, str. 28—30.*

²³⁾ *J. Szczepeňski: Intellectuals in Contemporary Societies, Part I, Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences, Stanford 1961.*

²⁴⁾ *J. Szczepeňski: Mitologizacja intelektualistów, Studia Socjologiczne č. 3, 1962, str. 5—27.*

psychologických znacích, 6. Definice, které vymezují intelektuály jejich stupněm vzdělání. 7. Definice pejorativní, které jako hlavní znak intelektuálů uvádějí jejich různé vlastnosti hodnocené jako negativní.

Podle Szczeпаńského byly tyto způsoby vymezování intelektuálů typické zejména pro období před druhou světovou válkou. Po ní — zvláště v době studené války — se začínají názory na intelektuály, a tudíž také na jejich definice, měnit. „Není to osobnost intelektuála — píše Szczeпаński — jeho světový názor, jeho schopnost tvořit kulturní hodnoty, na co se klade důraz, leč jeho užitečnost jakožto experta tvořícího zbraň, působivou propagandu, novou výrobní technologii a dobývajícího nová odbytíště. Hodné zájmu se stává pouze to, co přispívá k vytváření užitných hodnot.“²⁵⁾ Protože kádry vědců a techniků, krátce to, co Szczeпаński označuje jako scientific and technological manpower, se staly rozhodujícím činitelem politické, ekonomické a vojenské síly, zrodila se v nedávných letech rovněž nová definice intelektuálů. Vymezují se jako tzv. kvalifikované kádry.

Tuto klasifikaci definic inteligence, respektive intelektuálů Szczeпаński ještě zčásti modifikoval ve své poslední dosud publikované studii o inteligenci Funkce inteligence v soudobých společnostech,²⁶⁾ na její podstatě se tím však nic nezměnilo.

Konečně posledním pokusem o roztrídění definic inteligence, o kterém pokládáme za nutné se zmínit, je pokus dalšího polského autora Zdzisława Wójcika, obsažený v jeho cenné práci Vývoj pojmu inteligence.²⁷⁾ Všechny definice pojmu inteligence v jeho sociologickém významu rozděluje nejprve na dvě velké skupiny: 1. ty, které pokládají za rozhodující kritérium příslušnosti ke zmíněné kategorii vzdělání a inteligenci v psychologickém smyslu, 2. ty, které spatřují toto kritérium ve vykonávané sociální funkci. Druhou skupinu pak dále dělí na tři podskupiny: 1. definice, které chápou inteligenci jako vrstvu tvůrců kultury a vedoucích sociálního života, 2. definice, které zmíněnou kategorii vymezují jako soubor určitých profesí, 3. definice, které pod pojmem inteligence rozumějí vrstvu duševních pracovníků.

Pokus o vlastní klasifikaci definic inteligence (Výchozí teze)

O klasifikacích definic inteligence, které jsme uvedli v předchozí části, nelze napsat, že by se navzájem vylučovaly. V mnohém se, jak je na první pohled zřejmé, shodují a v mnohém se doplňují. Domníváme se, že je možné na ně navázat a mohou se stát dobrým východiskem klasifikace, o kterou se chceme sami pokusit. Mohla by se ovšem objevit oprávněná otázka, k čemu je vůbec takový

²⁵⁾ J. Szczeпаński: Mitologizacja intelektualistów, *Studia Socjologiczne* č. 3, 1962, str. 16.

²⁶⁾ J. Szczeпаński: Funkcje inteligencji we współczesnych społeczeństwach, *Kultura i Społeczeństwo*, č. 3, roč. X, 1966, str. 17–29.

²⁷⁾ Z. Wójcik: Rozwój pojęcia inteligencji, Wrocław—Warszawa—Kraków 1962.

přehled různých definic inteligence dobrý a zda má nějaký smysl. Pokusíme se na ni ihned odpovědět.

1. Tento přehled, v němž hodláme k jednotlivým skupinám definic inteligence, které se vyznačují společným základním kritériem, zaujmout kritické stanovisko, nám umožní jasně si uvědomit jejich nedostatky, a tím se při vlastním pozitivním popisu různých kategorií duševních pracovníků vyvarovat chyb a jednostranností.

2. Všechny definice inteligence vypovídají nikoli pouze o tom, jak jejich autoři chápou rozsah a obsah zmíněného pojmu, ale i o tom, jaká jsou jejich obecná teoretická východiska při zkoumání společenských problémů a jak hodnotí sociální roli oné kategorie, kterou názvem inteligence označují.²⁸⁾ Proto přehled a rozbor těchto vymezení není samoúčelem, leč vhodným východiskem teoretické analýzy objektivní pozice, role a funkce inteligence ve společnosti, ale i toho, jak se tato pozice, role a funkce různým autorům v různých dobách jevila a jeví.

Klasifikace definic inteligence není ovšem snadná záležitost. Hlavně proto, že běží o definice pocházející z různých dob a od autorů, kteří byli příslušníky různých společností. Z toho pro nás plynou dva důležité závěry. 1. Ke zmíněným definicím je třeba přistupovat historicky, to znamená, že definice, která se nám dnes jeví jako zcela neuspokojivá, mohla být v určité době relativně přesným vymezením studovaného objektu. To platí například o některých definicích z konce minulého století a prvních desetiletí našeho století, které v podmínkách společensky a hospodářsky méně vyvinutých zemí akcentovaly společné rysy příslušníků kategorie označované názvem inteligence a chápaly ji jako integrovanou sociální skupinu, což dnes už ve většině zmíněných zemí neodpovídá skutečnosti. 2. Je třeba mít na paměti, že v definicích existují i rozdíly dané „prostorovou příslušností“ autora. Musíme rozlišovat vymezení západních autorů od autorů východoevropských, a to proto, že západní autoři, hovoří-li o inteligenci, mají zpravidla na mysli pouze jednu složku této kategorie, tj. intelektuály — inteligenci tvůrčí, zatímco východoevropští autoři do tohoto pojmu obvykle zahrnují všechny duševně pracující.

Jinou potíží při klasifikaci uvedených definic je skutečnost, že jejich autoři je

²⁸⁾ Na to velmi správně upozorňuje Jan Szczepański: „Analýza těchto definic musí jít dvěma směry. Z jedné strany, více formální, jde o to, jaká kritéria byla přijata pro zařazení určitých kategorií lidí mezi intelektuály nebo do inteligence. Z druhé, více sociologické strany, je třeba tyto definice chápat jako nástroje, pomocí kterých se řeší určité společenské otázky. Mají tedy svoji genezi v určité sociální situaci a byly implicitně či explicitně formulovány jako část určité společenské teorie usilující vyřešit jisté, pro autora společensky či politicky závažné problémy. Je tedy třeba snažit se chápat ony definice jako nástroje, pomocí kterých autoři řešili problémy, jež je zneklidňovaly, a to jak teoreticky, tak nejčastěji prakticky. Řešíme-li nějakou praktickou sociální situaci, činíme tak vždy z hlediska určité teorie společenského vývoje, nezávisle na tom, zda je ona teorie v našem myšlení jasně a přesně formulována, nebo jen mlhavě a neuvědoměle uložena. A proto při analýze oné definice se musíme snažit odhalit, jaký společenský praktický či politický problém se snažil autor s její pomocí vyřešit a o jakou teorii společenského vývoje se opíral.“ (Mitologizacja intelektualistów, *Studia Socjologiczne* č. 3, 1962, s. 7.)

vyslovovali často jen na okraji jiných úvah, nepovažovali je za hlavní teoretický problém, a proto málokdy dodržovali logická pravidla, jimiž se má každá definice vyznačovat. Jen v menším počtu případů autoři vědomě usilovali o přesnost vymezení. Kromě toho není vždy jasné, které kritérium ten který autor pokládá pro vymezení inteligence za základní a které pouze za vedlejší či doplňující. Řada vymezení několik kritérií kombinuje, což není jistě nesprávné, ale ztěžuje to klasifikaci.

Jako nejvhodnější východisko pro rozbor definic inteligence a intelektuálů, jak je nacházíme ve světové sociologické literatuře, se nám jeví tato klasifikace: I. Definice, které zmíněnou kategorii vymezují skutečnými, zdánlivými nebo autorem postulovanými *vlastnostmi* inteligence: 1. definice, vymezující inteligenci určitými psychickými vlastnostmi, 2. definice vymezující inteligenci vyšším vzděláním, než je v dané společnosti běžné, 3. definice vymezující inteligenci jejími morálními vlastnostmi. II. Definice, které zmíněnou kategorii vymezují skutečnou, zdánlivou nebo autorem postulovanou *sociální pozicí a funkcí* inteligence: 1. definice inteligence jejím zvláštním posláním ve společnosti, 2. definice inteligence jejím tvůrčím vztahem ke kultuře, 3. definice inteligence jako souboru určitých profesí, 4. definice inteligence jejím místem v sociální struktuře: a) inteligence se rozpadá mezi jednodivé třídy, b) inteligence je považována za zvláštní třídu, c) inteligence je ztotožňována jako celek s buržoazií, d) inteligence je ztotožňována jako celek s proletariátem, e) inteligence je považována za součást tzv. nových středních tříd, f) inteligence je považována za zvláštní společenskou vrstvu.²⁹⁾

ON CLASSIFICATION OF THE DEFINITIONS IN SOCIOLOGICAL WRITINGS OF THE CONCEPT INTELLIGENTSIA

Jan Sedláček

R é s u m é

While the concept intelligentsia is commonly applied today by sociologists taking the Marxist theoretical approach and is commonly used in the everyday life of socialist countries, its meaning is far from precise. The widespread tendency to see the „intelligentsia“ as a single, internally integrated group can hardly find its theoretical justification today. There have, of course, been times and countries in which the workers by brain constituted a special social stratum with a relatively high degree of integration. This was especially the case in some of the less developed countries of central and eastern Europe during the past century and at the beginning of the present. In the West, however, a similar stratum was never to be found. There were several causes for this and the article attempts to elucidate them.

Although we may recognise that some European countries possessed in the last century a fairly independent and unified stratum of intelligentsia, as the conditions giving rise to

²⁹⁾ Tato stať je součástí větší práce, v níž na ni navazuje analýza jednotlivých skupin definic inteligence, respektive intelektuálů, o jejichž klasifikaci jsme se zde pokusili.

it were gradually eliminated, it lost this character. Today we find these countries, too, as a rule at the stage when people who were classed among the intelligentsia mainly because of their education and their mental work often show such social disparities that their inclusion in a single social group is unfounded.

Nevertheless, there are still theoreticians and politicians who try to treat the intelligentsia as a single entity. The attitude stems from two circumstances: 1. adherence to the traditional idea of the intelligentsia, 2. a simplified view of class structure in capitalist and, especially, socialist society; until recently this was proclaimed as a consistent Marxist approach, but it was based on some of the distorted and vulgarised views propagated by Stalin.

Attempts to define the intelligentsia as a specific social entity have in recent times inevitably run into difficulties because their purpose was to force socially quite distinctive categories into a single compartment. Such definitions never succeeded in encompassing the group as a whole, but were confined to the part that the given author considered to be the most important. Hence the multiplicity of definitions to be found in theoretical writings and the extraordinary variety of guises accorded to the intelligentsia in current thinking.

Today we also have a number of attempts to classify these definitions. The article mentions those by Volfson, Bláha, Żarnowski, Szczepański and Wójcik.

The classification is no easy matter, mainly because the definitions date from various periods and are by authors living under differing social orders. Two conclusions follow: 1. The approach has to be historical; definitions that seem quite unsuitable today may in their day have been fairly exact descriptions of the subject under investigation. 2. We have to distinguish between the work of western authors and those from eastern Europe because the former usually have in mind only one section when speaking of the category of intelligentsia, i. e. the intellectuals or creative intelligentsia, while the eastern European writers as a rule include all workers by brain.

We consider that the following classification provides the most suitable basis for analysing the definitions of intelligentsia and intellectuals to be found in the sociological writings of different countries: I. Definitions delimiting the said category by means of actual, apparent or postulated characteristics of the intelligentsia: 1. definitions delimiting the intelligentsia by certain psychic characters, 2. definitions delimiting the intelligentsia by higher levels of education than are common in the given community, 3. definitions based on moral qualities of the intelligentsia. II. Definitions delimiting the intelligentsia by means of actual, apparent or postulated social position and functions: 1. definitions of the intelligentsia based on a special mission in society, 2. definitions based on their creative relationship to culture, 3. definitions referring to a sum of certain professions, 4. definitions referring to their place in the social structure: a) the intelligentsia is broken down among different classes, b) it is regarded as a distinct class, c) it is equated as a whole with the bourgeoisie, d) it is equated as a whole with the proletariat, e) it is regarded as part of new, so-called middle classes, f) it is regarded as a distinct social stratum.

RECENZE

INVITATION TO SOCIOLOGY (A HUMANISTIC PERSPECTIVE)

Peter L. Berger

Poprvé tištěno v USA by Doudleday & Co. v Anglii, Penguin Books, 1963

Kniha amerického sociologa Peter L. Bergera se kromě úvodu skládá z osmi kapitol. Celkový rozsah vlastního textu knihy je 199 stran. Kromě toho kniha obsahuje 12 stran bibliografických poznámek a 7 stránek rejstříku věcného a jmenného. Jde o knihu kapesního formátu známé edice Penguin books.

Úvod knihy je velmi krátký, necelé tři strany. Autor zde vysvětluje svou koncepci sociologie, kterou se pokouší vyložit v následujících osmi kapitolách. Jak už název knihy ukazuje, nejde o učebnici, ani o pouhý populární výklad, nýbrž o pozvání do sociologické problematiky. Autor zve ty čtenáře, kteří mají zájem dovědět se něco zajímavého o sociologii, a současně předpokládá, že ten, kdo pozvání přijme, si později přečte o sociologii práce rozsáhlejší o náročnější. Autor považuje sociologii za určitý druh „královské hry“, kterou může hrát spolu jen ten, kdo má zájem a chce přemýšlet. Berger v úvodu poznamenává, že své pojetí sociologie buduje a vykládá v tradici sociologických klasiků.

První kapitola práce se nazývá „Sociologie jako individuální kratochvíle“. Autor zde rozebírá běžná pojetí sociologie, která se vyskytují. Je proti tomu, aby sociologie byla chápána jako disciplína, která má hlavní úkol pracovat s lidmi nebo být součástí toho, co se v Americe nazývá „sociální prací“. Toto pojetí sociologie je v USA silně ovlivněno psychoanalýzou a psychologií. Autor se domnívá, že sociologie není a nemůže být disciplínou zaměřenou na sociální, osvětovou a praktickou vzdělávací činnost; sociologii chápe především jako snahu a

pokus o porozumění a pochopení. Odvolává se na M. Webera, přijímá jeho pojetí sociologie oproštěné od vnějších hodnot a hodnocení. Současně zdůrazňuje vlastní hodnotu a vědecký význam sociologie. Je pro odpovědnost sociologa, ale současně pro rozlišení vlastních sociologických problémů a důsledků, jež ze sociologických pouček a jejich uplatnění vyplývají. Autor se vyslovuje proti redukci sociologie na jednostrannou empirickou disciplínu, odmítá pojetí sociologa jako pouhého sběrače dat. Zdůrazňuje, že v posledním desetiletí se americká sociologie odklání od jednostranné empirické, kvantifikační orientace. Empirická sociologie ztratila podle Bergera smysl pro celospolečenské otázky, značná část amerických sociologů podléhá vlastní sebemystifikaci. Hlavní úkol sociologie je osvětlování a hledání nového, nových a nečekaných stránek lidské existence.

Druhá kapitola práce se nazývá „Sociologie jako forma vědomí“. Autor se zde zabývá pojetím společnosti a sociologii chápe jako zvláštní formu vědomí moderní společnosti na rozdíl od protisociologických forem vědomí, jako je náboženství. O marxismu je informován z vlastního studia, kritizuje však dogmatický nebo kultovní marxismus. Při analýze forem vědomí zdůrazňuje nutnost relativistického přístupu, nutnost nerespektovat oficiální postoje, sociologie jako forma vědomí je vždy vědomím v určitém mezinárodním „kosmopolitním“ kontextu.

Ve třetí kapitole nazvané „Odchylna: alternace a biografie“ si autor všimá problému, který nazývá alternací — možností volit mezi

několika variabilními a protichůdnými systémy myšlení. Zajímá ho význam tohoto faktu pro jednotlivce a jeho životní dráhu, pro změnu jeho vztahů a jeho systému myšlení.

Tři první kapitoly mají jakýsi úvodní ráz. Jde o uvedení do problematiky, do koncepce sociologie, jak ji chápe autor. Od čtvrté kapitoly pak již následuje vlastní velmi hluboký výklad pojetí člověka a vztahu člověka ke společnosti a společnosti k člověku. Zvláště významnou částí dalších kapitol knihy je použití metafory divadla, hry pro interpretaci člověka a společnosti, společností a člověka. Čtvrtá kapitola se nazývá „Člověk ve společnosti“. Zde autor rozebírá z hlediska svého základního pojetí více kategorií, s nimiž pracuje soudobá sociologie. Používá těchto kategorií, přitom si však zachovává kritický odstup vůči čteným pojmům a kategoriím, které jsou u nás často v poslední době nekriticky přejímány právě z americké sociologie. Bergrovi jde o to, aby vyzkoumal nosnost a plodnost takových kategorií jako sociální kontrola a její formy — násilí, výsměch, opovržení, pomluva, zvyky, obyčeje. Jinou oblastí problémů pro vývoj jednotlivce jsou sociální struktury i determinace jednotlivce objektivními společenskými vztahy.

Pátá kapitola má obrácený název čtvrté kapitoly „Společnost v člověku“. Jde o přesunutí akcentu. Autor obrací pozornost ne na člověka ve společnosti, ale na to, jak je společnost obsažena v člověku. Jde o problémy internalizace, interiorizace společenských norem a hodnot jednotlivcem. Autor zkoumá tyto problémy v rámci tří skupin kategorií: v rámci kategorie role, sociologie vědění a teorie referenčních skupin. Uznává důležitost a význam kategorie role, poukazuje na pozitivní výsledky aplikace této kategorie, současně se neztotožňuje s rigidním pojetím této koncepce, která redukuje člověka jen na souhrn rolí. Role považuje za oblast jednání reflexního, téměř automatického. Problematiku role spojuje také s otázkou sociálního charakteru a takzvaného výběru sociálních charakterů. Analýzu rolí doplňuje rozbořením funkce a významu ideologie pro jednotlivce a společnost. Třetí závěrečnou oblastí problémů této kapitoly je

problematika referenčních skupin.

V šesté kapitole nazvané „Společnost jako drama“ klade autor důraz na metaforu divadla pro pojetí člověka a společnosti. Představa světa jako divadla a člověka jako herce není nová, ale Berger ji dovede použít k sociologické analýze člověka v soudobé společnosti i ke zdůvodnění nutnosti vytváření prostoru pro lidskou svobodu a aktivitu. Od původní představy světa jako světa loutek přechází Berger k představě světa jako lidského dramatu. Lidé přestávají být loutkami, jimiž pohybuje vnější tlak společenské konformity a stávají se aktivními herci svého životního osudu. Berger si všímá toho, jak svět lidských vztahů chápáný v kategoriích divadla může nabývat podoby dramatu, komedie, tragédie, frašky či karnevalu nebo maškarády. Jeho analýza navazuje na tradice německé klasické filosofie a snad i živelně na Marxovu koncepci. Současně autor prokazuje velkou znalost soudobé existenciální filosofie Sartrovy a Heideggerovy. Vůbec předností jeho přístupu je spojování všech kladných výsledků moderní sociologie s filosofickou a antropologickou kritikou. To se projevuje v pasážích o autenticitě člověka.

V sedmé kapitole se zabývá autor problematikou takzvaného sociologického machiavelismu a etikou. Pojetí machiavelismu vyzvojuje Berger z politické představy o machiavelismu. Domnívá se, že machiavelistický pohled sociologa na společnost je sám o sobě eticky neutrální, autorovi jde o nezaújatý a nelitostný obraz společnosti, jaká je. Jen v rukách cynika a člověka bez vědomí etické odpovědnosti je možné zneužít machiavelismu. Berger soudí, že sociologie, která má možnost podívat se na svět člověka bez iluzí, má přispívat k jeho humanizaci. Sociologický machiavelismus má pomoci člověku prohlédnout podstatu světa jako světa divadla a komedie. Je to způsob, který umožňuje, aby se svoboda realizovala v sociálním činu.

Osmá závěrečná kapitola je shrnutím autora pojetí světa a úlohy a významu sociologie. Má název „Sociologie jako humanistická disciplína“. Sociologie nemůže podle autora přehlížet skutečnou podstatu světa jako di-

vadla i komedie. Musí brát svět v této jeho podobě a současně se jej snažit pochopit v jeho složitosti a v možnosti změny. Znovu a znovu se vrací sociologie k otázce, co znamená, co je a může být člověk ve společnosti. Odpověď na tuto otázku může sociologie dát, když bude spolupracovat s historií a s filosofií, které zkoumají situaci člověka. Zkoumání člověka a světa člověka mimo čas je v rozporu s klasickou tradicí Západu. Pojem humanismu je rovněž tradičním pojmem liberální tradice od dob renesance. Sociologie jako humanistická disciplína musí v této tradici pokračovat. Na závěr stručného přehledu hlavních problémů Bergerovy knihy uvádím závěrečná slova jeho poslední kapitoly. „Vraťme se ještě jednou k představě loutkového divadla, kterou jsme si dříve v našich argumentech zkontruovali. Vidíme loutky, jak tančí na své miniaturní scéně a pohybují se nahoru a dolů podle toho, jak se tahá za nitky, a sledují předepsanou cestu svých jednotlivých částí. Učíme se rozumět logice tohoto divadla a nacházíme v těchto pohybech sami sebe. Zařazujeme se do společnosti a poznáváme tak svou vlastní pozici, jak je závislá na jemných nitkách. Na okamžik vidíme sebe skutečně jako loutky. Pak ale pochopíme rozhodující rozdíl mezi loutkovým divadlem a naším vlastním dramatem. Na rozdíl od loutek máme možnost zastavit svůj pohyb, poohlédnout se a poznat, jaký mechanismus s námi hýbe. V tomto činu spočívá první krok ke svobodě. A v tomto činu nacházíme závěrečné ospra-

vedlnění sociologie jako humanistické disciplíny“ (str. 199).

Práce P. Bergera je psána velmi lehce, připomíná spíše esej. Autor úmyslně vypouští jakákoli čísla a statistické údaje, v textu uvádí raději výborné a často i velmi vtipné příklady a ilustrace. Jeho pojetí sociologie odpovídá v podstatě základním tendencím budování sociologie u nás. Zdůrazňuje význam sociologické teorie, sociologii chápe jako kritickou a humanistickou disciplínu, je proti jednostrannému empirismu a přeceňování kvantifikačních metod. Sociologii vykládá v úzkém spojení s filosofickým a historickým přístupem. Oceňuje význam tradice velkých postav dějin sociologie včetně Marxe. Práce P. L. Bergera přispívá k hlubšímu a všestrannějšímu poznání americké sociologie a zvláště toho směru, který v poslední době začíná v USA nabývat převahy proti jednostranné čistě empirické sociologii i proti konzervativní koncepci strukturně funkcionální. Peter L. Berger je vydavatelem časopisu Social Research, který je tribunou autorů orientujících se na humanistické a kritické pojetí sociologie jako teoretické disciplíny v úzkém spojení s filosofií a historií. V současné době připravuje Berger takzvané marxovské číslo svého časopisu. Na podzim vyjde celé číslo věnované vztahu marxismu k sociologii, do kterého přispěli i naši sociologové. Možná, že by stálo za to uvažovat o překladu Bergrovy práce do češtiny. Přípravované číslo časopisu Social Research již vyšlo na podzim 1967.

EDUARD URBÁNEK

NEO-FREUDIAN SOCIAL PHILOSOPHY

Martin Birnbaum

Stanford University Press, Stanford, California, 1961

S myšlenkami některých představitelů, škol, směrů a hnutí, které v té či oné míře vyšly z Freudovy psychoanalytické teorie a které nelze shrnout pod jednu hlavičku, se naše odborná i širší veřejnost začíná seznamovat v situaci poněkud paradoxní. Děje se to totiž v době, kdy „klasická“ psychoanalýza pře-

stala být nevědecky tabuizována jako celek a kdy se objevují první vlaštovky vědeckého, kritického přístupu k ní, zejména z pera našich filosofů, avšak kdy tyto práce ani příliš nepřesahují zaměření a poslání solidní informace o Freudově či freudovském systému nebo o jeho základních rysech, ani

neberou v úvahu sedmdesát let jeho rozvoje, značné obsahové diferenciacie a hlubokých přeměn, jimiž od doby svého vzniku „freudovská revoluce v psychologii“ prošla.

Psychoanalýza v užším smyslu se svými vysoce organizovanými strukturami psychoanalyticky orientované psychiatrie, se svou sítí léčebných ústavů a nemocnic, výzkumných a výchovných institucí, rozličných psychoanalytických asociací a širokých úseků klinické psychologie atd. atd. je totiž jen institucionálním jádrem daleko širšího sociálního a kulturního jevu, ve světovém měřítku skutečně monumentálního dosahu a významu. A tento obrovský sociální a kulturní komplex si nepochybně zaslouží rozhodně větší pozornosti badatelů v oblasti společenských věd, než tomu bylo až dosud. Předpokladem komplexního rozboru freudismu jako monumentálního sociálního komplexu, který se stal integrální součástí moderní kultury, je, aby českoslovenští sociologové, sociální psychologové a filosofové kriticky a kvalifikovaně zhodnotili především ty práce zakladatele klasické psychoanalýzy, které mají — nebo si alespoň reklamují — sociální dosah, význam nebo dimenze. Půjde hlavně o Freudovu knihu *Jenseits des Lustprinzips* (1920), kde formuluje svou novou teorii instinktů a kultury, o jeho topografickou metapsychologii v *Das Ich und das Es* (1923), práci o tzv. *masové psychologii*, práci o *totemismu*, publikace o *náboženství* a — last not least — o *kultuře a civilizaci*.

Publikace M. Birnbacha, profesora politických věd na universitě v Nebrasce, rozebírá sociální a politické názory jednoho proudu v širokém a bouřlivém řečišti freudovského „revizionismu“, do něhož zahrnuje šest vynikajících představitelů tzv. neofreudismu. Ti, s výjimkou H. D. Lasswella, sice nepodalí ucelený systém sociálních názorů, ale je možné je konstruovat na základě jejich pojetí člověka, „lidské přirozenosti“, jejího vzniku a vývoje ve zdravých i patologických podmínkách. Tato *rekonstrukce* sociálních názorů neofreudistů, kterou Birnbach provádí objektivně a fundovaně, patří k největším kladům jeho knihy. Práce se skládá

z devíti přehledných a systematicky zpracovaných kapitol, ze životopisných nástinů hlavních představitelů neofreudismu, poznámek, solidní bibliografie a seznamu. Předmětem jednotlivých kapitol je: *podstata freudismu* (1.), *závěry z freudovského systému* (2.), *rozchod s Freudem* (3.), *utváření člověka* (4.), *individuum v západní společnosti* (5.), *psychopatie jako způsob života* (6.), *politická věda jako psychopatologie* (7.), *pojetí „dobré společnosti“* (8.), *přínos neofreudistů* (9.).

Naše recenze se omezuje jen na referování o podstatných rysech Birnbachovy knihy vzhledem k potřebám bezprostřední informace, zatímco kritické stanovisko k názorům neofreudistů si vyhrazujeme v jiné práci.

Zakladatele freudismu autor řadí k pokračovatelům velkých tradic evropského racionalismu, z něhož vyrůstal i liberalismus 19. století a jeho teorie „nejlepšího já“ (the „best self“ theory), jak ji vyjadřovali např. H. J. Laski nebo T. Green. Freud má mnoho společného s filozofy sociální smlouvy od Hobbesa až po Rousseaua a je hluboce ovlivněn utilitarismem Millova ražení. S Marxem sdílí názor o deformujících účincích sociálních institucí na člověka; ovšem půda, z níž vyrůstá Freudova utopie, je ve svatyni lidské psychiky. Jeho titánský výkon spočívá v tom, že podal syntézu tolika oblastí lidského poznání, a je ho třeba proto počítat k posledním z velkých systematicků.

Je problémem, v jakém rozsahu patří myšlenky neofreudistů ještě k „ortodoxní“ psychoanalýze. Jejich mince má dvě strany: jedna je obrácena navenek, k sociálnímu světu; druhá dovnitř, k charakteristické pozvaze jeho fungování v západní společnosti.

Představitelé neofreudismu jsou:

FRANZ ALEXANDER (nar. 1891), doktor lékařských věd, původem z Budapešti. Po svém odchodu z Berlína, kde byl členem Institutu pro psychoanalýzu, se stal prvním hostujícím profesorem psychoanalýzy na universitě v Chicagu a později ředitelem tamějšího psychoanalytického ústavu. Po působení na Universitě of Illinois se stal ředitelem katedry psychiatrie v Los Angeles. — Oidipovský komplex, základ a svorník ce-

lého Freudova systému, považuje Alexander za teoretické zobecnění univerzální nutnosti rodiny jako jádra sociální organizace. Ego je mu hlavním agentem stability duševního života, „homeostatickým principem“. Dospělý organismus přeměňuje „tendenci vůči osobnímu růstu“ v reprodukci. Největší výkon člověka spočívá ve skutečnosti, že je s to přizpůsobovat realitu sám sobě.

ERICH FROMM (nar. 1900), jediný z neo-freudistů, který nemá lékařskou kvalifikaci pro práci v psychoanalýze. Studoval psychologii a sociologii. V letech 1929–1932 působil jak na Institutu pro psychoanalýzu ve Frankfurtu, tak na tamějším slavném Institutu für Sozialforschung a vydal řadu prací interdisciplinárního zaměření. Působil na několika amerických akademických institucích, nejdéle na Bennington College ve Vermontu. Od roku 1951 působí zároveň na Národní universitě v Mexiku. — Frommovým východiskem je pojem Lebensschicksal, který je identický se sociálně ekonomickou situací dané skupiny. „Psychologickým agentem“ společnosti je rodina. Fromm přešel z pozic krajního kulturního relativismu k etickému absolutismu, jehož hlavním znakem od počátku 40. let je pronikavá společenská kritika.

KAREN HORNEYOVÁ (1885–1952), studovala po dva roky u K. Abrahama, nejbližšího Freudova stoupence, po dvanáct let působila v Institutu pro psychoanalýzu v Berlíně. Roku 1934 se stala členkou sboru freudovsky ortodoxního psychoanalytického ústavu v New Yorku, s nímž se rozešla pro vážné názorové neshody roku 1941 a stala se děkankou Amerického ústavu pro psychoanalýzu. Od roku 1948 až do své smrti byla hlavní redaktorkou jeho orgánu The American Journal of Psychoanalysis. — Horneyová je představitelkou humanisticky a sociologicky orientované psychopatologie. Základ neuróz je především sociálně kulturní. Za „základní úzkost“ odpovídá hlavně v západním světě konkurence, která vytváří nejistotu ve všech mezilidských vztazích a vede k emocionální izolaci (insulation) člověka. Za protiváhu této tendence Horneyová považuje mechanismus obnovy vnitřní rov-

nováhy, především spontánní usilování „reálné osobnosti“.

ABRAM KARDINER (nar. 1891) je jediný v této skupině, který prošel přímou školou S. Freuda. Po svém návratu do USA byl až do roku 1944 členem uvedeného ústavu v New Yorku. Nejdéle učitelsky působil na Kolumbijské universitě, zprvu na katedře psychiatrie a později antropologie a sociologie. Od roku 1955 je ředitelem psychoanalytické kliniky na Kolumbijské universitě. — Kardiner vypracoval metodologii rozboru vlivu sociálních institucí na formování jedince. Struktura „modální osobnosti“ (basic personality) je mu „přímou funkcí institucí“. Místem tohoto formování individua je rodina. Svou pozornost Kardiner soustřeďuje na dynamickou roli institucí, jednotlivci však přiznává určitou míru autonomie („margin of autonomy“).

HAROLD D. LASSWELL (nar. 1902) se po absolvování university v Chicagu dostal v první polovině 20. let na studii v Londýně, Ženevě, Paříži a Berlíně do kontaktu s psychoanalytickým hnutím. V letech druhé světové války se jako ředitel jednoho z výzkumných ústavů knihovny Kongresu Spojených států věnoval obsahové analýze masových sdělovacích prostředků. Od roku 1952 byl profesorem práv a politických věd na Yaleské universitě, ale zároveň hostoval na jiných institucích a zastával mnoho různých funkcí, m. j. presidenta American Association v letech 1955/56. — Lasswell přivedl charakterovou typologii z kliniky na politické jeviště. Základem politického chování je mu emocionální labilita. Iracionální složka duševní aktivity je nadřazena složce racionální. Politická formule spočívá v sublimaci potlačeného libida ve formu společensky přijatých činností. Politické životopisy jsou vlastně chorobopisy neuróz.

HARRY STACK SULLIVAN (1892–1949) se zajímal o schizofrenii a studoval lékařství v Chicagu. Pro seznámení s psychoanalýzou měl pro něj význam blízký styk s W. A. White. Po učitelském působení na katedře psychiatrie na universitě v Marylandu pracoval v New Yorku, ve Washingtonu a v Georgetownu. Roku 1945 se stal hlavním redak-

torem časopisu Psychiatriy, který pomáhal klinickým pozorovatelům. Jeho názory jsou syntézou pojetí K. Horneyové o jednotlivcově potřebě psychické celistvosti a Frommova přesvědčení o vitální důležitosti vztahu individua k ostatním lidem. Sullivan těžiště života zcela spatřuje v mezilidských vztazích. Podstatou duševního zdraví je vytvoření vhodných situací pro integraci, které jsou místem uvolňování napětí a dějištěm přeměn energie.

Jako celek se sociální a politické názory neofreudistů vyznačují pozoruhodnými rysy, které se odlišují jak od systému klasického freudismu, tak od jiných psychoanalytických směrů a začleňují do kontextu moderní sociologie a sociální psychologie. Tímto sjednocujícím tématem je:

1. *Duševní zdraví.* Pro neofreudisty je významnou hodnotou, a to jak jako cíl individuálního života, tak jako vodítko sociálního bádání. Tato hodnota, kterou až dosud společenské vědy na stupnici svých uznávaných hodnot neřadily příliš vysoko, je neoddělitelnou součástí každé rozumné definice člověka jakožto člověka.

2. *Pojetí lidské přirozenosti.* Neofreudisté u člověka zdůrazňují schopnost neustálého psychického růstu na základě vnitřních autonomních sil. Přerušení nebo zvrát v psychickém vývoji znamená duševní chorobu. Duševní růst je celoživotní proces a každé individuum je ve vysoké míře strůjcem svého osudu. Život je osvobozující zkušenost a člověk je přinejmenším potenciálně dynamickou jednotkou s pozitivními a širokými možnostmi seberealizace. Převládající sociální podmínky moderní industriální společnosti brání optimálnímu vyjádření a rozvíjení adaptivních schopností individua. Příliš velká míra lidského potenciálu je pohlcována obrannými mechanismy směřujícími k ochraně duševní rovnováhy. Neofreudisté proto dávají přednost „výběrové a konstruktivní“ sociální kritice před neplodnými nářky nad somatickými a pudovými nevyhnutelnostmi.

3. *Hodnota emocionální zkušenosti.* Neofreudisté pokládají necitlivost člověka k jeho

vlastní emocionální dispozici, v níž spatřují podstatu odcizení, za typický rys psychických chorob naší doby. Na rozdíl od Freudova pojetí libida, které je v podstatě biologické, centrální postavení mezi emocionálními hodnotami zaujímá láska v širokém smyslu slova jako absolutní nezbytnost individuálního i skupinového života.

Mezi *metodologické* přínosy neofreudismu patří především důsledná snaha vyhybat se teoretickým spekulacím a fundovat sociální názory na faktech a datech vyvěrajících z *vědeckých metod*, jejichž základem je především klinické pozorování. Tak jsou plněny zásady sdělnosti a veřejnosti, neoddělitelné od jakékoli vědecké procedury. Značný význam je přikládán *individuální introspekci*, při níž hlavní data je s to ověřovat i inteligentní laik. Jestliže vztah kultura a lidé je proces vzájemného a kumulativního kauzálního působení, pak *kolektivní měřítka* nám dávají možnost hodnotit široký komplex lidské kultury *objektivnějšími* měřítky.

Klinická psychoanalýza a psychopatologie obohacují běžné metody, techniky a procedury užívané ve společenských vědách. Anž zcela opouštějí metodu indukce, považují neofreudisté podstatnou realitu člověka za *kvalitativní* a kvantitativně neměřitelnou („psychodynamická biografie“). Rozsah výzkumu je dán *interpersonálními vztahy*, které si vynucují *interdisciplinární* („transdisciplinární“) přístup.

Politicky a ideologicky neofreudismus celkem navazuje na liberalistické tradice (víra v „otevřenou společnost“, „svobodné instituce“ aj.) s některými silnými konzervativními tóny (nedůvěra k rychlým a pronikavým sociálním změnám, vyvěrající především z pojetí role rodiny při utváření sociálního charakteru). Z tohoto paušálního rámce se vymykají relativně radikální názory E. Fromma.

Důležité je připomenout, že koncepce neofreudistů po stránce odborného obsahu, metod i politicko-ideologické orientace dávají tušit další vývoj a modifikace. Příkladem je značná plasticita názorů H. D. Lasswella.

Jako celek jsou sociální názory neofreu-

distů podnětné a vybízí k plnějšmu využití.

A to lze plným právem opakovat i pro knihu M. Birnbacha, která byla předmětem naší informace.*)

BEDŘICH BAUMANN

*) Zajímavé i poučné by bylo srovnat závěry Birnbachovy s hlubší analýzou některých

hlavních aspektů „klasické“ psychoanalýzy, kterou podal P. L. Berger ve stati Towards a Sociological Understanding of Psychoanalysis (Social Research, 1965/1). Její překlad přináší Antologie textů ze současné sociologické teorie ve Spojených státech amerických, kterou připravila katedra sociologie FFUK.

BEDŘICH BAUMANN

INTRODUCTION À LA POLITIQUE

Maurice Duverger

Gallimard, Paris, 1964, 380 str.

Francouzský sociolog Maurice Duverger je znám i u nás jako jeden z nejvýznačnějších soudobých představitelů sociologie politiky, politických stran. Jeho práce jsou často citovány, jeho kniha o politických stranách se stala již téměř klasikou. Známa je i jeho práce o metodách společenských věd. I v našem tisku jsou časté zmínky o výsledcích Duvergerových výzkumů z oblasti sociologie politických stran, veřejného mínění apod. Pro Duvergera je typické, že své názory a koncepcce neustále upřesňuje a prohlubuje. Vydává znovu a znovu nové, podnětné práce, kde uvádí své dřívější myšlenky a současně rozšiřuje okruh svých teoretických a metodologických zájmů. Mnohé jeho práce vznikly také vlastně z přednášek na vysokých školách. Podobnou prací je i jeho Úvod do politiky. Je to práce velmi přístupná, psaná jasně a srozumitelně, projevuje se v ní jasnost a přesvědčivost výkladu teoretika, který má i velké pedagogické zkušenosti.

Duverger se příliš nezabývá otázkou, kterou považuje za pseudoprobém, to jest otázkou o rozdíl mezi politickou vědou a sociologií politiky. Spíše si klade za úkol řešit a nadhazovat otázky, které se dotýkají politiky, státu a moci. Domnívá se, že ještě není možné vytvořit spolehlivou teorii politiky. Současně však vidí nutnost takovou moderní teorii politiky vytvořit. Proto označuje svou práci skromně za úvod do politiky, není to ještě v jeho pojetí teorie politiky v pravém slova smyslu.

Celá Duvergerova práce má kromě úvodu

tři velké, relativně samostatné části. Každá z těchto tří větších částí se skládá ještě z pěti až šesti podkapitol. Práce je zakončena shrnujícím závěrem.

V úvodu své práce objasňuje Duverger své pojetí státní moci. Mluví o janusovské tváři státu, politické moci. Poukazuje na jednostrannost těch koncepcí, které zdůrazňují buď jen boj, zápas o moc a násilnou stránku moci, nebo naopak zase připisují politice a moci jen snahu o pořádek, zajištění veřejného blaha a zájmu proti partikulárním interesům. Duverger zdůrazňuje, že politika a moc je rozpornou jednotou obou těchto stránek — zápasu a boje, i snahy o integritu, pořádek a všeobecný zájem. V různých dobách nebo v různých situacích vystupuje do popředí ta či ona stránka moci a politiky. Je zapotřebí upozornit, že tato myšlenka je již vyjádřena u Marxe a Engelse, kteří zdůrazňovali, že základem politického panství je vždy výkon úřední veřejné funkce. Také by souhlasili s tím, že i ta nejdespotičtější moc musí vykonávat určité funkce, které mají celospolečenský význam nebo ráz. Jen dogmatický marxismus viděl při rozboru moci vždy a všude jen násilí, represí, zneužívání moci k třídním výsadám a nechtěl přiznat, že i v třídní společnosti je stát jako nástroj vlády určité třídy také politickým reprezentantem celé společnosti, že v praxi je vždy ovlivňován poměrem sil mezi třídou vládnoucí a ovládanou, že stát vždy musí vyjadřovat i tento poměr sil.

V první části své práce Duverger zcela

právem začíná rozbor politiky od přírodních předpokladů a podmínek moci a politiky. Není to zase nic nesprávného a nemožného, ignorovat některé přírodní podmínky a předpoklady třídního boje, politiky a moci, znamená pěstovat jednostranný mocenskopolitický redukcionismus. Nelze prostě škrtnout přírodní podmínky a předpoklady moci, ani neuznávat, že určité prvky autority, podřízení a nadřazenosti existují v živočišných pospolitostech. Problém není ve faktech, ale v interpretaci, v důrazu, který se dává na přírodní v politice. Je třeba přiznat, že Duverger ne vulgarizuje ani nechce redukovat politiku a moc ve společnosti na přírodní podmínky a předpoklady nebo dokazovat, že vztahy mezi živočichy žijícími v pospolitostech a mocenské vztahy mezi lidmi jsou totožné. Jde mu buď o obrazné analogie nebo o vysledování geneze moci, autority, podřízení a nadřazenosti (to se týká zvláště jeho úvah o takzvaném principu peck order u živočichů, o němž se hodně píše v americké politické sociologii).

Významná a cenná je i ta část, kde se Duverger zabývá psychologickými podmínkami a předpoklady moci, psychologickou touhou po moci. Zase ne vulgarizuje, jen poukazuje na to, že moc má kromě svých politických a společenských charakteristik i prvky a podmínky psychologické. To platí zvláště pro jednotlivce i o jejich poměru k moci. Takzvané autoritativní osobnosti skutečně existují a jejich postoj k politice a k moci je rovněž a především motivován psychologicky.

V dalších částech práce se Duverger věnuje zejména takzvanému problému depolitizace v kapitalistických zemích. Polemizuje proti běžnému pojetí depolitizace a ukazuje na to, že podstatou tohoto procesu není pokles zájmu o politiku a politickou aktivitu, ale že jde o změnu a vystřídání politických forem a metod politiky. Všeobecně lze konstatovat, že vývoj zvláště ve vyspělých kapitalistických zemích ukazuje tendenci přechodu od násilných, bouřlivých forem boje 19. století (povstání, boje na barikádách, občanské války) k formám boje institucionalizovaného. Podle Duvergera je to opět poli-

tika a politická aktivita, jenže jiného druhu a typu. Duverger se odvolává na Leninovu myšlenku o tom, že stát vznikl jako orgán regulace a potlačení nesmiřitelných třídních konfliktů a zdůrazňuje, že přechod k regulaci konfliktů neznamena méně politiky a politické aktivity, ale jinou politiku a jiné formy řešení konfliktů a nesmiřitelných zájmů. Podstatou politiky není vždy a především potlačení, ale také snaha řešit konflikt jednáním, regulací, úpravou.

V poslední části práce se autor zaměřuje na otázku, zda po odstranění soukromého vlastnictví, které považuje za anachronismus, zmizí půda pro konflikty a střetnutí. Kritizuje opět dogmatický bezkonfliktní marxismus a poukazuje na řadu jevů, které i po odstranění soukromého vlastnictví a vykořisťování tvoří možnou základnu konfliktu. Jeho názory jsou jistě diskusní, ale základní myšlenka je správná: odstranění základních, třídních konfliktů a zápasů neznamená, že zmizí jakékoliv konflikty a zdroje napětí. Duverger uvádí příklady možných sporů a konfliktů jako spory generační, rozpor mezi ženou a mužem, rozpory mezi národy bohatými a chudými, u jednotlivců psychologické základy konfliktů s ostatními. Možnost konfliktu je podle Duvergera dána i faktem rozdílu mezi těmi, kdo vykonávají moc, a mezi těmi, kdo patří mezi podřízené.

V závěru práce vyjadřuje Duverger přesvědčení, že vývoj směřuje k socialismu. Soukromé vlastnictví je anachronismem a něčím překonaným. Budoucnost patří socialismu. Zajímavé jsou Duvergerovy úvahy o dvou koncepcích budoucí společnosti. Autor uvádí, že v obou největších průmyslových mocnostech existuje mýtus o zlatém věku. Obě dvě země, Sovětský svaz i USA, zdůrazňují, že směřují k blahobytu a k rozvoji výroby a techniky i vědy pro veřejné blaho. Obě jsou optimistické. Americký mýtus však spoléhá na kapitalistickou cestu dosažení této společnosti, Sovětský svaz zdůrazňuje svou cestu přechodu ke komunismu. Duvergerovy sympatie jsou na straně socialismu. Kapitalismu nedává žádné naděje. Ale současně se domnívá, že sovětský vzor socialismu rovněž není tím, kterému patří budoucnost. Du-

verger se velmi ostře staví proti pokusům ztotožňovat fašismus a komunismus pod jedním pojmem totalitní státy. Domnívá se, že období kultu osobnosti bylo v socialistických zemích podmíněno výchozí zaostalostí, nedostatkem demokratických tradic a že bylo přechodné. Socialistické země směřují v jeho pojetí k liberalizaci, která je nezbytná, poněvadž nelze spojovat socialismus s nedemokratickým zřízením. Socialistické země mají relativně příznivější možnost vyvíjet se podle Duvergera k demokratickému socialismu. Vývoj liberalismu k socialismu v kapitalistických zemích bude daleko těžší a pomalejší. Ale tento vývoj je nezbytný. 1. Vývoj dokazuje nutnost celospolečenského plánování výroby, 2. nelze vybudovat skutečnou lidskou pospolitost na základě kapitalistických principů, 3. samy základní principy kapita-

lismu jsou znehodnoceny. Kapitalismus je svou povahou antisociální.

Je jasné, že Duverger má svou vlastní představu o socialismu. To je dáno i jeho politickou orientací. Duverger patří k demokratické francouzské levici mitterrandovského zaměření. Jeho sympatie k marxismu i kritické výtky vůči dogmatickým deformacím marxistické teorie i praxe socialistických zemí jsou ve většině případů oprávněné, někdy vyplývají z určité neinformovanosti. Jako celek je však práce M. Duvergera velmi zajímavým, podnětným a cenným příspěvkem k moderní teorii politické vědy. Podstatné části této práce pak Duverger přejal do své velmi rozsáhlé práce z roku 1966, která nese název *Sociologie politique*, Presses universitaires de France, Paris, 1966.

E. URBÁNEK

ZASADY SOCJOTECHNIKI

Adam Podgórecki

Warszawa, Wiedza Powszechna, 1966, 164 str.

Polský sociolog Adam Podgórecki je u nás znám především svou prací *Sociologie práva*, která vyšla v českém překladu roku 1966. Jeho nová studie *Základy sociotechniky* na ni v mnohém navazuje, klade si však úkol jiný, širší. Má být první soustavnější informací o poměrně mladé vědecké disciplíně, která je někdy označována názvem sociotechnika, jindy sociální inženýrství. Z hlediska potřeb a cílů soudobé moderní společnosti, a to jak kapitalistické, tak socialistické, běží o disciplínu neobyčejně významnou, neboť svůj úkol spatřuje v poznávání a formulaci pravidel a zákonů uplatňování teoretických (především sociologických) závěrů v praktickém životě společnosti. Kromě těchto důvodů praktických hovoří pro existenci zmíněné disciplíny i jisté argumenty teoretické. Podgórecki v předmluvě ke své studii uvádí čtyři hlavní: 1. rozvoj obecné a praktické vědy, jež se zabývá problematikou efektivní činnosti, tj. praxeologie, 2. rozvoj právní politiky, tj. vědy, která usiluje o vědomé a racionální řízení sociálního a hospo-

dářského života, přičemž užívá právo jako prostředek realizace cílevědomých změn, 3. rozvoj metodologie praktických společenských věd, které se zabývají systematickou aplikací teoretických tvrzení v praktické činnosti, a konečně 4. stálý a systematický kvantitativní růst obecných tvrzení, která se týkají sociálního chování lidí a jež mohou být přeložena do jazyka praktických direktiv a doporučení.

Poněvadž sociotechnika je disciplína poměrně mladá, doposud nikoli plně konstituovaná, jež si faktické právo na existenci musí teprve vybojovat, stojí před každým autorem, který se jí chce zabývat, úkol stanovit nejprve její rozsah a obsah, zmínit se o její genezi, předchůdcích a zakladatelích. O to se pokouší i Podgórecki, a to v prvních třech kapitolách své studie.

Vymezuje nejdříve poměr sociotechniky k sociologii. Z nejobecnějšího hlediska zde běží o vztah praktické a teoretické vědy. Zatímco sociologie formuluje a verifikuje soudy týkající se souvislostí mezi různými

elementy sociálního života, sociotechnika se zabývá tím, jak na základě těchto soudů uskutečnit žádoucí změny. Jinak řečeno: sociologie se snaží společenskou skutečnost poznat, zatímco sociotechnika jí chce racionálně změnit.

Pokud jde o rozsah sociotechniky, zde je třeba nejprve upozornit, že se nezabývá jakýmkoli společenskými změnami, nýbrž pouze takovými, které jsou výsledky vědomé činnosti. Předmětem sociotechnických úvah jsou pak čtyři základní druhy cílevědomé aktivity: 1. výchovný systém, 2. techniky masového působení neboli masové komunikace (rozhlas, televize, tisk atd.), 3. právní systém a 4. způsoby užívání moci. Je tomu tak proto, že s jejich pomocí je možné ovlivňovat kolektivní lidské chování.

Sociotechniku můžeme chápat dvojným způsobem. V širším smyslu je to obecná věda, k jejímž doporučením je třeba přihlížet v různých praktických společenských vědách, jako je hospodářská, demografická, právní, sociální apod. politika, a její výpovědi jsou metodologicky obecnější než výpovědi těchto konkrétních věd. Naproti tomu v užším smyslu je to věda, která stanoví způsoby, jak ovlivňovat určité druhy lidského chování nebo sociálních situací tak, aby byly vyvolány žádoucí účinky.

Hlavní zdroje sociotechnických poznatků jsou tři: 1. Všechny sociologické soudy, které vypovídají o vzájemných závislostech různých druhů sociálních situací, chování, postojů, ideologií atd. 2. Všechna ta doporučení a pravidla činnosti, která se vytvořila během společenské praxe jako sociálně užitečné způsoby masového vlivu. 3. Úvahy myslitelů různých dob.

Základní vědy, z nichž sociotechnika vychází, jsou ekonomie, demografie, antropologie, pedagogika, ale hlavně sociologie. Ze sociologie pak pro ni mají klíčový význam čtyři odvětví: sociologie výchovy, sociologie práva, sociologie prostředků masového působení a sociologie moci (politických vztahů).

Přetvoření popisných sociologických soudů, které jsou buď pravdivé, nebo lživé, a o činnosti přímo nic nevypovídají, v sociologické výpovědi není záležitostí nikterak

komplikovanou. Pravidlo, jež má charakter popisné výpovědi, se totiž snadno může stát direktivou jednání. Podgórecki na to uvádí celou řadu příkladů. Zmíňme se o jednom z nich. Z. Bauman vyslovil ve své knize *Sociologie* (Praha, 1965) tento soud: „... čím jednostrannější a kulturně sourodější byly zkušenosti, které člověk nashromáždil v období svého zespolečenštění, tím méně pružná a přizpůsobivá je jeho osobnost v době, kdy dozrává. A naopak...“ (str. 267). Sociotechnické pravidlo odvozené z tohoto sociologického tvrzení podle Podgóreckého zní: „... abychom vytvořili osobnost málo pružnou a těžko přizpůsobivou, je třeba daného jedince v období jeho socializace vystavovat zkušenostem kulturně jednostranným a stejnorodým. A samozřejmě vice versa“ (str. 13). Je ovšem pochopitelné, že s ohledem na jisté společenské hodnoty se dají pouze některé sociologické zákonitosti převést na sociotechnická pravidla. Konkrétně řečeno, jenom ty, které mají manipulační ráz. Jak tedy vidíme, sociotechnická výpověď se z teoretické výpovědi získá tak, že se popisný soud přemění v utilitární hodnocení. Možný je samozřejmě i obrácený postup.

V této souvislosti vyslovuje Podgórecki jednu důležitou myšlenku, která však podle mého názoru není zcela nespomá: „Sociotechnika jako každá praktická věda se zabývá jedním metodou efektivní realizace cílů, které byly přijaty v důsledku rozhodnutí, jež překračují hranice této vědy. Dalo by se říci, že vůči přijatým cílům je vědou neutrální — nezabývá se jejich hodnocením“ (str. 15).

Sociotechnická pravidla mohou mít podle Podgóreckého dvojitý charakter: metodologický nebo meritorní. Metodologický ráz mají ta pravidla, která se vztahují k procedurám a průběhu jednání, meritorní pak ta, která hovoří o druhu a obsahu doporučovaného, respektive odmítaného jednání.

Na závěr první kapitoly své knihy uvádí Podgórecki vymezení sociotechniky. Zní takto: „Sociotechnika je praktická věda, která se zabývá tím, jak formulovat pravidla činnosti na základě zjištěných závislostí mezi fakty a jak s přihlédnutím ke zmíněným

hodnocením realizovat zamýšlené společenské účinky“ (str. 23).

Když v základních rysech vysvětlil, jaký je předmět sociotechniky, jaký je její vztah k ostatním vědám a jaké jsou její teoretické zdroje, věnuje se Podgórecki ve druhé kapitole problematice vzniku a vývoje této disciplíny. Uvádí, že otázka genealogie sociotechniky je otázkou otevřenou. Nesouhlasí s názorem S. Ossowského, který spojuje její vznik v té podobě, jakou má dnes, se jménem K. Poppera. Domnívá se, že sociotechnika jako samostatná věda se začala konstituovat už dříve, v každém případě však je vědou XX. století.

Východiskem Popperových úvah o sociálním inženýrství, což je pouze jiný název pro sociotechniku, je jeho rozdělení tohoto inženýrství na celkové (utopické) a částečné. Zatímco celkové sociální inženýrství se má zabývat globálním přetvořením společnosti, kterouto koncepci Popper pokládá za nereálnou, částečné sociální inženýrství se má zabývat vytvářením a budováním institucí sociálního zdraví, odstraňováním nezaměstnanosti, vytvářením arbitrážního systému, školskou reformou, protidepresivními rozpočty atd. Nejde zde tudíž o reformu společnosti jako celku, která je podle Poppera za stávajících podmínek neuskutečnitelná, nýbrž o reformy dílčích stránek této společnosti, které jedině podle něho mohou mít reálný smysl. Tyto názory vyslovil Popper ve své knize *The Open Society and Its Enemies*, jež poprvé vyšla roku 1945. V této knize se rovněž zabýval otázkou, kdo první použil termínu „sociální inženýrství“. Tehdy se domníval, že to byl M. Eastman v práci *Marxism: is it Science* z roku 1940. Ten však podle jeho názoru chápe sociální inženýrství pouze jako celkové, což ho v Popperových očích diskvalifikuje. Avšak v posledním, tj. pátém vydání knihy (z roku 1957), dochází Popper k závěru, že se zdá, že zmíněný termín poprvé použil R. Pound v práci *Introduction to the Philosophy of Law*.

Podgórecki ovšem upozorňuje, že k vytvoření názvu a ke konstituování sociálního inženýrství přispěli ve čtyřicátých letech ješ-

tě další autoři, a to G. Myrdal a jeho dva spolupracovníci R. Sterner a A. Rose svou knihou *An American Dilemma* z roku 1944. Zabývali se v ní, jak známo, černošskou otázkou v USA, a v této souvislosti nikoli bez příčiny několikrát zdůraznili potřebu vytvořit sociální inženýrství, které by přispělo k řešení této otázky.

Jak však upozornil Popper, kořeny vzniku zmíněné disciplíny sahají časově ještě hlouběji, a to k R. Poundovi. Mezi pracemi tohoto autora z let 1922–23 můžeme najít takové, které se zabývají výslovně sociálním inženýrstvím. Je to už uvedené dílo *Introduction to the Philosophy of Law* z roku 1922 a *Interpretations of Legal History* z r. 1923. Za hlavní nástroj sociálního inženýrství pokládá Pound právo. Ani Pound však není posledním článkem v rodokmenu této disciplíny. On sám v přímé rozmluvě s Podgóreckým roku 1959 prohlásil, že pokud běží o otázku sociálního fungování práva, velmi mnohému se naučil od L. Petražyckého, který v roce 1897 vydal knihu *Die Lehre vom Einkommen*, kde vyložil svoje názory na tzv. právní politiku. Z toho Podgórecki vyzvojuje, že není docela nemožné považovat Poundovo sociální inženýrství za verzi Petražyckého právní politiky, jež byla modifikována americkou pragmatikou a empirií. Podgórecki tudíž uzavírá, že ve vývoji sociotechniky můžeme rozlišit tři etapy: 1. období vzniku této myšlenky reprezentované právní politikou, 2. období právníckého pokračování reprezentované Poundem a jeho hospodářským instrumentalismem, 3. období sociologického dozrávání této vědy reprezentované Myrdalem a Popperem.

Sociotechnika má ovšem nejen svoje vlastní tvůrce, ale i celou řadu historických předchůdců, kteří pochopitelně ještě nedosáhli jejího vědeckého stadia, nicméně v mnoha svých názorech je jaksí anticipovali. Je to zřejmé zvláště v tom případě, pojímáme-li sociotechniku v jejím širším smyslu, to znamená tak, že je to soubor doporučení týkajících se toho, jak dosáhnout žádoucích společenských cílů, přičemž tato doporučení jsou založena nikoli pouze na vědomě formulovaných soudech, leč i na tvrzeních vyslovených

intuitivně na základě zkušeností, historické analýzy, sociálněpolitických událostí apod. Při tomto chápání patří mezi předchůdce sociotechniky takoví myslitelé jako např. Hobbes, Helvétius, Mandeville a celá řada jiných, zejména však a na prvním místě Niccolo Machiavelli, kterému pro jeho zvláštní postavení mezi nimi věnuje Podgóreckí celou samostatnou třetí kapitolu své studie, v níž shrnuje některá praktická Machiavelliho doporučení, jež mají ráz doporučení sociotechnických.

Jak je snad i ze stručného výčtu zřejmé, podávají první tři kapitoly Podgóreckého práce dobrý a solidní základní přehled o tom, co sociotechnika je, kdo jsou její tvůrci a jaké jsou její teoretické a historické zdroje. Jedinou připomínkou, kterou bych chtěl v této souvislosti vyslovit, je to, že při rozboru teoretických zdrojů neměl snad autor přejít bez povšimnutí takovou širokou oblast podnětů pro sociotechniku, jakou skýtá krásná literatura. Že také zde je možno se ze sociotechnického hlediska o mnohém poučit, to dokazuje stať jiného polského autora Janusze Goćkowského *Dzielo literackie jako źródło dyrektyw socjotechnicznych*, otištěná ve 4. čísle časopisu *Studia Socjologiczne*, roč. 1966, na straně 147–162.

V nejrozsáhlejší části své studie — ve IV. kapitole — se Podgóreckí zabývá tím, jak se sociotechnika uplatňuje v některých odvětvích sociálního života a jaké poznatky z nich čerpá. Na prvním místě si v této souvislosti všimá armády. Fungování této instituce může být pro sociotechniku v řadě otázek poučné proto, že zde běží o efektivní masové působení na lidi, neboť jednorázové doporučení má být vykonáno mnohokrát velkým počtem osob, a že zde špatně nebo nepřesně vydaný rozkaz může mít za následek značné vlastní zbrátý, a to i na životech. V armádě proto staletá tradice vytvořila formy, jak působit na lidské masy, v daleko větším měřítku, než je tomu v kterékoli jiné oblasti sociálního života.

Druhým úsekem života společností, jímž se Podgóreckí ze sociotechnického hlediska zabývá, jsou náboženské organizace, konkrétně pak organizace jezuitů. Tato instituce je

pro Podgóreckého zajímavá proto, že se v ní dosahuje žádoucích cílů nikoli tím, že se jejím příslušníkům vštěpuje určitý vzor chování, nýbrž tak, že se uvědoměle, záměrně a odpočátku formuje osobnost jistého druhu. Tento způsob dosahování cílů je ze sociotechnického hlediska neefektivnější. Jaké jsou techniky výchovy zmíněného typu osobnosti v jezuitských organizacích, o tom informuje Podgóreckí na základě některých pasáží známé knihy A. Tondího *Jezuité*.

Třetím odvětvím uplatnění sociotechniky je právo. Jak už víme, je to oblast, ve které se tato disciplína zrodila. A protože je i autorovu teoretickému zaměření velmi blízká, není divu, že právě jí se zabývá nejpodrobněji. Podgóreckí se nejprve vrací k termínu právní politika a objasňuje jej. Je to disciplína, která se zabývá různými experimenty, kromě jiného také používáním práva jako prostředku plánování a realizace společenských změn. Podgóreckí píše: „Moudrý zákonodárce, který se chce řídit právní politikou, musí brát v úvahu tři základní druhy principů efektivního tvoření práva: 1. legislativní, 2. kodifikační, 3. principy kodifikační techniky“ (str. 68). Poté ze sociotechnického hlediska zmíněné principy podrobně analyzuje a na četných příkladech z polského zákonodárství ukazuje na jejich porušování, a tím na oslabování správného působení právních předpisů.

Čtvrtou oblastí, kde se sociotechnika uplatňuje a ze které čerpá svoje poznatky, jsou prostředky masového působení. Na rozdíl od jiných odvětví, v nichž hrají sociotechnická pravidla významnou roli, je to oblast z hlediska efektivního vlivu už systematicky vědecky prozkoumaná. Také v této části Podgóreckí uvádí řadu cenných sociotechnických pravidel, jež se týkají účinnosti sdělovaných obsahů. Z hlediska efektivnosti vlivu na posluchače se zabývá šesti okruhy otázek: 1. vztahem nových obsahů k obsahům, jež už příjemci znají, 2. účinností těch obsahů, které jsou s přesvědčením příjemce shodné, a těch, u kterých tomu tak není, 3. účinností obsahů „částečně nestranných“, 4. účinností obsahů náhodných a cílevědomě vybraných, 5. účinností obsahů, jež vyvolá-

vají strach nebo neklid, 6. účinností obsahů s různým pořadím argumentů týkajících se nějaké věci.

Konečně pátou oblastí zkoumanou Podgóreckým ze sociotechnického hlediska je výchovná činnost osvětových institucí, zejména školy. V této části kromě jiného upozorňuje na důležitost využívání psychologických poznatků. Domnívá se také, že by vědě, jejímž předmětem zmíněná oblast je, tj. pedagogice, velmi prospělo, kdyby v ní převládlo sociotechnické hledisko, jež by z ní pomohlo vytlačit spekulativní úvahy ve prospěch empirických výzkumů.

Zatímco ve IV. kapitole autor zkoumal uplatnění sociotechniky podle jednotlivých oblastí společenského života, v dalších dvou částech sleduje aplikaci této disciplíny z hlediska velikosti struktur, na něž působí. Pátá kapitola je věnována otázce praktického působení na malé skupiny. Vycházejí z takových prací, jako je např. dílo B. Berelsona a G. Steinerova *Human Behavior* (New York 1964), snaží se Podgórecki vyvodit a systematizovat základní sociotechnická pravidla týkající se vlivu na malé skupiny. Zmíněná pravidla člení do tří skupin podle procesů, ke kterým v těchto skupinách dochází. Běží předně o formování malé skupiny, o vlivy, které působí uvnitř ní, a konečně o vnitřní činnosti v jejím lůně. Vyslovuje celkem 16 sociotechnických pravidel týkajících se působení na tyto tři druhy procesů. Ve druhé části této kapitoly shrnuje autor na základě knihy A. Bidermana a H. Zimmera *The Manipulation of Human Behavior* (New York 1961) sociotechnická pravidla vypovídající o ovlivňování lidí, která byla experimentálně potvrzena a ověřena.

Šestá kapitola je pak věnována působení na velké struktury. Podgórecki se domnívá, že je to činnost, která se od ovlivňování malých skupin podstatně a zásadně liší. Rozdíl spočívá zejména ve dvou věcech. Předně v tom, že při působení na velké struktury se dá jen velmi těžko přesně zjistit, jaké účinky naše činnost vyvolala, a za druhé v tom, že v případě velkých struktur je riziko použití nepřiměřeného prostředku daleko větší než v malých skupinách. V této

souvislosti jen jednu kritickou poznámku. Nepochybují, že působit na velké struktury je ve srovnání s působením na malé skupiny záležitostí mnohem složitější, nicméně se mi zdá, že Podgórecki činí příliš velký rozdíl mezi těmito dvěma složkami sociálního systému co do obtížnosti aplikace sociotechnických pravidel. Domnívám se, že po hlubší a jemnější analýze by se dospělo k závěru, že hranice této obtížnosti se jednoznačně nekryje s hranicí mezi velkými strukturami a malými skupinami, nýbrž že se tyto hranice protínají, tj. že existují i velké struktury, na něž se dá působit poměrně velmi úspěšně, a na druhé straně malé skupiny, kde nelze předem určit, jaké účinky naše působení vyvolá.

Z případů sociotechnického působení na velké struktury se Podgórecki zabývá hlavně sociální revolucí. Bohatě zde využívá některých Leninových myšlenek, čímž vlastně implicitně vyjadřuje velmi správnou tezi, že díla klasiků marxismu-leninismu patří k významným zdrojům sociotechniky, zejména v té její části, kde se zabývá velkými strukturami.

Sedmá kapitola recenzované práce je ve své první části pokusem o zařazení sociotechniky mezi ostatní praktické vědy, jinak řečeno, pokusem o stanovení jejího místa mezi nimi. Autor se nejprve zabývá vztahem sociotechniky a praxeologie, poté vztahem sociotechniky k psychotechnice a právní politice. Druhá část této kapitoly si všímá hlavních způsobů, jakými se dají ovlivňovat lidé. Podgórecki se domnívá, že tyto způsoby jsou v podstatě tři: 1. nápodoba, 2. přesvědčování, 3. manipulace. Nápodoba se objevuje tam, kde člověk přejal určitý vzor jednání buď proto, že chce následovat osoby s vyšším sociálním statusem s ohledem na svoje aspirace vůči tomuto okruhu lidí, nebo proto, že se chce distancovat od jiné skupiny osob, k níž patří či k níž je počítán, nebo konečně proto, že samotný zmíněný vzor je pro něho atraktivní. Přesvědčování se uplatňuje především v případě, kdy ten, kdo přesvědčuje, vnucuje přesvědčovanému jiný vzor chování než ten, který doposud přijímal. Konečně manipulace se používá tam, kde by podle

domnění manipulátora došlo k nesouladu mezi vzorem chování, který určitý člověk přijímá, a mezi vzorem chování, který je mu vnucován, kdyby nebyl nějak omezován v možnostech rozhodovat se. Obecně vzato, manipulace to je každé takové působení na člověka, při kterém manipulovaný mylně soudí, že je sám iniciátorem, aniž by si uvědomoval, že je prostředkem v rukou skutečného iniciátora.

V osmé kapitole se Podgórecki zabývá otázkou, která má klíčový význam pro každou vědu, tím spíše pak pro vědeckou disciplínu, jež se teprve konstituuje; běží o kritéria, podle nichž by se daly systematizovat její poznatky. Autor se domnívá, že systematizaci sociotechnických poznatků je možné provést ze tří hledisek. Předně je to hledisko jejich důležitosti a užitečnosti pro praktické působení. Druhé hledisko se snaží zavést do rozsáhlé oblasti různých prostředků sociotechnického působení určitý pořádek. Konečně třetí klade důraz na rozmanité druhy a typy cílů tohoto působení.

Devátá kapitola se ke konstituování nové disciplíny snaží přispět tím, že specifikuje zvláštnosti sociotechnického přístupu k realitě, jinak řečeno zvláštnosti sociotechnického hlediska. Tyto zvláštnosti shrnuje Podgórecki do tří bodů. Sociotechnický přístup to je především snaha převést systematicky ověřená obecná tvrzení do jazyka praktických pravidel doporučujících určité chování, nebo

snaha vytvořit určitou situaci za tím účelem, aby bylo dosaženo žádoucího stavu. Druhým rysem tohoto přístupu je, že v kolektivním životě hledá, zavádí do něho a povzbuzuje v něm různé formy tvůrčí iniciativy, které se postupně institucionalizují. Konečně třetím charakteristickým rysem sociotechnického přístupu je, že hledá ve zvláštní verzi teorie chování pojmový model k získání žádoucí motivace.

V závěrečné velmi krátké kapitole se Podgórecki vyrovnává s otázkou možnosti zneužití sociotechniky k antihumánním, zejména manipulačním účelům. Podgórecki nesouhlasí s kritiky, kteří činí sociotechnice výtky tohoto druhu. Domnívá se, že v této otázce je situace sociotechniky stejná jako situace jiných věd. Možné výtky zmíněného druhu se podle něho netýkají samotné vědy, nýbrž jedině společenského, občanského a ideologického postoje, který ke špatnému, reakčnímu použití této vědy vede.

Kniha A. Podgóreckého je ve své oblasti nesporně průkopnickým dílem. Systematicky shrnuje základní poznatky o sociotechnice a seznamuje čtenáře s jejími klíčovými myšlenkami. Rozebírá rovněž, jaké jsou její metodologické základy. Přínosem je i to, že se pokouší objasnit vztah sociotechniky k ostatním vědám a stanovit její místo mezi nimi. K názornosti a dobrému pochopení teoretického výkladu přispívají vhodně volené a jasné příklady.

JAN SEDLÁČEK

VORBILDER UND LEITBILDER DER JUGEND

Hans Thomae

Juventa Verlag — München 1965

Tematika člověka se stává v posledních desetiletích stále častěji předmětem úvah a výzkumů, jejichž cílem je postihnout specifčnost člověka, jeho vývoje a hlavně odhadnout perspektivu a možnost jejího vědomého vytváření. Z téže samé příčiny se dostává do popředí i problematika mládeže a to jak z hlediska sociologického, tak psychologického. Velmi často tyto obě disciplíny spolu tak úzce souvisejí, že zařadit určitou

stať či knihu zcela jen k jedné z uvedených vědních disciplín je nemožné. Tak je tomu i v případě práce německého profesora psychologie na universitě v Bonnu, Hanse Thomae: *Vorbilder und Leitbilder der Jugend*, v níž autor využívá poznatků z obou disciplín a pokouší se vnést přehled do dnes již tak rozsáhlé problematiky.

Základní teze k otázkám psychologie mládeže shrnul již ve dvacátých letech Eduard

Spranger ve své knize: *Jugendpsychologie*, v níž mimo jiné dokazuje významnost určitého vzoru, ideálu pro psychický vývoj mladého člověka. Mládež, aby si mohla představit a konkretizovat svou vlastní budoucnost, staví si před sebe určité vzory, hodnotí je, a považuje je za možné obrazy svého vlastního budoucího bytí. Ovšem od té doby se značně změnila celá struktura společnosti, a tak Hans Thomae vyslovuje oprávněnou pochybnost, zde skutečnost vytváření si vzorů a ideálů platí i ještě pro dnešní mládež a zda jejich zjištění má pro dnešek význam. V sociologické a psychologické literatuře jsou běžně uváděny a rozlišovány dva pojmy označující ideály, vzory, životní cíle či modely chování, a to *Vorbilder* a *Leitbilder*. Oba pojmy jsou často rozdílně používány a Hans Thomae, když uvedl jejich nejběžnější použití, ztotožňuje se s názory Berglera a Betrleina, že pod pojmem *Vorbild* se rozumí vzor, obraz či model chování a jednání vytvořený na podkladě určité žijící či historické konkrétní osobnosti, jejíž příklad má pak zpětný vliv na konkrétní jednání a rozhodování osoby, pro niž je vzorem. *Leitbild* je na rozdíl od *Vorbild* mnohem obecnější vzor chování, je to spíše směr, pro nějž se rozhodli, a je dle Hanse Thomaeho zakotven přímo v charakteru té které osoby, je manifestací uznávaných i očekávaných hodnot, je trvalejší, emocionálně silnější, ale současně méně konkrétní. Nepůsobí jako vzor pro bezprostřední situaci, ale spíše jako orientační schéma, které má často i nevědomý charakter. Dle Däumlingera působí „von innen nach außen“, kdežto *Vorbild* právě naopak, „von außen nach innen“. Že poznáním těchto vzorů i modelů chování lze poznat a ovlivňovat a vychovávat mladého člověka, to patří k zásadám „klasické“ pedagogiky a psychologie mládeže. Proto se právě v této oblasti vyskytlo mnoho tezí, hypotéz a předsudků.

Sociologové a psychologové často konstatují nedostatek ideálů a vzorů u mladých lidí a tvrdí, že současná mládež nemá žádné osobité (dle Muchova relativně konstantní) specifické vzory a že se lehko, ba až prospěchářsky přizpůsobuje konkrétní materiální

situaci a společnosti dospělých. Hans Thomae napadá tyto teze a na celé řadě výzkumů dnešních i starších autorů dokazuje, jak mnohé z toho je nepodloženo a jak si jednotlivé generalizující teze odporují. Z relativně obdobných výzkumů R. Regneta z roku 1931 a M. Krantzeové z roku 1961 je vidět, že práce má pro dnešní mládež mnohem centrálnější význam, než u mládeže před třiceti lety; teorii o přizpůsobování a tezí o duchovním konformismu a konjunkturalismu a amorfnosti vzorů dnešní mládeže odporují názory o vytvoření díleč kultury mládeže jako formy distance a útěku od světa dospělých a nechuti převzít jejich pozice a přistoupit na jejich hru. Po rozboru těchto různých výzkumů, při nichž si kritizující Hans Thomae bohužel vůbec neklade otázku po jejich reprezentativnosti a způsobu zpracování, polemizuje i s koncepcí Helmuta Schelského a dochází k dosti banálnímu závěru o pluralismu modelů chování a mnohotvárnosti vývoje mládeže.

Závěrem vyslovuje vlastní tezi a na výzkumech (dle našeho názoru těžko srovnatelných) z let 1930—32 a obdobném výzkumu z roku 1956 koncipovaném však sociologem dokazuje, že to, co někteří sociologové považují za nové poznatky o mládeži jsou vlastně běžné vlastnosti vývoje psychiky u mládeže. Analýzou výzkumu prováděného sociology a psychology Allportem a Gillespiem v deseti zemích na světě metodou volného líčení (*Niederschriften*) dokazuje, že proti očekávání celé řady vědců existuje i v naší mnohotvárné, pluralistické kultuře jistý stupeň nezávislé zákonitosti ve vývoji psychiky mladého člověka. Podobnost v rozšířenosti určitých typických ideálů a modelů chování, které necházíme u různých generací, v různých obdobích, odpovídá relativní kontinuitě vlivu sociálního a kulturního prostředí, v němž mladý člověk vyrůstá, a to ovlivňuje více než bezprostřední, třeba velmi výrazné změny, k nimž neustále dochází. Proto dochází k závěru, že Sprangerova psychologie mládeže může být pro nás i nadále platným vodítkem, neboť psychika člověka je jednou z mála konstant v dnešní tak měnivé době.

JITŘINA ŠIKLOVÁ

KLASY, WARSTWY I WŁADZA

Włodzimierz Wesolowski

Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966, 260 str.

W. Wesolowski zůstává i ve své druhé knižní publikaci věren tématu, jež bylo předmětem jeho první knihy: problematice tříd, vrstev a moci. Avšak zatímco jeho první práce *Studia z socjologii klas i warstw społecznych* (Warszawa 1962) byla plně zaměřena na to, jakou podobu mají tyto otázky v kapitalistické společnosti, druhá knížka, již si chceme blíže všimnout, se zabývá, zejména ve své poslední kapitole, některými aspekty této problematiky ve společnosti socialistické.

Pro Wesolovského studie je charakteristické, že si všimají problémů velmi aktuálních, že v řadě případů jsou to vlastně vůbec první pokusy o marxistický přístup k otázkám, kterým se doposud věnovala téměř výlučně sociologie nemarxistická, a že z toho důvodu je pochopitelná skutečnost, na kterou sám autor několikrát upozorňuje, že jeho závěry nelze chápat za konečná řešení, nýbrž spíše za východiska k další diskusi.

Zatímco ve své první knize se Wesolowski zaměřil na otázku vývoje sociálně profesionální struktury ve vyspělých kapitalistických zemích, na otázku, zda vládnoucí třídou buržoazní společnosti jsou kapitalisté nebo manažeři, na otázku vztahu třídního panství a moci zájmových skupin a konečně na otázku rozvrstvení společnosti na základě prestiže, ve své druhé práci *Klasy, warstwy i władza* (Třídy, vrstvy a moc) se v první kapitole pokouší o systemizaci marxovské teorie třídního panství, ve druhé se zabývá vztahem panující třídy a mocenské elity, ve třetí podrobuje kritice funkcionální teorii stratifikace a v závěrečné analyzuje přeměny třídní struktury v socialistické formaci.

Z uvedeného výčtu problematiky Wesolovského knihy je patrné, že za východisko dalších úvah mu slouží marxovské názory na třídní panství roztroušené v řadě Marxových děl, jež se Wesolowski pokusil systematizovat. Přesto, že by se mohlo na první pohled zdát, že takovéto východisko je příliš

historizující a antikvární, není tomu tak a v celém kontextu knihy se ukazuje jako zcela funkční. Tyto „návraty“ k Marxovi a k jeho pokračovatelům, které ostatně známe i z naší teoretické produkce (uvádím zejména dvě práce, pro něž je obdobný postup typický: E. Urbánek, K. Michňák: *Společenské třídy*, Praha 1964, E. Urbánek: *Struktura a dynamika třídní společnosti*, Praha 1966), jsou zdůvodněné přinejmenším dvěma okolnostmi: 1. Po dlouhá léta se za marxistické vydávaly některé názory, které s Marxovými závěry měly jen velmi málo společného. Bylo to způsobeno známými deformacemi stalinského období. Některé z těchto myšlenkových deformací se vžily a natolik pronikly do povědomí lidí, kteří se s marxismem seznamovali povrchně (a to i těch, či dokonce zejména těch, jež zaujímají v socialistické společnosti často významné pozice a jejichž praktická rozhodnutí mohou být tudíž dalekosáhlá), že se s nimi setkáváme dodnes. To se týká např. v neposlední řadě i Marxova pojetí tříd a jeho názorů na strukturu socialistické společnosti. Každý takový návrat a pokus o systemizaci a interpretaci autentických Marxových názorů není proto za této situace pouhou historickou záležitostí, nýbrž činem, který může být nanejvýš aktuální. 2. Kromě toho nacházíme u Marxe četné podněty pro řešení otázek soudobé sociologie. Wesolowski o tom píše: „Naším cílem je . . . rozvinout *obecnou teorii* společnosti, která by byla založena na základních předpokladech marxismu. Je pochopitelné, že využívání závěrů jiných myslitelů nemůže být nekritické. Vyžaduje řadu konkrétních úvah a rozhodnutí. Někdy nám pokus o takovéto využití znovu objevuje Marxe, neboť nám připomíná, že jeví, které byly širěji zpracovány jinými, si povšiml i on a že k nim alespoň obrysovitě přihlížel v souhrnu svého myšlení. Tak je tomu např. s problematikou elit, která třeba ve formě teze o »politických a literárních představitelích třídy«

je v Marxově myšlení nastíněna“ (str. 6–7). A takovýchto podnětů bychom v Marxově díle našli více.

Pro Wesolowského další úvahy jsou zvláště cenná ta místa z první kapitoly, kde systematizuje názory klasiků marxismu na poměr třídního panství k mechanismům vlády a na problematiku „třídní rovnováhy“. Pokud běží o první otázku, vychází Wesolowski zejména ze dvou prací, z *Třídních bojů ve Francii 1848–1850* a z *Osmnáctého brumairu Ludvíka Bonaparta*. V této souvislosti upozorňuje hlavně na tyto skutečnosti: 1. Marx rozlišoval panující třídu a skupinu lidí, kteří se profesionálně zabývají politikou v intencích této třídy, tj. stranické funkcionáře a ideology. 2. Marx rovněž rozlišoval panující třídu a skupinu lidí, které počítal do „byrokracie“, tj. především státní výkonný aparát. Kromě toho postřehl, že mezi panující třídou a jejími politickými reprezentanty, jakož i mezi panující třídou a relativně nezávislou byrokracií mohou vznikat konflikty. (Kdyby měli vedoucí političtí činitelé socialistických zemí a komunistických stran vždy na paměti tuto myšlenku, nikdy by nedocházelo ke zjednodušenému ztotožňování třídního panství s jeho konkrétními politickými představiteli, které v letech „kultu osobnosti“ vedlo často ke zcela nediferencovanému přístupu k různým politickým představitelům kapitalistických zemí.) Za pozornost rovněž stojí skutečnost, jak neobyčejně významnou politickou funkci připisoval Marx zmíněným politickým a ideologickým reprezentantům třídy.

V části, kde Wesolowski systematizuje názory klasiků na to, jaké jsou způsoby, jimiž se realizuje politické panství, rozlišuje dva jeho základní typy: 1. panství přímé a 2. panství nepřímé. Oběma těmito typy se klasikové zabývali, jakkoli ovšem těchto názvů nepoužívali. Co rozumí Wesolowski přímým panstvím? Je to takový způsob politického panství, kdy třída získává politický vliv na vládu prostřednictvím svých politických představitelů. Tito političtí představitelé jsou pod vlivem třídy a vláda zase pod jejich vlivem. To znamená, že vláda je pod rozhodujícím vlivem zorganizovaného tlaku a for-

mulovaných požadavků panující třídy. Dělá to, co od ní očekává nebo žádá třída. Naproti tomu s nepřímým panstvím se setkáváme tehdy, kdy vláda vůbec neposlouchá názory třídy, ani jejích politických představitelů. Realizuje výlučně svá rozhodnutí, která jsou často v rozporu s názory politických představitelů panující třídy. Nicméně zajišťuje přítom a chrání ekonomické panství této třídy. S popisem takové situace se setkáváme např. v *Osmnáctém brumairu* ve vztahu Ludvíka Bonaparta k Národnímu shromáždění, které bylo svým složením i svými názory „buržoazní“. Wesolowski k tomu dodává, že „panství přímé a nepřímé, jak jsme je zde rozlišili, je možné chápat jako ideální typy. Ve skutečnosti se můžeme setkat s řadou politických systémů, jež jsou charakterizovány smíšenými znaky. Nastíněné typy jsou však jistými analytickými modely, které lze vytvořit na základě názorů klasiků a mohou být použity i při analýze jiných situací než jsou ty, jež přímo popsali Marx a Engels“ (str. 59).

Jinou významnou otázkou, již se klasikové zabývali a kterou se Wesolowski pokouší na základě jejich děl systematizovat, je problematika třídních zájmů. Také tato otázka je z hlediska dalších částí knihy důležitá. Wesolowski se domnívá, že v Marxových a Engelsových úvahách můžeme rozlišit přinejmenším tyto druhy třídních zájmů: 1. „organické“ zájmy třídy, 2. zvláštní zájmy třídy a 3. partikulární zájmy třídních „frakcí“ nebo vrstev tvořících složky panující třídy. Jiné důležité analytické rozlišení se týká vůle třídy (čili za normálních podmínek vůle jejích politických představitelů) a organických zájmů třídy. Zatímco organické zájmy třídy mají trvalý ráz, vůle třídy se zaměřuje pouze na dočasné cíle a z toho důvodu mezi nimi může existovat rozpor. Jaký vliv může mít tento rozpor na vztah mocenské elity a panující třídy, o tom pojednává Wesolowski v další kapitole, o níž se ještě zmíníme.

Pokud jde o otázku třídní rovnováhy, která v úvodní části Wesolowského knihy zaujímá rovněž důležité místo, autor ukazuje, že klasikové si uvědomovali a analyzovali si-

tuace, kdy dochází k takovému rozložení sil, že ani jedna z nepřátelských tříd není schopna plně se chopit přímého politického panství. Na tomto pozadí je potom možné určitým způsobem interpretovat koncepci „samostatnosti“ státní moci absolutistického typu, jakož i v určité formě přistoupit k problému „samostatných zájmů“ byrokracie, armády nebo administrativní správy. Na to, že takovéto zájmy existují, upozorňovali klasikové často. Neznamená to ovšem, že by v Marxově pojetí „byrokratické vlády“ vylučovaly „třídní panství“.

Pečlivé shrnutí a systemizace názorů klasiků na otázky třídního panství není, jak jsme na to už upozornili, ve Wesolowského knize samoúčelem. Je teoretickým východiskem a často přímo klíčem k řešení a pochopení některých aktuálních problémů sociologie politických vztahů. To se ukazuje hned ve druhé kapitole práce, která se zabývá neobyčejně významnou otázkou vztahu panující třídy a mocenské elity. Kdybych měl hodnotit teoretický přínos jednotlivých kapitol Wesolowského knihy pro současnou marxistickou sociologii, pokládal bych právě tuto část za nejvýznamnější.

Wesolowski vychází z myšlenky, že existují tři základní typy teorie společenské dělby moci: 1. různé interpretace marxovské teorie panující a podřízené třídy, 2. rozmanité teorie mocenské elity a mas a 3. různé verze teorie zájmových skupin. Tato pojetí si po mnoha stránkách konkurují, avšak Wesolowski připouští — a to je myšlenka velmi správná a pro další výklad plodná —, že se také alespoň v některých otázkách navzájem doplňují, jinak řečeno, mohou být chápány jako komplementární. V této kapitole jde autorovi především o otázku vzájemného vztahu marxovské teorie panující třídy a teorie mocenských elit, zatímco o teorii zájmových skupin v poměru k marxismu pojednal už ve své první práci.

Celý Wesolowského výklad v této části je polemicky zaměřen proti dvěma stanoviskům, která oprávněně považuje za nesprávná. První z nich, jež stále více převládá v soudobé západní sociologii, spočívá v tom, že mocenská elita je zkoumána odtrženě od

třídní struktury společnosti v marxovském pojetí. Druhé pak, jež donedávna dominovalo v marxistické sociální teorii, pochybovalo o teoretické i praktické užitečnosti úvah o elitách, vycházelo z přesvědčení, že problematika třídní struktury vyčerpává všechny otázky tohoto druhu a snažilo se tvrdit, že elita je totožná s panující třídou.

Aby autor dokázal, že ztotožňování zmíněných dvou sociálních skupin není oprávněné, ukazuje nejprve, že každá z nich se vyděluje z jiné základny. Zatímco panující třída (v marxovském smyslu) je produktem ekonomického systému, patří do ní ti, kteří díky svému vztahu k výrobním prostředkům jsou při rozdělování společenského produktu privilegováni, tj. za kapitalismu všichni kapitalisté, mocenská elita je naproti tomu produktem politické struktury společnosti, patří k ní ti, kteří se podílejí na vytváření a přijímání státních rozhodnutí.

Základem faktu, že panující třída a mocenská elita stejně jako třídní panství a moc elity není za kapitalismu totéž, je skutečnost, že se vznikem této společensko-ekonomické formace došlo k rozdělení dvou funkcí, které dříve (za feudalismu) splývaly: funkce vlastníka výrobních prostředků a funkce reprezentanta státní moci. Zatímco za feudalismu měl feudální pán svrchovanou moc nad zemí i rolníky, kteří na ní bydleli a pracovali, a byl tudíž nejen vlastníkem půdy, ale rovněž přímým politickým nadřízeným rolníků, za kapitalismu taková situace neexistuje. Vlastník továrny není zároveň představitelem vlády, nemá politickou ani soudní svrchovanou moc nad svými dělníky. Ekonomická struktura společnosti není zároveň její strukturou politickou.

Z toho plyne, že se vznikem kapitalismu se objevují dva odlišné typy sociálních pozic a rolí: role vlastníka výrobních prostředků plnicího funkce organizátora výroby a role politika plnicího funkce organizátora politického života. V jednotlivých případech se tyto role mohou spojovat v jedné osobě (ostatně jako celá řada dalších rolí), avšak jsou to role odlišné a spolu s pokračujícím rozvojem politického života dochází k profesionalizaci politiků. Tato situace vede k tomu,

že musíme rozlišovat panující třídu a mocenskou elitu jako dva rozdílné soubory osob. Wesolowski píše, že teoreticky vzato to mohou být: 1. soubory zcela různé, 2. soubory vzájemně se prolínající, 3. soubory, jež se určitým způsobem překrývají.

Už jsme upozornili na skutečnost, že stejně jako nelze ztotožňovat panující třídu a mocenskou elitu, rovněž „třídní panství“ a „moc elity“ jsou různé věci a jako takové je musíme zkoumat. Neznamená to ovšem, že mezi nimi neexistuje žádná souvislost, že na sebe vzájemně nemají vliv. Wesolowski rozeznává tři druhy jejich vzájemného působení: 1. obecná závislost politického procesu na třídním panství, 2. aktivní upevňování onoho panství jednotlivými akty mocenské elity, 3. omezování zmíněného panství uvedenými akty. Přitom autorovu pozornost poutá hlavně případ první a třetí.

Pokud běží o první druh vzájemného působení, je to ona stránka, která bývá nemarxistickými sociology politických vztahů podceňována. Zapomínají nebo si neuvědomují, že v každodenním rozhodování je činnost elity významně podmiňována a limitována třídním panstvím. V tomto rozhodování bere elita určité skutečnosti za neoddiskutovatelné, za takové, jež nepodléhají jejím rozhodnutím. Mezi ně patří především otázka svrchované kontroly pracovních prostředků, pracovního procesu a produktu. Elita tedy bere, jak píše Wesolowski, „for granted první, neobyčejně podstatný prvek třídního panství — panství ekonomické. Za druhé, v každodenním rozhodování přijímá elita jako základ určitý hodnotový systém, čili přihlíží k druhému podstatnému prvku třídního panství — k panství ideologickému“ (str. 98). A tak i když třídní panství je něčím jiným než politické rozhodování, nachází v něm svůj výraz. Avšak vliv panující třídy na rozhodnutí elity se prosazuje ještě jinou cestou. Zmíněná rozhodnutí jsou, jak známo, závislá především na síle vlivu jednotlivých středisek, která se vvslovují pro jistá řešení. Všechno, co podléhá diskusí a licitací, záleží jedině na politických vlivech. I panující třída, jestliže chce dosáhnout určitého rozhodnutí, musí mít politický vliv. Samo panství

zde nestačí. Není však možné přehlédnout skutečnost, že panující třída má specifické, pouze sobě vlastní prostředky politických vlivů. A tak z hlediska možnosti ovlivňovat rozhodnutí jsou si všichni rovni. Nikoli všichni však mají tytéž prostředky vlivu.

Pokud běží o druhý aspekt vzájemného působení třídního panství a moci elity, ten byl často podceňován mezi teoretiky hlásícími se k marxismu. Jde o situace, kdy třídní panství je v podmínkách kapitalismu mocenskou elitou omezováno. Wesolowski o tom píše: „Vliv určité mocenské elity na konkrétní formu třídního panství kapitalistů není jevem vlastním pouze naší době; stejně tak vliv, který bychom mohli považovat za omezující ve vztahu k některým prvkům třídního panství. Avšak v dnešní situaci je způsoben podmínkami specifickými pro naši dobu a má — jak se zdá — trvalejší a strukturálnější ráz“ (str. 100). Základní faktory, které k tomuto stavu vedly, jsou tři: 1. krizový charakter podmínek, v nichž se ocitlo třídní panství kapitalistů po vzniku socialistických států, 2. rozvoj ekonomických a sociálních funkcí státu, 3. vytvoření zájmových skupin, které jsou vůči byznysu v opozici. Tyto faktory pak mají tři závažné důsledky: 1. řada složek ekonomického panství podléhá kontrole a organizačnímu vlivu politické moci, 2. politická moc podléhá nátlaku různých zájmových skupin a hledá u těchto skupin podporu, 3. politická moc je nucena přijímat rozhodnutí, která nejsou odpovědí na aktuální požadavky kapitalistů, leč na určitou objektivní vnitřní i mezinárodní situaci.

„Za této situace — píše Wesolowski — se výrazně projevují určité odlišné znaky panující třídy a mocenské elity. Panující třída je ve své mase statická a konzervativní. Mocenská elita je dynamická a novátorská. Stupeň tohoto dynamismu a novátorství může být rozdílný. Ale vždy je dynamičtější a novátorštější než panující třída. Plyne to z funkcí, které musí plnit.“

Panující třída, jež je třídou privilegovanou, chce přirozeně udržet svoje výsady. V dnešních podmínkách to znamená udržení statu quo. Mocenská elita bere za neoddis-

kutovatelný základ své politiky určitý vlastnický systém a určitou ideologii. Ale jejím úkolem není udržovat prostě při životě jistý systém. Jejím úkolem je spíše takové udržování tohoto systému, které by bylo přijatelné nejen pro panující třídu, leč i pro jiné třídy a vrstvy. Jejím úkolem je rovněž udržování tohoto systému v takové formě, jež by umožňovala jeho hladké a účinné fungování. Plnění těchto dvou funkcí je vždy otázkou tvůrčí představivosti a jejího využívání při tvorbě politického programu“ (str. 103—104).

Jako příklad takového působení elity uvádí Wesolowski činnost amerického presidenta F. D. Roosevelta a jeho politických spolupracovníků ve třicátých a čtyřicátých letech. Je známo, že ten v jednom ze svých soukromých dopisů napsal: „Jedním z mých nejzávažnějších úkolů je zachránit bankéře a podnikatele před sebevraždou.“ Uvědomoval si, že v nových podmínkách se může uchovat jedině reformovaný kapitalismus a rozhodl se tuto modifikaci vnutit třídě. Tak se mocenská elita stala iniciátorem a realizátorem omezení třídního panství.

V této souvislosti klade Wesolowski oprávněnou otázku: „Jak hodnotit rooseveltovské reformy z hlediska jejich obsahu? Poněvadž jejich předpokladem bylo spíše uchování kapitalismu než jeho likvidace, můžeme říci, že tento program byl konzervativní. Byl však konzervativní pouze ve srovnání s programem socialistických přeměn. Z hlediska vnitřního, ve srovnání s tím, co mu předcházelo, byl pokrokový, neboť omezoval kapitalistické panství“ (str. 105).

Tímto srovnáním se stává zřejmý dvojaký a rozporný ráz programu elity, který spočívá v udržení panství za cenu jeho omezení. Touto otázkou a problémy, které z ní vyplývají při hodnocení politických elit kapitalistických států z hlediska jejich pokrokovosti a reakčnosti, se pak Wesolowski zabývá v závěru této kapitoly.

Jak je snad i ze stručného výčtu zřejmé, pokouší se Wesolowski o takový přístup k problematice vztahu elity a třídy, který je na půdě marxistické teorie něčím novým, nikoli však duchu marxismu cizím. Jediná

výhrada, kterou by patrně bylo třeba k jeho pojetí vyslovit, je ta, že ve svých závěrech vychází pouze z podmínek a zkušeností nashromážděných praktickým vztahem panující třídy a elity v USA. Wesolowski sám si to uvědomuje a na tuto skutečnost na str. 82 upozorňuje. Soudí však, že jím navržené teoretické schéma, opírající se o situaci ve Spojených státech, může být aplikováno i na analýzu jiných soudobých kapitalistických společností. Domnívám se, že tato otázka není tak jednoduchá a že by zasloužila další pečlivé zkoumání.

Třetí kapitola Wesolowského knihy se zabývá funkcionální teorií sociální stratifikace. Vychází z kritiky statí dvou hlavních reprezentantů této teorie, K. Davise a W. Moora. (K. Davis, *A Conceptual Analysis of Stratification*, The American Sociological Review, 1942, č. 3, K. Davis, W. Moore, *Some Principles of Stratification*, The American Sociological Review, 1945, č. 2). Zároveň informuje i o polemice, která se po uveřejnění těchto statí v Americe rozvinula a ve které hlavním oponentem zmíněných autorů byl M. W. Tumin. (M. W. Tumin, *Some Principles of Stratification: A Critical Analysis*, „The American Sociological Review“ 1953, č. 4.) Protože však český čtenář byl už o této teorii i polemice poměrně podrobně informován J. Klofáčem a V. Tlustým (*Soudobá sociologie -I*, Praha 1965, str. 182—194) a protože Wesolowského obecné východisko i podstata jeho argumentace je shodná s argumentací našich autorů, není zapotřebí, abychom o této kapitole detailně referovali.

V závěrečné části své knihy se Wesolowski zabývá otázkou, k jakým přeměnám třídní struktury dochází v socialistické formaci. Vychází při tom ze tří předpokladů: 1. z marxovské teorie třídy, 2. z dosavadní praxe výstavby socialismu a 3. z programu dalších přeměn směřujících ke komunistické společnosti. Podobně jako to už zdůraznili někteří naši autoři (Michnáček, Urbánek), dochází k závěru, že s vítězstvím proletářské politické revoluce a se znárodněním kapitalistického vlastnictví výrobních prostředků zaniká hlavní základna existence tříd v onom pojetí, jak je chápal Marx a Lenin. To má

čtyři hlavní důsledky, které v procesu výstavby socialistické společnosti vedou k tomu, že se i vedlejší třídní znaky mezi jejími příslušníky stírají: 1. zaniká význam kritéria vztahu k výrobním prostředkům, 2. zmenšují se rozdíly v charakteru práce, zejména rozdíly mezi prací duševní a fyzickou i mezi prací průmyslovou a zemědělskou, 3. zmenšují se rozdíly v takových znacích sociálního postavení, jako jsou příjmy, vzdělání, využívání kulturních statků a společenský prestiž, 4. zmenšuje se psychologická diferenciacce, chápaná zde jako nestejná afirmace socialistického systému.

Protože v socialistické společnosti se postupně sjednocuje vztah různých skupin obyvatelstva k výrobním prostředkům a protože — což je důsledek této skutečnosti — se stále zmenšuje role tohoto vztahu jako determinanty jiných znaků sociálního postavení a obsahu společenského vědomí, „přejímají roli znaků diferencujících společnost stále více samotné znaky sociálního postavení, jako je charakter práce, příjmy, vzdělání, prestiž apod. (K podobnému názoru dospěl u nás P. Machonin: *K celkové charakteristice sociální struktury socialistické společnosti v díle Sociální struktura socialistické společnosti*, Praha 1966.) Tyto znaky, oddělené od determinujícího vlivu vztahu k výrobním prostředkům, si v socialismu uchovávají „autonomní“ existenci. A proto, i když v rozvinuté socialistické společnosti zanikají třídy, zůstává sociální diferenciacce, kterou můžeme nazvat rozvrstvením“ (str. 185—186).

Když Wesołowski došel k tomuto závěru, klade si otázku, zda se uvedené znaky v jednotlivých vrstvách socialistické společnosti „sbíhají“, tj. zda například výše příjmů je „synchronizována“ s vyšší vzdělání a prestiže. Odpovídá na ni záporně: charakter práce, výše příjmů, vzdělání a prestiže se jaksí „nesbíhají“, pro což používá název dekompozice. Znamená to, že jednotlivé skupiny obyvatelstva mají např. nízké vzdělání a vysoké příjmy, nebo vysoké příjmy a nízký prestiž apod. Zmíněná dekompozice znaků sociálního postavení může mít dvě formy: 1. vyrovnávání „úrovně“ některých znaků, které dříve byly vlastní různým třídám a

vrstvám, 2. „přeskakování“ jedné třídy druhou některým určujícím znakem sociálního postavení. Na důkaz těchto tezí uvádí několik empirických údajů z dnešního Polska a rovněž upozorňuje, jaké jsou psychologické důsledky této situace.

Poté autor přistupuje k významné, leč dosud velmi málo teoreticky zpracované otázce třídního panství v socialistické společnosti. Vystupuje proti zjednodušenému pojetí, které je v literatuře hlásící se k marxismu značně rozšířené, že totiž v kapitalistickém systému vládne třída kapitalistů a v socialistickém systému dělnická třída, a uvádí, že „jak v kapitalismu tak i v socialismu je přímé řízení země úkolem, který plní skupiny lidí, jež jsou k tomu specializovány“ (str. 195). Dále se zabývá otázkou, zda za socialismu vůbec existuje panující třída a třídní panství. Pokud jde o ekonomickou složku třídního panství, domnívá se, že „nastolení všehárodního vlastnictví výrobních prostředků je vlastně počátkem konce takového typu sociálních vztahů, ve kterých existuje »panující třída«. Za socialismu vlastně taková třída neexistuje, neboť neexistuje skupina lidí, která by z toho, že vlastní výrobní prostředky, měla zvláštní materiální prospěch“ (str. 198). To se ovšem vztahuje pouze na jednu složku třídního panství — na složku ekonomickou. Naproti tomu v oblasti politického a ideologického života se toto třídní panství uplatňuje. Panující třídou socialistické společnosti je dělnická třída, neboť 1. má zájem na existenci nového systému, 2. tento systém je organizován a chráněn její stranou, která ovládla státní aparát, 3. tento systém je sankcionován socialistickou ideologií, což je její ideologie. „Je však třeba upozornit, že dělníci jsou »panující třídou« spíše tehdy, »díváme-li se zpátky« než tehdy, když »se díváme vpřed«. Je to totiž třída, která když dosáhla moci (prostřednictvím své strany), formuje ekonomický systém, který je pro ni ve srovnání s předchozím systémem prospěšný, ale nevytváří pro ni aktuálně žáné ekonomické výsady. Aktuálně není ani třídou s nejvyššími příjmy. Proto by bylo těžké nazvat ji ekonomicky panující. Naproti tomu výraz-

něji vystupují prvky jejího panování politického a ideologického realizované stranou a vládou. Předpokládáme-li však postupující politickou a ideovou homogenizaci socialistické společnosti, docházíme k závěru, že rozvoj socialismu znamená zanikání vztahů, jež Marx označil názvem třídní panství“ (str. 199–200).

V závěrečné části poslední kapitoly analyzuje Wesolowski některé rozpory, ke kterým dochází mezi různými sociálními skupinami socialistické společnosti. Za základní — jak on říká strukturální — rozpor socialistické společnosti považuje rozpor mezi sociálně profesionálními skupinami, které nemají stejné příjmy, což souvisí s typem systému, který je zase charakterizován společenským vlastnictvím výrobních prostředků, nedostatkem statků a nutností uplatňovat zásadu „každému podle jeho práce“. V socialismu ovšem tento strukturální rozpor nevede k takovým následkům jako strukturální rozpor kapitalismu (protiklad práce a kapitálu), a to proto, že 1. rozdělování „podle práce“ je většinou společností uznáváno za „spravedlivé“ a 2. úsilí společnosti a státu, který jí řídí, směřuje k přetvoření této zásady v zásadu „spravedlivější“, tj. k rozdělování podle potřeb.

Rozpornost zájmů plynoucí z nedostatku statků může mít dvě formy. První forma se objevuje tehdy, kdy nerovné rozdělování je důsledkem uplatnění principu „každému podle práce“, druhá, když nerovné rozdělování důsledkem uplatnění tohoto principu buď není, nebo je, ale se závažnými odchylkami. Wesolowski pak podrobněji rozebírá oba tyto případy a analyzuje situace, k nimž vedou. V závěru kapitoly se potom zabývá i rozpory, které v socialistické společnosti plynou z nerovného rozdělování neekonomických statků, jako je vzdělání a politický vliv. V této souvislosti stojí ještě ze zmínku Wesolowského analýza vztahu rozpornosti zájmů a socialistického státu, zvláště pak otázka, zda vedoucí političtí činitelé socialistické společnosti jsou díky svému postavení materiálně privilegováni, či nikoli. Autor zde vychází z kritiky známé Burnhamovy koncepce obsažené v knize *Managerial Revolu-*

tion (New York 1941), že „politicko-hospodářští manažeři“ socialistického státu a hospodářství se stávají „vládnoucí třídou“, poněvadž dosahují kontroly výrobních prostředků a díky tomu začínají být privilegováni rovněž při rozdělování národního důchodu. Není sporu, že v socialistických společnostech skupina vedoucích činitelů politicko-hospodářského života bezprostředně kontroluje výrobní prostředky. Vzniká však otázka, zde je z tohoto titulu rovněž materiálně privilegována. To je klíčový problém při hodnocení Burnhamovy teorie. Burnham však neodpovídá jasně, co chápe pod termínem „materiální privilegovanost“. Wesolowski píše, že tento termín může mít dvoji význam: 1. jedni prostě mají vyšší příjmy než druzí, 2. někteří lidé mají příjmy neúměrně vysoké vzhledem ke své práci. Burnham nikde neříká, o kterou z těchto dvou možností mu běží. Je zřejmé, že ve shodě s principem „každému podle práce“ nemůže být za materiální privilegovanost považován pouze samotný vyšší plat. Naproti tomu je za ni možno považovat plat vyšší, než jaká je skutečná hodnota práce. Wesolowski tudíž celou otázku uzavírá takto: „V tomto pojetí je důležitá nikoli samotná výše odměn řídicího personálu různých stupňů (včetně stupňů nejvyšších), nýbrž porovnání této výše se složitostí práce na vedoucích místech. Doposud nikdo takové srovnání neprovedl. Otázka tudíž zůstává — teoreticky vzato — „otevřená“. Leč zběžná znalost situace například v naší zemi dovoluje tvrdit, že příjmy vedoucích politických činitelů nejsou u nás ve srovnání s platy na jiných, méně složitých místech, vysoké. Tak tedy, ve svém klíčovém bodě, je Burnhamova teorie přinejmenším pochybná“ (str. 218).

Jak je snad zřejmé ze stručného výčtu problematiky knihy *Třídy, vrstvy a moc*, je tato Wesolowského práce významným příspěvkem k marxistickému poznání některých otázek třídního panství a struktury socialistické společnosti. Hlavní přínos knihy spatřuji v těchto bodech: 1. Ve způsobu, jakým autor využívá názorů klasiků marxismu-leninismu při řešení soudobých otázek. 2. V pokusu o nový pohled na otázku vzta-

hu třídního panství a moci elity. 3. Ve snaze proniknout k jistým podstatným otázkám struktury socialistické společnosti a jejich rozporů.

S některými Wesolowského závěry nemusí

pochopitelně každý souhlasit. Kdo však chce jít v řešení jím nadhozených a analyzovaných otázek dále, nemůže jeho rozborů ponechat bez povšimnutí.

JAN SEDLÁČEK

OBSAH

Eduard Urbánek: O znovuzahájení výuky sociologie na filosofické fakultě KU	5
Jiřina Šiklová: Dějiny pražské sociologické školy v období mezi dvěma světovými válkami	13
Jaroslav Kapr: Poznámky k teoretické a empirické problematice funkce sociální prestiže ve stratifikaci	27
Martin Marušiak: Vývoj pojetí sociální vazby	43
Eduard Urbánek: O pojmu sociální role	59
Bedřich Baumann: K problematice tzv. dramatu identity	71
Jan Sedláček: Ke klasifikaci definic pojmu inteligence v sociologické literatuře .	89

Recenze:

Eduard Urbánek: Peter L. Berger, Invitation to Sociology	105
Bedřich Bauman: Martin Birnbach, Neo-freudian social Philosophy	107
Eduard Urbánek: Maurice Duverger, Introduction à la politique	111
Jan Sedláček: Adam Podgórecki, Zásady socjotechniki	113
Jiřina Šiklová: Hans Thomae, Vorbilder und Leitbilder der Jugend	118
Jan Sedláček: Włodzimierz Wesolowski, Klasy, warstwy i władza	120

CONTENTS

Eduard Urbánek: The Resumption of Sociology Teaching at the Philosophical Faculty of Charles University	5
Jiřina Šiklová: History of the Prague School of Sociology Between the Two World Wars	13
Jaroslav Kapr: Notes on Theoretical and Empirical Questions Relating to the Function of Social Prestige in Stratification	27
Martin Marušiak: Development of the Concept of Social Linkage	43
Eduard Urbánek: The Social Role Concept	59
Bedřich Baumann: Comments on „the Drama of Identity“	71
Jan Sedláček: On Classification of the Definitions in Sociological Writings of the Concept Intelligentsia	89
Reviews:	
Eduard Urbánek: Petr L. Berger, Invitation to Sociology	105
Bedřich Bauman: Martin Birnbach, Neo-Freudian Social Philosophy	107
Eduard Urbánek: Maurice Duverger, Introduction à la politique	111
Jan Sedláček: Adam Podgórecki, Zasady socjotechniki	113
Jiřina Šiklová: Hans Thomae, Vorbilder und Leitbilder der Jugend	118
Jan Sedláček: Włodzimierz Wesółowski, Klasy, warstvy i władza	120

1968 ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE - PHILOSOPHICA ET HISTORICA 4

PROBLÉMY SOUDOBÉ SOCIOLOGIE

Redakční rada série Philosophica et Historica:
L. Vebr, předseda, R. Kvaček, tajemník, K. Gajan,
J. Pešková, Z. Švamberg

Grafická úprava: Jaroslav Příbramský
© Universita Karlova, nositel Řádu republiky 1968
K tisku připravila Olga Volková

Vytiskly Moravské tiskařské závody, n. p., provoz 408
Havlíčkův Brod
Náklad 700 výtisků

Cena Kčs 20,—

